

УДК 1:316.4
ББК 87.6
Д 43

Рекомендовано до друку

Вченою радою Науково-дослідного центру
правової інформатики з правами науково-дослідного інституту
Національної академії правових наук України
(протокол № 4 від 15 березня 2011 р.)
та Вченою радою Інституту дослідження проблем державної безпеки
(протокол № 1 від 22 березня 2011 р.).

Рецензенти:

- Крисаченко В. С.** — доктор філософських наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник Інституту філософії
імені Г. С. Сковороди НАН України;
- Настюк В. Я.** — доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України, науковий керівник
Наукової лабораторії проблем протидії злочинам у
сфері державної безпеки;
- Шевчук О. В.** — доктор політичних наук, професор кафедри
міжнародних відносин та зовнішньої політики
Чорноморського державного університету
імені Петра Могили.

Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г.

Д 43 Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: Монографія / За заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. — Харків: Майдан, 2011. — 244 с.
ISBN 978-966-372-450-8.

У монографії на підставі системного поєднання різних методологічних підходів досліджуються феномени агресивності, насильства взагалі та інформаційного насильства зокрема. Проаналізовані філософські, соціокультурні й правові проблеми забезпечення інформаційної безпеки в сучасних умовах глобалізації, розбудови інформаційного суспільства та інтеграції України у світовий інформаційний простір.

Видання розраховане на фахівців, експертів і вчених, викладачів, аспірантів, студентів та усіх, хто цікавиться проблемами насильства в контексті національної безпеки України.

УДК 1:316.4
ББК 87.6

*При повному або частковому відтворенні матеріалів
монографії посилання на видання є обов'язковим.*

ISBN 978-966-372-450-8

© Дзьобань О. П., 2011
© Пилипчук В. Г., 2011

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. АГРЕСИВНІСТЬ І НАСИЛЬСТВО У СВІТОГЛЯДНОМУ ВИМІРІ	9
1.1. Онтологічний статус феномена агресивності	9
1.2. Насильство як соціокультурний феномен: філософські аспекти розуміння	25
1.3. Суб'єктність та ідентичність як домінуючі об'єкти деструктивних інформаційних впливів	50
Розділ 2. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО НАСИЛЬСТВА ..	68
2.1. Насильство в інформаційному суспільстві: світоглядний аспект	68
2.2. Кібертероризм та інформаційний війни в контексті практичних моделей інформаційного насильства	99
2.3. Захист від інформаційного насильства: соціокультурні можливості й технології	118

Розділ 3. СИСТЕМНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ	136
3.1. Історія та методологія дослідження проблем інформаційної безпеки	136
3.2. Інформаційна безпека у системно-функціональному вимірі	158
3.3. Місце й роль інформаційних аспектів безпеки у соціокультурних процесах	166
Розділ 4. СУСПІЛЬНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ	180
4.1. Сучасні виклики й загрози національній безпеці України в інформаційній сфері	180
4.2. Глобальні інформаційні та соціокультурні чинники захисту інформаційної сфери України ...	193
4.3. Правові основи інформаційних відносин і захисту інформаційної сфери України	207
Післямова	219
Література	225

ПЕРЕДМОВА

Сучасне суспільство характеризується небаченим раніше збільшенням впливу інформаційної складової на соціальне буття, якими б концептуальними характеристиками ми його не наділяли — постіндустріальне, інформаційне, ринкове, громадянське.

Безпосередньо впливаючи на суспільне бачення дійсності та формуючи потреби, погляди, оцінки і переваги, засоби масової комунікації є однією з конститутивних складових соціальної реальності. Поява нових інформаційних технологій закладає міцну основу для розвитку світової інформаційної спільноти. У розвинених країнах цей перехід призведе до зміни соціальних і економічних відносин. Суперечності інтеграційних стратегій глобалізації і регіоналізації конструюють нові інформаційні й віртуальні потоки, що продукують інформаційне насильство й прагнуть до власної влади, панування слова.

Функціонування держави, її соціальна, політична, економічна, індустріальна сфера знаходяться в прямій залежності від роботи інформаційних мереж, систем зв'язку й управління, програмного забезпечення, що складають технічну базу інформаційного простору. Цей взаємозв'язок сегментів інфраструктури держави залежить від надійного функціонування засобів передачі й обробки інформації, а нові реалії, що виникають у зв'язку із зазначеним, не можуть не враховуватися світовою спільнотою.

Нині життєдіяльність суспільства ускладнюється вектором агресії й насильства, їх специфічного заломлення у відповідній соціально-економічній і культурній ситуації регіональних інформаційних просторів

і тимчасових характеристик соціуму. На тлі явищ кризи й нестабільності інформаційне насильство виявляється неминучим елементом суспільного буття.

У сучасному суспільстві склалася система державного й приватного інформаційного насильства. Засоби масової інформації нав'язують вигідні їм та їх реальним власникам оцінки, думки, електоральну поведінку. Інформаційним насильством є прославлення культури сили й гангстеризму, вестернізації або, навпаки, заповнення вульгарного вітчизняною естрадою екранів телебачення й кінематографу. Насильство входить у мову, семантику передач, повсякденні комунікації.

Сьогодні надзвичайно актуальним є внесення термінологічної ясності в категоріальний апарат соціальної філософії, включаючи поняття інформаційного насильства й інформаційної безпеки, які виступають продуктом соціального конструювання, кодування в культурі, придбання власної семантики за рахунок взаємодії різноманітних культурних дискурсів.

У ХХІ столітті система забезпечення інформаційної безпеки сучасних держав зіткнулася з низкою чинників, які негативно впливають на можливість держави ефективно забезпечувати захист її національних інтересів в інформаційній сфері. Серед зовнішніх чинників найбільш небезпечним уявляється процес глобалізації, що супроводжується нав'язуванням країнам і народам інших цінностей і підривом їх традиційних цінностей за допомогою нових інформаційно-телекомунікаційних систем і технологій.

На сучасному етапі боротьби держав за сфери впливу акцент із явного застосування сили усе помітніше зміщується на використання більш гнучких засобів, основним з яких є контроль і керування інформаційними ресурсами. Для досягнення цих цілей в умовах зростаючої насиченості інформаційними і керуючими засобами, у тому числі й іноземного виробництва, може бути використане високоефективне потайливе проникнення в програмне забезпечення державних інформаційних та управлінських систем.

Крім того, висока результативність використання інформаційно-телекомунікаційних систем і технологій, широкий спектр їх застосування і прихований характер дії виявилися причинами, з яких багато країн ведуть розробки в галузі теорії й практики їх застосування як інформаційної зброї і, як наслідок, розробки теорії ведення інформаційних війн.

Стрімкий розвиток технологій роботи з інформацією в розвинених країнах зумовлює формування стратегій «інформаційної війни», головною метою якої є інформація, оволодіння нею чи зміна у своїх інтересах. Очевидним стає факт, що інформаційні технології відіграють винятково важливу роль не тільки в забезпеченні національної

безпеки, але й у розвитку особистості, суспільства і держави в сучасних умовах.

Інформаційна безпека займає одне з провідних місць у системі забезпечення життєво важливих інтересів усіх країн і, безумовно, України. Це передусім зумовлено нагальною потребою створення розвиненого інформаційного середовища українського суспільства, однак саме через таке середовище найчастіше здійснюються загрози національній безпеці. Сьогодні система забезпечення інформаційної безпеки України, яка склалася раніше, вже не відповідає новим принципам забезпечення інформаційної безпеки і не може надійно протидіяти інформаційним загрозам. Тому нині гостро постало питання визначення пріоритетів у сфері державної політики забезпечення інформаційної безпеки і зосередження зусиль на найбільш важливих ділянках потенційних і реальних загроз.

Проблема забезпечення інформаційної безпеки в сучасних умовах зумовлена особливою роллю інформації у функціонуванні всіх сфер суспільного життя, оскільки саме інформаційні фактори набувають усе більшого значення. Особливе місце займає інформація щодо забезпечення та здійснення зовнішньополітичної діяльності держави. Без формування необхідних умов для отримання, вироблення, обігу та поширення достовірної, повної і своєчасної інформації з метою прийняття зовнішньополітичних рішень і запобігання її використанню на шкоду суспільству і державі, Україна не зможе відігравати гідну роль у світовій спільноті. Тому існує потреба подальшого поглибленого пізнання сутності інформаційної безпеки, передусім на філософсько-правовому рівні.

В умовах зростаючої інформатизації українського суспільства коли інформація стає товаром і ресурсом розвитку, нарощування політичної, економічної, оборонної і духовної потужності держави, коли інформаційна сфера все більше виступає системотворчим чинником усієї багаторівневої системи забезпечення безпеки людини, суспільства і держави, визначення пріоритетних напрямів діяльності державних органів країни у сфері забезпечення інформаційної безпеки стає найважливішим теоретичним і політико-правовим завданням.

Оскільки інформаційна безпека є невід'ємною частиною політичної, економічної, оборонної та інших складових життєдіяльності суспільства і держави, а також являє собою окрему сферу національної безпеки, покликану забезпечити не лише захист інформації, а й збереження самобутності вітчизняної культури, необхідним є наукове обґрунтування й розробка чітких та дієвих механізмів забезпечення інформаційної безпеки України і можливостей використання її теоретичних конструкцій у практичних цілях.

Інтеграція України у світовий інформаційний простір глобально-го та регіонального рівнів супроводжується усе більшим зростанням відкритості українського суспільства. Процес раціонального сполучення вітчизняного інформаційного простору, що формується, і міжнародного простору, що постійно змінюється, вимагає наукового обґрунтування пріоритетів діяльності державних органів і суспільних організацій у вирішенні завдань інформаційної безпеки. Україна має гостру потребу в ефективній політиці забезпечення безпеки своїх національних інтересів в інформаційній сфері, яка повинна враховувати об'єктивні реалії сучасного інформаційного середовища і базуватися на науково-методичній базі. Вона дозволить державним органам влади відійти від рефлексивного стилю управління інформаційною безпекою й спрямувати свою діяльність на запобігання сучасним викликам і загрозам національній безпеці в інформаційній сфері.

Усе зазначене актуалізує проблему забезпечення інформаційної безпеки, репрезентуючи її як філософську і правову проблему, пов'язану з витоками буття і екзистенції людини. В контексті цього загострюється необхідність розвитку філософської теорії інформаційного насильства як узагальнення і рефлексії феномену насильства в інформаційному полі. При цьому важливо застосовувати як вітчизняні, так і зарубіжні розробки, розкрити концептуальний апарат пропонованої тематики та показати можливість практичних додатків даної проблеми.

Безумовно, запропонована праця не претендує на вичерпність та абсолютну істину. Це — запрошення до наукової дискусії усіх, кому не байдужі проблеми забезпечення національної та інформаційної безпеки України в сучасних умовах глобалізації, розбудови інформаційного суспільства та інтеграції у світовий інформаційний простір. Автори із вдячністю врахують конструктивні зауваження і пропозиції стосовно подальшої розробки окресленої проблематики.

Розділ 1

АГРЕСИВНІСТЬ І НАСИЛЬСТВО У СВІТОГЛЯДНОМУ ВИМІРІ

1.1. Онтологічний статус феномена агресивності

Проблема агресії та насильства протягом століть займала краді уми людства й розглядалася з різних позицій: філософських, релігійних, літературних тощо. Протягом віків ці погляди зазнавали значних змін, але тільки у ХХ столітті вказана проблема стала предметом систематичних наукових досліджень. Розвинувшись у різних напрямках (філософському, соціологічному, психологічному, політологічному, біологічному, антропологічному), теоретична сфера агресії й сьогодні не становить єдиного вчення і містить низку підходів, концепцій і теорій.

У зв'язку з розширенням соціологічних і психологічних досліджень складно співвіднести проблему агресії з якою-небудь однією дисципліною. Науковий напрямок з вивчення даної проблеми торкається багатьох сфер і галузей науки та відображає багатовимірний рівень соціального життя.

Нині накопичена величезна кількість матеріалу, оброблена багатюща інформація, на підставі якої зроблені висновки, що дозволяють прийти до розуміння природи людської агресії. Найбільш важливі результати у вивченні природи й механізму агресії досягнуті у галузях соціальної філософії, психології й соціології. Їхні досягнення дають змогу ставити завдання виведення агресії в окрему дисципліну і по праву назвати її соціальною патологією особистості й суспільства.

У численній науковій літературі з означених проблем існують діаметрально протилежні посилки-концепції. Так, інстинктивістська, біологічна концепція виводить усе руйнівне в людині з досвідомого, докультурного, тваринного (З. Фрейд, К. Лоренц, Б. Поршнев, А. Назаретян).

Інша — біхевіористська, цілком визначає людську деструктивність впливом на людину навколишнього середовища (Д. Уотсон, Б. Скіннер, Е. Толма, К. Халл та ін).

Прихильники необіхевіористської орієнтації — А. Басс, Д. Зілманн, П. Зімбардо, О. Бандура розглядають агресію як специфічну форму соціальної поведінки особистості, що набувається й підтримується всіма умовами її соціального оточення.

Біосоціальний погляд на проблему агресії будується на співвіднесенні цих двох концепцій (Е. Фромм). Існує й більш загальна точка зору, яка полягає в тому, що всі дії, які мають «деструктивний» характер, є агресією, і всі вони мають загальну психологічну природу і, в результаті, представляють рефлекс агресивних імпульсів на ерзац-об'єкти (Е. Мегарже, А. Басс, Л. Берковіц, Б. Беттельхайм, Д. Доллард, Р. Берон, М. Міллер та ін.).

Неофрейдистські концепції, що торкаються проблеми агресії, розвинені К. Юнгом, А. Адлером, К. Хорні, Г. Салліваном, В. Райхом, С. Грофом та ін.

Конструктивним для вирішення соціальних і політичних проблем сучасного суспільства є соціологічний підхід, який убачає причину агресії в соціальній невлаштованості суспільства (Ч. Беккарія, О. Конт, Ч. Ломброзо, Е. Дюркгейм, Е. Кречмер, Е. Шелдон, Е. Мертон, Е. Саттерленд, Р. Парк, Е. Богардус, Р. Гарофало й ін). Даний підхід у вивченні агресивної поведінки застосовується як науковий метод у сучасній кримінології.

Із аналізу витоків агресивності та деструкції виникає необхідність визначити сам термін «агресія». Вказаний термін є багатозначним, він вживається і стосовно людини, яка захищається від нападу, і до гвалтівника, що вбиває свою жертву, і до садиста, що домагається бранця. Цим поняттям користуються для характеристики сексуальної поведінки людини, для цілеспрямованих дій людей, які знаходяться в екстремальних умовах і ситуаціях.

Агресія — це дії, які завдають шкоди або призводять до руйнування живого або неживого об'єкта; пряме або непряме застосування збройної сили, напад. Найбільш небезпечна форма агресивності — збройний напад¹.

¹ Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Аверьянов Ю. И. — М.: Издательство Коммерческого Университета, 1993.

Словник із психоаналізу дає своє тлумачення агресивності: це — тенденція чи сукупність тенденцій, що проявляються в реальній поведінці або фантазуванні, мета яких полягає в тому, аби нашкодити іншій людині, знищити, примусити до будь-яких дій, принизити її тощо. Агресія може виражатися не лише у прямій дії руйнування або насильства. Будь-яка поведінка, як негативна (наприклад, відмова від допомоги), так і позитивна, символічна (наприклад, іронія), за дієвого здійснення може виконувати функцію агресії².

Згідно з поглядами Р. Берона агресія — це будь-яка поведінка, що містить загрозу або заподіяння шкоди іншим³.

Існує ще ціла низка визначень агресії, відповідно до яких остання включає в себе намір образи чи образу, спроби завдання тілесних і фізичних ушкоджень тощо⁴.

Загалом у соціальному контексті більшістю фахівців приймається таке визначення: агресія — це будь-яка форма поведінки, націленої на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження.

Агресію зазвичай розглядають як модель поведінки і в її межах розглядають тільки ті дії, які заподіюють шкоду або збитки лише живим істотам. Існує й більш широке тлумачення, за якого під агресією розуміються дії, що завдають шкоди не тільки людині або тварині, а й узагалі будь-якому живому чи неживому об'єкту (Е. Фромм)⁵. Таке визначення в контексті даного дослідження буде вважатися базовим.

Таким чином, поняття агресії включає весь спектр агресивних дій. Агресія має місце, якщо її результатом є негативні дії, у т. ч. завдання фізичної і психічної шкоди. З огляду на те, що прояви агресії у людей нескінченні та різноманітні, є можливість виділити їх у категорії, запропоновані вслід за Бассом українською дослідницею Н. Чеботарьовою. На їх думку, агресивні дії можна описати на підставі трьох шкал: фізична — вербальна, активна — пасивна, пряма — непряма. Їх комбінація дає вісім можливих градацій, під які підпадає більшість агресивних дій⁶.

Існують варіанти дихотомічного поділу агресії — агресія ворожа та інструментальна. Термін ворожа і злісна агресія доцільно застосо-

² Словарь по психоанализу / Ж. Лапланш, Ж.-Б. Панталис: Пер. с франц. — М.: Высшая школа, 1996.

³ Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия: Пер. с англ. — СПб.: Питер, 1997.

⁴ Чеботарева Н. В. Феномен агрессии в человеческом опыте: социально-философское измерение: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03. — Х., 2002.

⁵ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: Пер. с англ. — М.: Республика, 1994.

⁶ Чеботарева Н. В. Феномен агрессии в человеческом опыте: социально-философское измерение: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03. — Х., 2002.

увати до тих випадків, коли головною метою агресора є заподіяння страждань жертві. Люди, які виявляють ворожу агресію, прагнуть заподіяти зло чи шкоду тим, на кого вони нападають. Поняття інструментальної агресії, характеризує випадки, коли переслідуються цілі, не пов'язані із заподіянням шкоди. В сучасній науковій літературі існують пропозиції замінити «ворожу» й «інструментальну» на «зумовлену подразником» і «зумовлену спонуканням». Агресія, зумовлена подразником, характеризує дії, які робляться перш за все для усунення неприємної ситуації або послаблення її шкідливого впливу (голод, приниження, фізичне насильство тощо). Агресія, зумовлена спонуканням, — дії, які робляться насамперед з метою досягнення різних зовнішніх вигод.

Є пропозиції використовувати терміни реактивна і проактивна агресія. Реактивна агресія передбачає відплату у відповідь на усвідомлену загрозу. Проактивна агресія, як і інструментальна, породжує поведінку (примушування, вплив, залякування), спрямовану на отримання певного позитивного результату.

І нарешті, існує ще одна класифікація, ще один дихотомічний поділ агресії, за Фроммом: доброякісна (біологічно адаптивна) й злаякісна (біологічно неадаптивна). Цей поділ істотно відрізняється від психологічного підходу до дослідження агресії, тому що він враховує біосоціальний аспект прояву агресії та деструктивності в людському суспільстві⁷.

Укоріненість агресії та її витоки слід шукати в проблемі людської природи, в осмисленні людської сутності. За словами М. Хайдеггера, мало сенсу в декларуванні свавілля індивіда, якщо при цьому не роздумують про людську природу, про співвіднесеність з буттям взагалі⁸. Східна мудрість каже: якщо тигр убиває свідомо, значить у нього проявляється людський інстинкт. Наголос робиться на свідомому людському інстинкті вбивства. Іншими словами, тільки людині притаманне умисне заподіяння фізичних страждань іншій істоті. За Фрейдом, принцип задоволення з принципу самозбереження трансформується в небезпечний принцип отримання задоволення при вигляді страждань і тортур. І людина, скидаючи свій вінець і ореол людяності, як вказує Т. Флешлі в книзі «Енциклопедія пороків», постає у тому вигляді, який вона із себе представляє, а саме: людина є тією, хто може вбити, в кому вбивство може з'явитися не через вимушені умови (голод, загроза життю), а з власної волі. Вкорінена у людському естві здатність свавільного вбивства вгадується тонкою чутливістю живих

⁷ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: Пер. с англ. — М.: Республика, 1994.

⁸ Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной философии. — М., 1988.

істот і слугує їх приборканню⁹. Розмірковуючи про людську природу, Н. Тінберген відзначає: людина унікальна тим, що вона становить рід масових вбивств; це єдина істота, яка не годиться для свого власного суспільства. Чому ж це так? Аби з'ясувати це, слід відповісти на питання: «Що таке людина, яка її природа»¹⁰.

Починаючи з давньогрецьких філософів, було прийнято вважати: в людині є щось таке, що складає її сутність, і це «щось» називали «людською природою». Висловлювалися різні думки про те, що входить в цю сутність. Так з'явилось визначення: людина — розумна істота (*animal rationale*), суспільна тварина (*zoon politicon*), тваринна істота, яка виробляє знаряддя праці (*homo faber*). Ці традиційні погляди були поставлені під сумнів ХХ століттям. Причина криється у вивченні історії людства, яке показало, що сучасна людина сильно відрізняється від людини більш ранніх епох. Теза про незмінність людської природи була відкинута, оскільки «людською природою» і сьогодні намагаються пояснити й виправдати безперервні жорстокість і насильство.

Дослідженням людської природи, витоків деструктивності, її буттєвої вкоріненості у свідомості займалися представники екзистенціальної філософії М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю, М. Бубер, представники франкфуртської школи Г. Маркузе, Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Ю. Хабермас, західної соціальної філософії М. Фуко, А. Альтюсер, філософи соціологічного напрямку М. Вебер, Ж. Еллюль, Е. Фромм, В. Райх та інші. Ставлячи проблему про крихкість людського існування, в «нездоровому», «хворому» суспільстві, в яке «закинуто» особистість, вони піддавали критиці це суспільство. Домінанта їх філософської рефлексії — це болісне й напружене збагнення таємниці людини. Філософи-екзистенціалісти намагаються визначити кардинальні властивості індивіда й відповісти на запитання: людина — Бог чи чудовисько?

Проводячи аналіз людської природи, треба враховувати ту унікальну ситуацію, в якій опинилася людина — *Homo Sapiens*. Поява людини як онтогенетично, так і філогенетично сповнена негативного сенсу. За своїми фізіологічними функціями вона належить до світу тварин, пише Е. Фромм, існування яких визначається інстинктами й гармонією з природою¹¹. Але разом з тим, як вважає М. Хайдеггер, людина вже відокремлена від тваринного світу і ця її зумовлена (детермінована) роздвоєність складає суть психологічно й соціально забарвленого екзистенційного протиріччя. Свідомість робить її аномальним явищем

⁹ Флешли Т. Энциклопедия пороков // Оправдание изъяснов и слабой человеческой природы. — Киев, 1996.

¹⁰ Тинберген Н. Социальное поведение животных. — М.: Мир, 1992.

¹¹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: — Пер. с англ. — М.: Республика, 1994.

природи, гротеском, іронією Всесвіту. Людина — частина природи, й одночасно протистоїть їй. Закинута в цей світ випадково, людина змушена жити за волею випадку й проти власної волі повинна залишити цей світ. Вона бачить своє безсилля й кінцівку буття, живе у вічному роздвоєнні¹².

Людина — єдина жива істота, для якої власне існування є проблемою¹³. На думку Т. Адорно і М. Хоркхаймера, початковий розрив людини з природою і подальший процес її поступального піднесення над нею не спричинили необхідного прогресу в еволюції людства. Розвиваючи це положення, вони пишуть, що панування над природою, невід'ємною частиною якої є сама людина, було досягнуто ціною соціальної та психологічної праці. Підпорядкування природи відбувалося одночасно з формуванням класів і, отже, підпорядкуванням більшості людей соціальному порядку, нав'язаним їм у вигляді безжальної другої природи над ними. Розвиток техніки тільки вдосконалював механізм тиранії¹⁴.

Разом з тим, структура розуму як передумова розвитку цивілізації була побудована на придушенні природи в самій людині, що призвело до психологічного розриву між Его (Я) й Ід (підсвідомість). Удосконалення розуму, втілене в логіці, науці, звело природний світ людини до звичайних об'єктів маніпулювання, стерши відмінності між матеріальними об'єктами й когнітивними процесами до їх практичного ототожнення. На думку П. Фейєрабенда, наука, що представляє найбільш агресивний і найбільш догматичний релігійний інститут, за суттю своєю є аморальною¹⁵. І ця аморальність науки призвела до формування репресивної цивілізації із застосуванням репресивних практик, яка, пригнічуючи людське і вдосконалюючи промислові технології, створила небувалий прецедент для планетарного саморуйнування¹⁶.

Згідно з точкою зору Г. Маркузе основою саморегулювання індустріальної цивілізації є формування стандартних, неправдивих репресивних потреб, які прив'язують індивіда до сучасного суспільства. Фальшиві репресивні потреби нав'язуються індивіду особливими соціальними інтересами в процесі придушення інстинктів та його адаптації в суспільстві, що закріплюють агресивність, злидні, важку

¹² Хайдеггер М. Бытие и время: Пер. с нем. — М.: Республика, 1993.

¹³ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: — Пер. с англ. — М.: Республика, 1994.

¹⁴ Adorno T. W. The Authoritarian personality. — N. Y. (USA), 1950.

¹⁵ Фейєрабэнд П. Против методологического принуждения // Избранные труды по методологии науки. — М.: Мысль, 1986.

¹⁶ Андерсон П. Размышления о западном марксизме: Пер. с англ. — М.: Интер-Версо, 1991.

працю. Тим самим індивід позбавляє себе основи, на якій він міг би розвинути автономію і здатність протистояти цьому світу, формується модель одновимірної мислення й поведінки¹⁷.

У свідомості людини вкорінюється деструктивна домінанта по відношенню до природи і суспільства з патологічним прагненням змінити весь світ. Схожою є оцінка деструктивних проявів у культурі М. Фуко, який досліджує «репресивні практики», вбачаючи в них приховану форму деструктивності й насильства. Суспільство формує образ злочинця, як вважає М. Фуко¹⁸.

Говорячи словами Г. Маркузе, зовнішній універсум (товариство) руйнує внутрішню особисту свободу і, об'єднуючи пригнічені інстинкти, перетворює індивідів у «сублімованих рабів», що визначається не мірою покірності й не тяжкістю праці, а статусом буття як простого інструмента і зведенням людини до стану речі. Це і є чиста форма рабства. За словами Е. Дюркгейма, суспільство пожирає в людині людське. Соціоеволюція перетворює її на істоту, тотально залежну від об'єктивної необхідності¹⁹. «Розлюднений» індивід, людина-машина, є продуктом цивілізації, що підірвало генофонд життя. Інакше кажучи, суспільство експериментує з людьми, вкорінюючи й закріплюючи в їхній свідомості ненависть і злість, яка проявляється у зростаючій агресивності. Спрямовуючи свою руйнівну атаку за допомогою розуму на навколишній світ, егоїстично відстоюючи тільки свої власні інтереси, індивід, сам того не усвідомлюючи, губить себе і світ, в якому живе. Така руйнівна тенденція сьогодні характерна для суспільств як західного типу, де ситість і пересиченість благами цивілізації б'є як з рогу достатку, так і для суспільств посттрансформаційного типу з нестійкими соціально-економічними системами, де бідність і соціальна несправедливість прикрашаються дзеркальними вітринами багатих супермаркетів, а бездуховність і нігілізм — зразками прозахідної культури.

Розвиток цивілізації, пов'язаний із застосуванням розуму, породжує часом нерозв'язні проблеми, які людина вже сама не в змозі вирішити й подолати. М. Вебер вважав, що технологія й техносистема ведуть до «розчарування світу»²⁰. Заперечуючи цю тезу, Ж. Елльоль не без підстав говорить, що в масовій свідомості обивательське захоплення чудесами науки й новітніх технологій поєднується зі зростаючим почуттям страху перед їх могутністю. Саме з новітніми технологіями

¹⁷ Маркузе Г. Одномерный человек: Пер. с нем. — М.: Reel-Book, 1994.

¹⁸ Фуко М. Надзирать и наказывать: Пер. с фр. — М.: Изд-во «Ad Marginem», 1999.

¹⁹ Дюркгейм Э. Норма и патология // Социология преступности. — М.: Знание, 1966.

²⁰ Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990.

пов'язаний удаваний парадокс сучасності: зростаюча раціоналізація суспільства призводить до панування ірраціональності. Перед нами, — писав Ж. Еллюль, — свого роду чудовисько, кожна частина якого раціональна, але яке в цілому являє собою і функціонує як шедевр нерозумності²¹.

XX століття є століттям страху констатує А. Камю. Сповнені страху і невпевненості в завтрашньому дні, в масі своїй люди не бажають замислюватися про майбутнє, волюють вдаватися до оргій на славу Діоніса, будь-якими шляхами прагнуть піти від дійсності, зануритися в наркотичне сп'яніння ілюзій і галюцинацій свого несвідомого²².

Масова культура (субкультура) — породження сучасної людини, охопленої тривогою, людини, яка роздирається екзистенційними протиріччями й прагненням зняти ці протиріччя. Ці явища сучасного життя розраховані на стандарт — моду і на найпримітивніший смак. Тут не відбувається піднесення до якихось зразків та ідеалів, тут іде тотальне опускання до найнижчого рівня з переважанням грубих природних інстинктів. Масова культура тиражує й закріплює «одно-мірний» стереотип сучасної людини і створює ерзац-культуру, в якій індивід не може реалізувати себе як етичний феномен. У результаті цього в соціокультурному вакуумі у людини починається «гангрена душі», відбувається трансгресія структурованого людського буття, духовна перверсія, що призводить до глухості, закритості, деструктивності індивіда з його пригніченими й незадоволеними інстинктами й потребами.

Продовжуючи досліджувати природу людини та її екзистенції, М. Хайдеггер дає визначення людської істоти. Людина — суще, істота якого в бутті — «ось», у присутності. Людина — це невизначене, але очевидне «ось», яке не складається з різних елементів світу, а є відкритим усьому як єдине місце, здатне вмістити «Ціле». Людину кинута у власну відкритість. Мірою здійсненої присутності відмірюється час людини і світу, який у неї вміщається²³.

Деструктивизм людського буття розуміється М. Хайдеггером як повсюдна гонитва всебічного й безперестанного забезпечення, що поглинає надовго всі сили й ресурси землі й людини. М. Хайдеггер заявляє, що процес деструктивності визначається порожнечою буттєвої залишеності, всередині якої витрачання сущого для маніпуляцій техніки, культури, виявляється єдиним способом, яким людина ще може врятувати свою суб'єктивність, піднявши її до надлюдства²⁴.

²¹ Ellul J. Le bluff technologique. — Paris (France), 1988.

²² Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: Пер. с фр. — М.: Политиздат, 1990.

²³ Хайдеггер М. Бытие и время: Пер. с нем. — М.: Республика, 1993.

²⁴ Там само.

Світові війни з їх тотальністю суть уже наслідок буттєвої залишеності. Людина є найцінніший матеріал, тому що вона залишається суб'єктом всякого використання, і, розчиняючись у процесі буття, вона одночасно стає об'єктом буттєвої залишеності. Прогнозуючи майбутнє, М. Хайдеггер передбачає: оскільки людина є найважливішою сировиною, то варто очікувати, що з часом будуть споруджені фабрики для створення штучного людського матеріалу. Споживання сировини «людина» перетворить світ у «Несвіт». Екзистенція може бути властива тільки людині, тобто тільки людському способу буття. Природа якраз приховує свою істоту в тому своєму контексті, до якого вона повертається і яка технічно нею опановується. Наскільки істота людини не зводиться до тваринної органіки, настільки ж неможливо усунути або якось компенсувати недостатність визначення людського створіння, наділяючи його безсмертною душею або розумністю. Сутність людини покоїться в її екзистенції. Екзистенція іменує визначальне місце людини. Екзистуюча людина несе на собі буття-«ось», оскільки робить «ось» як освітлення Буття своєю турботою. А буття-«ось» існує як «кинута». Воно корениться в кидку Буття як посилаюче-історичному²⁵.

Неможливо не погодитися з висновком Хайдеггера, який пише, що велич людини полягає в утвердженні гуманізму, оскільки його заперечення стверджує нелюдність, яка обертається руйнуванням людського «Я». Ж.-П. Сартр екзистенцію розглядає як основу, передуючу суті, де людина самим своїм буттям «кинута» в істину буття. У творі «Буття й ніщо» (1961 р.) він розвиває екзистенціалістську концепцію суб'єктивності, яка представляє парадигму людських відносин. Екзистенціальний суб'єкт, за Сартром, — це суб'єкт вибору: людина завжди є те, що сама обирає. Вибір суб'єкта ніколи не заданий наперед і не зведений до соціально-економічного або психологічного детермінізму, він ніколи не закінчився й не знає стану стабільності²⁶. Рухомий та процесуальний стан Сартр називає екзистенціальним станом і вважає, що саме він і конститує субстанцію суб'єкта. Звідси впливає теза про абсолютну відповідальність суб'єкта за свої дії. Сьогодні ж свобода в суспільстві розуміється як абсолютна всездозволеність і свавілля.

К. Ясперс також дає свою оцінку екзистенції, розуміючи під нею глибинне ядро людської особистості. Екзистенція — це те, що не може ніколи стати об'єктом, оскільки вона є свобода. Саме у свободі корениться буття самості. Звідси впливає важливий для Ясперса принцип: або людина як предмет дослідження — або людина як

²⁵ Там само.

²⁶ Сартр Ж. П. Экзистенциализм — это гуманизм // Сумерки богов. — М.: 1989.

свобода²⁷. На відміну від кантівського категоричного імперативу, який говорить людині: «ти повинна, це твій обов'язок», екзистенційна «вільна необхідність» заявляє таке: «Я на тому стою й не можу інакше». Екзистенція, за Ясперсом, є джерело буття; розум таким джерелом не є, проте без нього екзистенція, яка спирається на почуття, переживання, сліпий порив, інстинкт і свавілля, стає сліпим насильством. Екзистенція як буттєве ядро особистості з особливою силою відкривається самій людині в так званих прикордонних ситуаціях: смерть, хвороба, страждання, провина. У таких прикордонних ситуаціях індивід переживає крихітність та кінцівку свого існування, і може відкрити для себе світ, пов'язаний з його власним. Людина завжди більше того, що вона знає про себе. Як би вона не мислила себе, вона протистоїть самій собі й усьому іншому. Всі речі вона бачить у протиріччях²⁸.

Осмилення вкоріненої деструктивності в суспільстві продовжує й А. Камю. Його спроба досягнути асоціальність і пояснити, чому до цих пір відбуваються масові знищення людей, які виправдовуються любов'ю до людини. Чим пояснити сучасні «загони для рабів», осяяні прапором свободи, як пояснити зло в лаштунках добра? І Камю знаходить відповідь на такі «болючі» питання: якщо для зла знаходяться виправдання, значить епоха і ми самі цілком відповідаємо одне одному. Якщо таких виправдань немає, то це означає, що ми перебуваємо у божевіллі, і нам залишається лише один вихід: або відповідати епосі вбивства, або відвернутися від неї²⁹. Поняття абсурду, яке вводить Камю для розуміння проблем «буттєвої залишеності», якраз і дає осмилення гіпертрофованих форм людського існування. Він пише, що наш час виправдовує вбивство, і причина цього виправдання криється у байдужості до життя, яке властиве нігілізму. Зло, випробуване однією людиною, стає чумою, що заразила всіх. Якщо вже Господь заперечує й знищує людину, то немає жодних перешкод, аби заперечувати і вбивати собі подібних³⁰. У главі «Абсолютне заперечення» А. Камю яскравим прикладом людської деструкції наводить де Сада. Людська природа для нього — руйнівна сила, вона має потребу в злочині, руйнування необхідне їй заради творення, руйнуючи себе, людина тим самим сприяє справі творення в природі. І мета всього цього — свобода інстинктів. Якщо справжньою є тільки людська природа, якщо її закон — тільки жага до руйнування, тоді й життя самої людини, яка йде від одного до наступного руйнування людського

²⁷ Ясперс К. Духовная ситуация времени: Пер. с нем. — М.: Мысль, 1998.

²⁸ Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — М.: Политлит, 1991.

²⁹ Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: Пер. с фр. — М.: Политгиздат, 1990.

³⁰ Там само.

царства, не вистачить, щоб втамувати спрагу крові, а тому не залишається нічого, окрім загального знищення³¹. А це вже Апокаліпсис, що вінчає цивілізацію абсурду.

Сублімовані форми агресивності бурхливо поширюються і в сучасному постіндустріальному, або інформаційному суспільстві. Придушення статевої ознаки несе в собі приховану агресію й насильство. Це є особливо характерним для окультичних і релігійних сект, які проявляють себе у негативних соціальних формах. Так, М. Фреймарк, який вивчав взаємозв'язок окультизму з сексуальними інстинктами людини, робить висновок, що жорстокість, пофарбована в статевий колір, з точки зору релігійних переконань, спрямована в першу чергу проти самих же аскетів³².

Г. Блох у праці «Сексуальне кохання в житті» (1906 р.) підкреслює, що заміна сексуального інстинкту певними духовними феноменами відповідає психічним еквівалентам, які цілком покривають собою потенційну енергію статевого інстинкту. Це різні афекти, такі як жорстокість, насильство, гнів, страждання. У сучасному суспільстві спостерігається потужний сплеск проявів нетрадиційних культів, тобто тоталітарних сект, які створюють небезпечну загрозу для психічного та фізичного здоров'я людей. Усі ці секти, відрізняються одна від одної лише різними формами деструктивності й насильства. Спільне, що їх зближує і робить схожими як двійників, — вони є носіями зла й мають на меті лише задоволення пригнічених інстинктів: жорстокості й сексуальності. Причину такої нової релігійності в суспільстві неможливо пояснити однозначно. Однак тут, мабуть, відображається глибинне зрушення у психіці і в настроях нових поколінь, що позбулися зв'язків з культурою і шукають виходу з глухого кута бездуховності шляхом адаптації до нових умов і пошуку нового ідола, якому можна сліпо коритися.

Маргінальні практики, так звана «філософська периферія», — предмет особливого інтересу постструктуралістськи орієнтованих дискурсів.

М. Фуко, досліджуючи функціонування позасуб'єктних, так званих тілесних практик людини, особливо відзначає, що методом тілесної тортури можна впливати на суб'єкта, щоб тримати його в страху й покорі. Тому систематичне застосування насильства як засобу виховання й покарання дало свої «плоди», набувши деструктивних форм у вигляді репресивних практик сучасної культури³³.

³¹ Там само.

³² Фреймарк М. Окультизм и сексуальность: Пер. с нем. — Харьков: Велес, 1990.

³³ Фуко М. Надзирать и наказывать: Пер. с фр. — М.: Изд-во «Ad Marginem», 1999.

Таким чином, укоріненість жорстокості й насильства зводиться до наступного: протягом тисячоліть розвитку суспільних формацій агресивність поступово вкорінилася у свідомості людей. У процесі антропогенезу людина зруйнувала свою природу й набула біологічної ригідності. Біологічна ригідність, за Райхом, полягає у підвищенні загальної жорсткості організму й очевидного зниження пластичної рухливості: ослабленні розумових здібностей, блокування природно-соціальної свідомості та поширенні психозу. Людина діє, як машина, живе, любить, ненавидить і мислить усе більше й більше механічно³⁴. Біопатологічна структура індивіда, «екзистуюча» у суспільстві, звела все живе й вільне до мертвого й механічного.

Наслідуючи Ж. Батая, який стверджує, що в основі людського досвіду лежить насильство, вкорінене у свідомості, можна зробити висновок, що крайня форма конфлікту людини й суспільства відображає всю суть деструктивності, яка панує у соціумі. Індивідуальність не може вціліти, не придушуючи себе³⁵. Ж. Батай намагається також з'ясувати, що ж первинно закладено у природі людини. Або ж людина несе у своїй душі непереборне прагнення до заперечення всього того, що під назвою розуму, користі й порядку поклато в основу свого існування людство? Чи не є, іншими словами, буття з необхідністю одночасно твердженням і запереченням свого заснування? Відповідаючи на це, він зазначає, що порок — це, можливо, серцевина людини, він стверджує агресивність як невід'ємну частину людини, що вислизає від її свідомості. А це, у свою чергу, передбачає наявність у людях непереборної жаги до руйнування й постійного неминучого прагнення до знищення всього, що народжується, росте й прагне до життя, здатність отримувати задоволення від винищення, спалювання, руйнування. Людина, прийшовши до самосвідомості, повинна обмежити сферу впливу згубних засобів і рішуче протистояти цьому хаосу тією мірою, якою вона втрачає здатність витримувати спрагу нищення³⁶.

Е. Фромм, займаючись проблемою агресії, підкреслює, що у світі, де існує людина, необхідна система координат, аби орієнтуватися в ньому і знайти точку опори. І абсолютно неважливо, у що вона вірить: чи вважає головною причиною всіх подій магію й чаклунство, чи вірить у всемогутнього Бога або ж у силу розуму й науки, яка здатна вирішити всі людські проблеми, — це байдуже, просто людині необхідна система життєвих дороговказів та ціннісних орієнтирів. Світ

³⁴ Райх В. Психология масс и фашизм: Пер. с нем. — СПб.: Университетская книга, 1997.

³⁵ Батай Ж. Маркиз де сад и 20 век. («Философия по краям»). — М.: ИнтерВерсо, 1992. — 254.

³⁶ Там само.

для неї має певний сенс, і збіг її власної картини світу з уявленнями оточуючих її людей є для неї особисто критерієм істини. Людині необхідна мета, яка б вказувала їй, куди вона повинна йти. Тварина таких проблем не знає. Її інстинкти забезпечують їй життєві орієнтири, але людина, у якої ослаблена інстинктивна детермінація, зате функціонує розум, котрий дозволяє їй продумувати різні варіанти руху в ньому, потребує об'єктів шанування й відданості, підпорядкування й любові. Людині потрібен такий об'єкт як мета, як основа для її реальних цінностей. Об'єктом шанування може бути, що завгодно. Людина може поклонятися ідолу, який жадає від неї вбивства дітей, або ідеалові, який спонукає її берегти і захищати їх; вона може прагнути до множення життя або його знищення. Метою може стати жаждоба грошей або влади, прагнення любити чи ненавидіти. Історичні корені екзистенційних потреб, за Фроммом, пов'язані з втратою природного стану, коли людина була частиною природи й жила завдяки матері. Симбіотичний зв'язок матері й дитини зберігається дуже довго, і після цієї втрати, цього розриву у людини залишається потреба у збереженні цих первинних уз, глибинна туга через неможливість повернення в материнське лоно й бажання знайти таку життєву ситуацію, яка б гарантувала стабільність і безпеку.

Ще З. Фрейд відкрив величезне значення цього феномену, який назвав феноменом «материнських уз»: це те, що людина зберігає у своїй підсвідомості, бо це були найщасливіші хвилини її життя, тому що тільки в лоні матері вона була надійно укрита й захищена від ворожих проявів зовнішнього світу³⁷.

А в зовнішньому світі людина, усвідомивши свою ізольованість, шукає нового емоційного зв'язку з іншими людьми та шляхи їх реалізації. Фромм, підкреслює, що без сильних емоційних зв'язків зі світом людина страждатиме від своєї самотності й загубленості. Людина може не тільки виявляти любов до людей і прагнути до самореалізації, але й встановлювати симбіозність зв'язку, тобто стати частиною якоїсь групи або зробити групу людей частиною свого «Я». У симбіозному союзі вона прагне або до панування над іншими (садизм), або до підпорядкування (мазохізм). Якщо шляхи любові або симбіозу закриті для людини, тоді вона вступає у відносини з самим собою (нарцисизм). У результаті вона сама для себе стає цілим світом і любить цілий світ у собі самій. Це форма самовизначення особистості, яка часто зустрічається, але вона дуже небезпечна, попереджає Фромм, оскільки в екстремальних випадках призводить до певних форм божевілля. Остання і злоякісна форма вирішення цієї проблеми

³⁷ Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности / Сборник. — Пер. с нем. — Минск: Попурри, 1997.

(у поєднанні з екстремальним нарцисизмом) — це деструктивність, бажання знищити всіх без винятку людей³⁸.

Класифікацію екзистенційних потреб Фромм провів у праці «Здорове суспільство». Він виділив п'ять екзистенційних потреб: 1) у прихильності; співвіднесеності; 2) у трансценденції; 3) у обростанні країнами; 4) у почутті ідентифікації; 5) у системі координат і об'єкті шанування. Екзистенційна роздвоєність людини спонукає встановлювати єдність із собою, природним і соціальним світом, який її оточує. Ця єдність може бути досягнута різними шляхами: людина може відключити свідомість, приводячи себе в стан екстазу або трансю за допомогою наркотиків, алкоголю, сексуальних оргій, посту, танцю та багатьох інших ритуалів. Вона може ідентифікувати себе із твариною, щоб повернути втрачену гармонію з природою. Цей спосіб набуття єдності лежить в основі примітивних релігій. Цілісність може досягатися і шляхом спрямування енергії на служіння пристрастям: до грошей, до влади, до слави чи до руйнування. Будь-яка спроба відновити свою цілісність має на меті відключення розуму. Будь-яка манія робить людину калікою, «пожирає» її, ставить у залежність від пристрасті, як і наркоманія³⁹.

Для сучасного суспільства характерним є інше вирішення екзистенційної проблеми роздвоєння особистості. Своє буття людина звужує до рамок своєї соціальної ролі, вона відчуває себе втраченою річчю, ідентифікує себе зі своєю соціальною організацією. По відношенню до індивіда суспільство може виконувати різні функції — сприяти розкриттю потенційних здібностей людини, її потреб або деформувати ці внутрішні спонукання, надати їм гіпертрофованої форми. По-перше, людина втрачає контакт із собою, у результаті чого виникає феномен деперсоналізації (знеособлення). По-друге, її стосунки з іншими людьми набувають функціонального вербалізованого характеру. Індивід у соціумі задавлений не тільки типом власності, але й технікою, бюрократією, які втілюють у собі деструктивну функцію цього суспільства і його антигуманний характер. Розглядаючи відчуження як деперсоналізацію, Е. Фромм показує його негативні прояви. Потреби людини деформуються, у психіці виникає стійка реакція на конфліктну ситуацію. Якщо прагнення до творчості не реалізується, виникає потяг до руйнування. Механізм психічної напруги є таким, що коли людина не може поєднати себе зі світом в акті творчості, то народжується спонукання до ліквідації самотності шляхом усунення та руйнування цього чужого світу.

³⁸ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: — Пер. с англ. — М.: Республика, 1994.

³⁹ Фромм Э. Мужчина и женщина. Здоровое общество. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 1998.

За Фроммом, творчість і руйнування — не інстинкти, а реакції на людську ситуацію в конкретному світі. Альтернатива така: або творити й будувати, або знищувати й руйнувати. Іншого шляху немає. Таку ж гіпертрофовану трансформацію може отримати й потреба в самоотождеченні. Індивід орієнтується на так звані «референтні групи», що несуть типологізовану духовну бідність середовища, адже вони становлять, як писав Х. Ортега-і-Гассет, більшість суспільства — «людина-маса». Індивід шукає ідеал, але не знаходить його, і він спрямовується у світ образів, що уявляються «зразками» масової культури. Якщо користуватися термінологією М. Хайдеггера, людина перестає бути особистістю і перетворюється на якесь «Воно», опиняється в стані «негативного екстазу», втрачає обличчя; вона більше не особистість, а річ⁴⁰.

Реалізація потреб знаходить своє вираження у проходженні всіх фаз емоційного стану — від співпереживання до насолоди стражданнями. Але найстрашніше, підкреслює Е. Фромм, — це стан людини, приреченої на непотрібність і бездіяльність. Рятуючись від цих нестерпних відчуттів, людина готова спробувати будь-які засоби — від праці до наркоманії, жорстокості та вбивства.

Останніми роками у нас (а на Заході майже 40 років) спостерігається ціла низка характерних неврозів, пов'язаних із втратою сенсу життя, неврозів безробіття, недільних неврозів, неврозів «нових українців» («нових росіян» тощо). Так звані «зоогенні» неврози мають такі ознаки: відчуття безглуздя, апатія, депресія й нудьга⁴¹.

Е. Фромм звертає увагу, що хронічна депресія й нудьга викликають підвищену фрустрацію. Депресія в компенсованій і некомпенсованій формі є однією з основних психопатологій сучасного технотронного суспільства. Про цей феномен свого часу писали В. Герон (1957) і А. Бертон (1967), назвавши депресію «хворобою нашого суспільства». Способами позбавлення від депресії й нудьги є вживання алкоголю, наркотиків, психотропних речовин, а вони, у свою чергу, є детермінантами агресії, оскільки наслідком некомпенсованих форм депресії виступає насильство й деструктивність. Е. Фромм пише: часто об'єкт, що нудьгує, влаштовує міні-колізії, де він моделює всі жахи, які розігравалися в цьому Колізеї. Всі емоції у ньому знаходяться в замороженому стані, світ бачиться у сірому кольорі, у нього немає бажання жити⁴².

Наводячи типи депресій, найбільш поширених у клінічній практиці, Фромм особливо виділяє «кримінальний» тип. Людей, які перебувають у стані такої депресії, вважають асоціальними. Мотивацією

⁴⁰ Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной философии. — М., 1988.

⁴¹ Франкл В. Человек в поисках смысла: Пер. с нем. — М., 1990.

⁴² Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: — Пер. с англ. — М.: Республика. — 1994.

деструктивних вчинків у цих людей є потреба в нестандартних ситуаціях. Е. Фромм помічає, що якби в суспільстві домінували надія й любов до життя, такі випадки депресії зустрічалися б рідше і в менш гострих формах. Але соціальний аспект життя суспільства створює зовсім іншу картину — сприятливе підґрунтя для індивідуальних депресивних станів.

Відчуття безглуздості буття в масштабах суспільства, що ми сьогодні спостерігаємо в країнах Заходу, СНД та в Україні, небезпечне тим, що воно є руйнівним. Це збільшення кількості психічних розладів, депресій, суїцидів, алкоголізму, наркоманії, злочинів як пошуку гострих відчуттів. За прогнозом фахівців Українського науково-дослідного інституту соціальної і судової психіатрії, до 20-х років XXI століття питання психічного розладу населення вийдуть на перше місце у світі, у тому числі в Україні.

Ця деструктивна сила легко переходить в ненависть і агресію. Внаслідок цього з'являється можливість маніпулювати свідомістю людей у тих, хто заявляє, що може дати їм «дороговказну зірку» в житті. І тоді цілі маси людей потрапляють в патологічну залежність від однієї людини, групи, партії, секти, злочинного угруповання. Життєвий досвід підтверджує, що ізгоями, алкоголіками, наркоманами, екстремістами, сектантами-фанатами стають найчастіше ті, хто не може реалізувати себе. Фромм підкреслює: чим більше виявляється прагнення до життя, чим повніше життя реалізується, тим слабшими стають руйнівні тенденції; чим більше прагнення до життя пригнічується, тим сильнішим стає потяг до руйнування. Руйнівність — це результат непрожитого життя.

Нині в суспільстві спостерігаються спалахи невмотивованої агресії на побутовому рівні. І головна причина цього криється не тільки в глибинах підсвідомості, а й у реальному соціумі, який знімає всі захисні бар'єри агресії, мудро передбачені природою. Тому відкрита для виходу природна агресія, трансформуючись у деструктивну силу, виконує функцію самозахисту тільки у вигляді вже попереджувальної агресії. Таким чином, розлюднений індивід у найстрашніших проявах мстить усім без винятку за своє нереалізоване, відкинуте й покалічене «Я», компенсуючи дефіцит любові й добра надлишком ненависті й насильства до всього, що його оточує.

Існує людський фактор, закономірний для всього соціуму, незалежно від належності до типу соціальної системи, від того, пересичене суспільство або ж відчуває дефіцит задоволення фізіологічних і матеріальних потреб. Розгадка феномену соціальної адаптації індивіда криється в процесі соціалізації його в суспільстві, в закономірності співвіднесення себе з іншими, в пошуку захисту та соціальної ніші, потреби в любові, повазі, відходу від самотності й безнадії. І на

Заході, і у нас людина будь-якою ціною шукає спосіб заробляння грошей, придбання благ, але разом з тим відбувається втрата духовних цінностей, знецінення людського життя. Не знаходячи своєї ніші, не реалізуючи себе творчо й індивідуально, індивід або спрямовує себе в невротичний стан, або стає байдужим чи руйнівною силою у фізичному та духовному плані, або відбувається процес саморуйнування. Людський фактор, що викликає деструктивні процеси, спрацьовує на будь-якому рівні розвитку суспільної системи, і тим вище рівень деструктивності, чим вище рівень соціальної системи (Е. Фромм).

Таким чином, деструктивність корелює з посттрансформційними процесами. Сучасний «фонд» жорстокості й насильства створювався століттями. В основі досвіду багатьох людей лежить жорстокість та агресивність, які вкоренилися у їх свідомості, здобувши забарвлення біологічної ригідності, перетворившись на життєвий стиль особистості і ставши її моральною нормою. Сучасні форми конфлікту людини і суспільства відображають всю суть деструктивності, що панує в соціумі. Людина є продуктом соціально-історичної еволюції в синтезі з вродженими механізмами. Ірраціональна й деструктивна поведінка індивіда міститься у підсвідомості, звідси й таке сприйняття зовнішнього світу.

1.2. Насильство як соціокультурний феномен: філософські аспекти розуміння

Насильство — це соціокультурний феномен, вельми складний, багатоаспектний за своєю структурою та включеності в соціальні мережі. Концепція даної монографії з огляду на події останніх років, коли хвилі насильства прокочуються багатьма країнами світу, вимагає вести мову про насильство як серйозне соціальне явище, що вимагає детального пояснення різних його форм.

Замість нескінченних нарікань з приводу ескалації насильства, озлоблення і посилення продажності суспільства увага філософа права, як нам уявляється, має бути зосередитися на глибинно-буттєвому філософському й психологічному значеннях феномену насильства. Насильство, що на словах відкидається багатьма, одночасно несе в собі риси архетипічного тяжіння, могутньої привабливості⁴³. Потреба

⁴³ Дзьобань О. П. Проблема соціальних архетипів у контексті безпеки соціальної системи // Матеріали 3-ї науково-практичної конференції молодих вчених Харківського військового університету. — Харків: ХВУ, 2003; Дзьобань О. П. Соціальні архетипи в контексті безпеки соціальної системи // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. — Випуск 13. — Київ-Полтава, 2005.

в насильстві виходить з якнайглибших надр душі, є антропологічною константою і нескороминущим феноменом культури.

Аби позбавити нашу культуру відчутного присмаку насильства, необхідно зі всією серйозністю віднестися до того факту, що насильство як таке наділене зловісною, магічною силою. Без ясного усвідомлення присутності насильства в думках і серцях ефективно протистояння його ескалації неможливе. Від насильства неможливо позбавитися лише шляхом простої заборони.

У сучасній науці існує безліч визначень даного поняття. Спершу слід розглянути природу насильства, чи варто зводити насильство до природженого інстинкту, або воно є побічним наслідком процесів, що вийшли з-під контролю. Так, З. Фрейд з часом переглянув свою первинну концепцію лібідо, єдиною силою якого був Ерос, доповнивши її так званім вабленням до смерті, в основі якого закладена ідея початково деструктивного потенціалу агресивної енергії.

Багато хто висловлювався, що саме виникнення насильства не дає підстав судити про останнє як про щось початково властиве людській поведінці. З погляду К. Лоренца, агресія є не реакцією на зовнішні дії, а справжнім інстинктом самозбереження. На його думку, в теперішній час можливостей переключення проявів несвідомої (інстинктивної) агресивності в соціально нешкідливе русло не існує⁴⁴.

Для пояснення сплеску інформаційного насильства, що відбувається в Україні та багатьох інших державах світу, варто звернутися до концепції природи людської агресії, висхідної до ідей Е. Фромма. Ми не можемо пов'язувати прояви інформаційного насильства, подібно до людської агресивності, виключно з розкріпаченням інстинктів. Їх витоки слід шукати не в успадкованому від тварини руйнівному інстинкті, а в тих чинниках, які відрізняють людину від її тваринних предків. Проблема в тому, щоб з'ясувати, наскільки соціальні умови існування людини відповідають за виникнення у неї жаги до влади і насильства, подібно до жаги мучити і вбивати, від чого залежить характер та інтенсивність цього «задоволення»⁴⁵.

Для нас тут важлива думка про те, що людська агресивність провокується не розкріпаченням інстинктів, а придушенням її екзистенційних потреб: у свободі, відчутті ідентифікації, в ціннісних орієнтаціях і об'єкті шанування, у відчутті історичного коріння, у відчутті єднання, в можливості реалізувати свої творчі здібності⁴⁶.

⁴⁴ Лоренц К. Так называемое зло. К естественной теории агрессии // Лоренц К. Обратная сторона зеркала. — М.: Республика, 1998.

⁴⁵ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. — М.: Республика, 1994.

⁴⁶ Дзьобань О. П. Соціальні джерела агресії і фактори стримування в контексті національної безпеки // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. — Харків: ХВУ, 2003 — Вип. 2 (17).

Найбільше провокує агресію людей образа об'єктів їх шанування. При цьому може йтися про культурні феномени: цінності, ідеали, предки, батько, мати, батьківщина, клас, релігія і десятки інших об'єктів, до яких людина може ставитися як до святині. Будь-який замах на об'єкт шанування викликає такий же гнів з боку індивідів або групи, як і замах на життя.

Е. Фромму належить поділ агресивності на агресивність позитивну, поставлену на службу вітальним інтересам виду, і агресію негативну, зобов'язану своїм виникненням прагненню до задоволення потягу до жорстокості самої по собі. Якби наші стосунки зі світом були безхмарними, тема насильства знялася б сама собою. Додатковим стимулом до виникнення агресії й насильства служать будь-які відносини, в яких зневажається людська гідність і обмежується людська свобода.

У багатьох з нас поки що живі прагнення бити лежачого, схилитися перед грубою силою. Е. Фромм розділяє насильство на важкі, патологічні і злоякісні форми деструктивності й інші, менш тяжкі форми. Розрізнення типів насильства ґрунтується на різниці між відповідними мотиваціями, оскільки тільки у разі, коли нам є зрозумілою неусвідомлена динаміка поведінки, ми можемо зрозуміти також і саму поведінку, її коріння, напрям і енергію, якою вона заряджена⁴⁷.

А. Печчеї не переконаний у справедливості твердження, що агресивність внутрішньо властива людській натурі й насильство — неминуче зло, яке породжується будь-якою соціальною системою. Він схильний вважати, що багато чого з помилково приписуваного нашим генетичним якостям є насправді породженням певних відхилень культурного характеру і глибоко переконаний, що кращий антипод насильства — це культурний розвиток і що філософія заперечення насильства має стати одним із принципів Нового Гуманізму⁴⁸.

А. Кестлер звернув увагу на важливу біологічну особливість людини, у якої, на відміну від багатьох видів тварин, відсутня генетична програма про невбивство собі подібного. Якби існувала генетична заборона такого вбивства, то вся історія людства виглядала б інакше, в ній не було би місця крайнім проявам насильства⁴⁹.

Таким чином, культура не тільки придбала, але й дещо втратила. Інакше і бути не могло, не існує лінійного шляху прогресу, будь-який шлях супроводжується девіацією, аномією, антропологічною кризою, будь-яке дзеркало має маргінальне Задзеркалля. Розузгодження культур призводить до руйнування архетипів, порушення системи

⁴⁷ Фромм Э. Душа человека. — М.: Республика, 1992.

⁴⁸ Печчеи А. Человеческие качества. — М.: Прогресс, 1985.

⁴⁹ Кестлер А. Тринадцатое колено: крушение империи хазар и ее наследие. — СПб.: Евразия, 2001.

цінностей, екзистенціальних потреб, звичних орієнтації до соціальної дезадаптації⁵⁰.

Поняття насильства розрізняється в окремих культурах. У традиційних східних суспільствах насильство здійснювалося як безпосередня і найчастіше персоніфікована влада однієї людини над іншою: государя і його чиновників над підданими, батька над дітьми. Причому прояв цієї влади не регулювався правовими нормами. Це явище відоме як східний деспотизм. І в новоєвропейській історії також можна знайти прояви насильства у формах безпосереднього панування однієї людини над іншою, держави й суспільства над особою, у війнах і битвах держав і конфесій. Але тут ці форми насильства доповнюються і разом з тим обмежуються іншою формою — прагненням знайти владу над об'єктом, включаючи в розуміння об'єкта соціальні структури і процеси.

Обмеження відносин особистої залежності відносинами матеріальної залежності, яке відбувалося в епоху становлення капіталізму, породило систему правової заборони традиційних деспотичних проявів насильства⁵¹. Для філософії насильство — явище не емпіричне, а швидше метафізичне, таке, що стоїть в одному ряду з поняттями дух, свобода, совість, ідеал, особа, мораль, рівність, утопія⁵².

Сучасна філософія ненасильства є неоднорідною. Всі теорії про ненасильство можна розділити на дві філософські течії: такі, що абсолютизують ненасильство, і вчення, котрі хоча й концентрують увагу на тактиці ненасильницької боротьби, проте визнають селективне й обмежене застосування сили. Найбільш яскравим представником першої течії є класик російської літератури Л. Толстой, що визнається одним з трьох стовпів теорії ненасильства; сюди ж можна віднести М. Кінга, який зводить ненасильство в принцип своєї філософії. До другої течії філософії ненасильства можна віднести вчення М. Ганді, оскільки він ніколи не абсолютизував ненасильство й не заперечував за державою права застосовувати силу.

⁵⁰ Дзьобань О. П. Руйнування культурних парадигм як історична закономірність // С. Рахманінов: на зламі століть. — Вип. 6: Творчість як рушійна сила культури. — Ч. II. Наукові статті учасників VI Міжнародного науково-практичного симпозиуму «Рахманінов: на зламі століть» / Під ред. професора НЮАУ ім. Ярослава Мудрого Л. М. Трубнікової. — Харків: ФОП Носань В. А., 2009; Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика: Монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. — К.: НАДУ, 2009.

⁵¹ Стенин В. С. Ненасилие как биологический и социокультурный феномен // Насилие и ненасилие: философия, политика, этика / Под ред. Р. Г. Апресяна. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003.

⁵² Митрохин Л. Н. Мохандас Ганди и Мартин Лютер Кинг // Насилие и ненасилие: философия, политика, этика / Под ред. Р. Г. Апресяна. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003.

Ведучи мову про аксіологію насильства, слід розрізняти насильство виключно негативної властивості, деструктивне за своєю суттю й огидне у своїх проявах, і насильство припустиме й навіть певною мірою необхідне, пов'язане з умінням постояти за себе. Насильство є формою ескалації агресивного з'ясування взаємин сторін. Скажімо, А. Гуггенбуль сприймає насильство як даність, хоча і не виключає можливості існування у віддаленій перспективі світу, вільного від насильства⁵³. До теперішнього часу ще жодній релігії, етичній системі або ідеологічній доктрині не вдалося впоратися з насильством. Констатація даного факту не має нічого спільного із закликком до упокорювання з неминучим, проте дає відчутти всю серйозність проблеми, пов'язаної з негативним аспектом агресивності. Відчуття розгубленості перед загальною агресією неминуче призводить до усвідомлення насильства як невід'ємної компоненти людського існування.

Е. Фромм найбільш нормальною формою насильства вважає так зване ігрове насильство, не мотивоване ненавистю й деструктивністю. Найпоширенішою є форма реактивного насильства, вона зустрічається у тих, хто захищає власне життя, гідність, свободу, майно. У низці праць Фромм виділяє також насильство, що виникає через ревності й заздрість⁵⁴.

З. Фрейд стверджував, що людина за своєю природою мусить бути доброю або, принаймні, добродушною. Якщо ж вона іноді й проявляє себе грубою, жорстоким насильником, то це тимчасові затемнення в її емоційному житті, часто спровоковані, й, можливо, що це лише наслідок недосконалого суспільного устрою⁵⁵.

Насильство — постійний атрибут історичного процесу й людського життя. При певному його тлумаченні, інтерпретації, поясненні можна вважати, що воно з'явилося задовго до людини. В теперішній час три аспекти проблеми вбачаються найбільш значущими. Перший — витоки і природа насильства; необхідно з'ясувати, якими чинниками переважно зумовлена людська агресивність — біологічними чи соціальними. Далі постає проблема насильства в сучасному світі, як вона співвідноситься з минулим, які нові риси різних форм насильства проявляються у наш час, у чому полягають потенціал і перспективи антинасильницьких засобів і механізмів, що з'явилися з середини

⁵³ Гуггенбуль А. Зловещее очарование насилия. — СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проспект», 2000.

⁵⁴ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. — М.: Республика, 1994; Фромм Э. Человеческая ситуация / Д. А. Леонтьев (ред. и авт. предисл.). — М.: Смысл, 1995; Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий: О гуманизации технологического общества. Сопоставление взглядов Маркса и Фрейда. — М.: Айрис-пресс, 2005.

⁵⁵ Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. — М., 1989.

XX століття. Нарешті, важливим є аналіз насильства в сучасному світі, яке все більше захоплює політичну, соціальну і екзистенційну сфери.

У масовій свідомості насильство найчастіше зводиться до стереотипу, що це суто фізична наруга над особою. Однак це вузький, односторонній підхід. Насправді воно скрізь і завжди, у будь-якому суспільстві за будь-якого державного ладу — категорія соціальна, передусім за своїми спонукальними мотивами й наслідками. Насильство існує у відкритих і закамуфльованих формах у всіх сферах суспільного життя — політичній, економічній, духовній й сімейно-побутовій, має універсальний характер.

У визначенні поняття насильства, А. Гусейнов пропонує два підходи, один з яких можна назвати абсолютистським, а інший — прагматичним. Згідно з першим поняття насильства несе в собі чітко виражене негативне навантаження, вживається в дуже широкому значенні, що включає всі форми фізичного, психологічного, економічного придушення і відповідних їм душевних якостей, таких як брехня, лицемірство, ненависть. Насильство, по суті, опредметнюється й отожднюється у всіх його численних проявах зі злом взагалі⁵⁶.

За такого підходу виникають, як мінімум, два утруднення. По-перше, знімається проблема виправдання насильства, можливості його конструктивного використання; саме поняття наче передвирішує проблему, від самого початку містить у собі відповідь на питання, яке підлягає обговоренню. По-друге, заперечення насильства виглядає як суто моральна проблема, що вступає в непримиренну конфронтацію з реальним життям.

Прагматичний підхід орієнтується на ціннісно нейтральне й об'єктивне визначення насильства і ототожнює його з фізичною та економічною шкодою, яку люди спричиняють один одному; насильством вважається те, що очевидно є насильством — вбивство, пограбування. Зазначена інтерпретація також дозволяє ставити питання про виправданість насильства, можливість його використання в певних ситуаціях.

Російський класик Л. Толстой вкладав у поняття насильства суто негативний і гранично широкий сенс, але був одночасно радикальним критиком сучасної цивілізації, всіх властивих їй форм егоїзму і примусу. У цьому сенсі для нього не було значних відмінностей між розбійниками з великої дороги і законними монархами. Насильство є виправданим у малих дозах у тих випадках, коли воно здатне запобігти більшому насильству, але, на жаль, не існує одиниці виміру насильства. Проблема стає особливо безнадійною, коли йдеться про попередження насильства. Наприклад, Л. Толстой стверджував, що поки насильство не здійснене, жодним чином не можна з абсолютною

⁵⁶ Гусейнов А. А. Понятия насилия и ненасилия // Вопросы философии. — 1994. — № 6.

достовірністю стверджувати, що його буде здійснено, і тому спроби виправдати одне насильство необхідністю запобігання іншому завжди будуть логічно уразливими й етично сумнівними⁵⁷.

Насильство неможливо прорахувати, виміряти, навіть якщо б його можна було охопити суто зовнішніми чинниками. Насправді, насильство не зводиться до своїх зовнішніх проявів. Біль від випадково вивихнутого плеча і біль від удару палиці — різні, але людина може віддати перевагу першому, навіть якщо він кількісно більший і фізично інтенсивніший.

Труднощі, пов'язані з визначенням насильства, певним чином долаються, якщо помістити його (насильство) у простір вільної волі й розглядати як один з різновидів владно-вольових відносин між людьми. Ще І. Кант у своїй так званій «практичній філософії», визначав силу як здатність подолати великі перешкоди. Та ж сила називається владою (Gewalt), якщо вона може подолати опір того, що саме володіє силою⁵⁸.

Як стверджує А. Гусейнов⁵⁹, насильство є одним із способів, що забезпечують панування, владу людини над людиною. Насильство — не взагалі примус, не взагалі шкода життю і власності, а такий примус і така шкода, які здійснюються всупереч волі того або тих, проти кого вони направлені. Насильство є узурпацією вільної волі, воно є посяганням на свободу людського волевиявлення⁶⁰.

Існують, проте, такого роду обмеження, які, по суті, виступають як захист від інших обмежень життя. Наприклад, перешкоджаючи поширенню наркотиків, ми захищаємо людей від наркоманії, яка істотно обмежує й руйнує людське життя. Руйнування життя є, безумовно, зменшенням міри свободи дії⁶¹. Отже те, що не зменшує свободи дії, не є чинником, що руйнує життя, не належить до насильницьких дій і може бути зараховане до ненасильницьких дій.

Проблема виправданості насильства в такому разі пов'язана не взагалі зі свободою волі, а з її етичною визначеністю, з її конкретно-змістовною характеристикою як доброї чи злої волі. Абсолютно добра воля неможлива через парадокс етичної досконалості, проте абсолютно зла воля також неможлива, тому що така воля знищила б саму себе.

⁵⁷ Толстой Л. Н. Закон насилия и закон любви // Толстой Л. Н. — Полн. собр. соч. в 9-т. — М., Л.: Художественная литература, 1928–1958. — Т. 3.

⁵⁸ Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. — СПб.: Наука, 1995.

⁵⁹ Гусейнов А. А. Понятия насилия и ненасилия // Вопросы философии. — 1994. — № 6.

⁶⁰ З даним твердженням можна посперечатися, адже хтось може сказати, що будь-яке обмеження свободи дії — це руйнування життя і тому належить до насильницьких дій.

⁶¹ Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия // Вопросы философии. — 1992. — № 3.

Ті суспільні рухи й інститути, які практикують насильство, й ті теорії, котрі включають його в позитивний контекст, роблять це, апелюючи, як правило, до відчуття реалізму. Вони приймають насильство швидше як даність, аніж як бажаний стан. Адепти насильства, зазвичай, є сором'язливими, що свідчить про їх слабкість. А. Гусейнов у статті «Етика ненасильства» визначає насильство, виходячи вже з етимології слова, як застосування сили, опору на силу, дію за допомогою сили⁶². Утім, слід зауважити, що не всяке застосування сили буде насильством.

А. Гжегорчик розуміє під насильством примушення людей до ухвалення певних умов або до якоїсь поведінки за допомогою руйнування (часто уявного) їх біологічного або психологічного життя, або за допомогою загрози такого руйнування⁶³. Визначення цього автора, на нашу думку, має частково умовний характер.

Про насильство можна вести мову лише тоді, коли сила переламує силу, але й тут є винятки. Насильство має місце тільки у відносинах між людьми, оскільки вони володіють вільною волею. Насильство розриває суспільну комунікацію, руйнує її загально визнані підстави, що одержали вираження в традиціях, звичаях, праві, інших формах культури. У цьому сенсі насильство, мабуть, завжди припускає порушення якоїсь угоди, норми, правила, односторонній вихід за прийнятні рамки комунікації. Як слушно зазначає С. Бірюков, той, хто здійснює насильство у стосунках з тими, на кого направлені його насильницькі дії, швидше за все переступає якусь межу, яку раніше вони зобов'язалися не переступати⁶⁴.

Суть проблеми, проте, є набагато глибшою. У низці українських криз виявилася непоміченою головна криза — антропологічна, пов'язана зі злоряксною мутацією самого людського типу. Причиною цієї кризи послужила ціла низка модернізаційних шоків, породжених процесами розпаду традиційної патріархальної культури, що звільнили деструктивні й антисоціальні імпульси, непродуманими реформами, спробами безглузлого копіювання іноземних стандартів, непродумані рішення керівництва держави на догоду окремим політичним і суспільним силам тощо.

Разом з тим, здійснюване у формі насильства руйнування людської комунікації не є тотальним. У процесі насильства одні індивіди нав'язують себе, свої цілі й норми іншим, прагнуть підпорядкувати їх собі. Насильство — не просто розрив інтерсуб'єктивної комунікації, а такий розрив, який здійснюється начебто за її власними законами, воно виправдовує себе тим, що нібито задає вищу комунікативну основу.

⁶² Гусейнов А. А. Этика ненасилия // Вопросы философии. — 1992. — № 3.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Бирюков С. В. Агрессия как проявление антропологического кризиса. — www.russ.ru/politics/2004Q323-bvrr.html.

Мотиви й цілі насильства відграють настільки велику роль, що в певних випадках насильницькими можуть виступати навіть дії, спрямовані на підтримку життя. Насильство є узурпацією людської свободи в її наявному бутті, зовнішньому виразі. Власне кажучи, механізм, технологія насильства полягають у тому, що люди примушуються до певних вчинків або частіше всього утримуються від певних вчинків за допомогою прямої або непрямой дії. Терор у такому разі — це, можливо, — філософія загальної справи, поставлена з ніг на голову, адже революційний терор тривалий час був овіяний ореолом революційної романтики.

Більшість рядових членів суспільства є об'єктами маніпуляції, а причини, з яких люди стають жертвами маніпуляторів, — передусім екзистенційними⁶⁵. І в сучасній, і в традиційній літературі можна зустріти різні розуміння насильства. За одного підходу насильство розуміється як застосування сили проти людини, в радикальному вираженні — це вбивство, а за другого, — як будь-яка дія на людину, включаючи психічну й моральну, але така, що здійснюється проти її волі; за третього, — як така примусова дія на особу, за якої порушуються її права⁶⁶. Всі ці визначення, очевидно, мають право на існування.

У наші дні проблематика насильства й ненасильства настільки розрослася й настільки розширилася у своїх практиках, що потребує серйозного переосмислення, особливо для багатьох країн, які страждають від ударів міжнародного тероризму та сучасних революцій.

Насильство подолати насильством неможливо: щоб подолати одне насильство, потрібно проти нього застосувати інше насильство, котре щонайменше, має бути більшим за перше. Тим самим, у сукупності, насильства стає все більше й більше. Саме ця логіка сприяла вдосконаленню засобів знищення людей, довівши їх сьогодні майже до абсолютних величин. Що стосується якісної характеристики насильницьких конфліктів, то їх аналіз за критерієм добра і зла, ускладнений навіть в умовах застійного й ізольованого існування різних культур і цивілізацій, виявляється абсолютно неможливим в сучасному, надзвичайно динамічному і глобалізованому світі⁶⁷.

⁶⁵ Малашенко С. К. Философия террора. — www.russ.ru/ist sovvr/20010924.htm.

⁶⁶ Насилие и ненасилие: Философия, политика, этика. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003.

⁶⁷ Дзьобань О. П. Руйнування культурних парадигм як історична закономірність // С. Рахманінов: на злам століть. — Вип. 6: Творчість як рушійна сила культури. — Ч. II.: Наукові статті учасників VI Міжнародного науково-практичного симпозиуму «Рахманінов: на злам століть» / Під ред. професора НЮАУ ім. Ярослава Мудрого Л. М. Трубіркової. — Харків: ФОП Носань В. А., 2009; Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика: Монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. — К.: НАДУ, 2009.

Філософська рефлексія щодо витоків насильства як соціальної патології пов'язана з філософсько-антропологічними уявленнями про людину у родовому й видовому контекстах. З цієї точки зору людина як родова істота не народжується біологічно, а формується в процесі культуро- й соціогенезу. На відміну від тварини людина неодновимір-на і включає триаду, три іпостасі: природну, соціальну і духовну. І власне людська іпостась за своєю суттю — не біологічна, але соціальна й духовна, конструйована культурою. Порушення хиткої рівноваги між трьома природами людини, пов'язана з розпадом механізмів соціалізації⁶⁸, загрожує вивільненням антисоціальної енергії й колосальними потрясіннями для всього суспільства⁶⁹. Захід, що поступово втрачає християнські підстави власної цивілізації й культури, оберігається від загрози анемії за рахунок розвиненої правової системи й механізмів соціальної держави⁷⁰.

Добро і зло, персоніфікація яких тільки і могла би стати етичною санкцією насильства, насправді представлені в кожному суб'єкті, і в такому переплетенні, що одне не існує без іншого. Це виключає можливість етично виправданого і розумно аргументованого насильства, та проте відкриває щонайширший простір для його моралізатоского прикриття. Насильство сьогодні виявляється межним у своїх можливостях і тріумфальним у своїй самосвідомості.

Насильство схоже на природну агресивність, відрізняючись від неї тим, що шукає законні підстави, апелює до моралі й розуму, понять блага, справедливості. Насильство є спробою з'єднати непеєднане — природно-агресивні й розумно-аргументовані способи поведінки. За насильством завжди стоїть людський конфлікт такої глибини, коли люди розходяться між собою у питанні про те, що є добро і справедливість до крайнього ступеня, коли добро і справедливість для одних є злом і несправедливістю для інших. З цього випливає, що на насильство неможливо одержати згоду тих, проти кого воно спрямо-

⁶⁸ Дзьобань О. П., Ставицька О. В. Деприваційний стан суспільства і питання національної безпеки // Психологічні аспекти національної безпеки: Тези Другої Міжнародної науково-практичної конференції. — Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008; Дзьобань О. П. Правове виховання і правова соціалізація: діалектика взаємозв'язку // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2009. — Вип. 2.

⁶⁹ Гусейнов А. А. Террористические акты 11 сентября и идеал ненасилия // Насилие и ненасилие: Философия, политика, этика. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003.

⁷⁰ Дзьобань О. П. До питання про тенденції соціокультурної трансформаційної динаміки // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Харків: ООО «Алекс+», 2005. — Вип. 1(22). — 2005. — С. 85–91.

ване, оскільки за наявності такої згоди не було би потреби в самому насильстві, і воно, отже, не може бути санкціонованим як розумно-етичне діяння. Разом з тим, низка форм впливу на людину, навіть при отриманні від неї згоди, залишатиметься насильством.

Свідомість тотального насильства характеризується механізацією насильства, коли всі одночасно є насильниками і жертвами, хоча й здається, що це не так; віртуалізацією насильства за допомогою окремих видів мистецтва, форм поведінки, мови, естетичних і комунікативних норм, інакше кажучи, культури в цілому. Система ніколи не може бути знищена прямою революцією її економічного або політичного базису. Систему ніколи не можна перемогти в плані реального, їй ні до чого реальне насильство або контрнасильство, вона живе насильством символічним. Не у тому спрощеному сенсі, в якому ця формула набула значного поширення, — не в сенсі «насильства через знаки», яким система нібито дублює чи ж «маскує» своє матеріальне насильство. Символічне насильство, як вважає Ж. Бодрійяр, виводиться з особливої логіки символічного — з таких явищ, як звернення, безперестанна оборотність обдаровування і навпаки, захоплення влади шляхом одностороннього обдаровування⁷¹. Даний вислів Ж. Бодрійяра допоможе розширити категоріальний зміст насильства від прямого до символічного.

Ідея насильства — це багато в чому ідея особливих технологій діяльності. У цьому напрямі можна зробити подальші кроки, зафіксувавши, що ідея насильства сполучається з певним способом самого розуміння діяльності. Ми приймемо уявлення про діяльність як особливу смислову й ціннісну конструкцію, котра виступає як універсалії культури, і сенс цієї універсалії багато в чому виражає властиве тій чи іншій культурі розуміння місця людини у світі.

У різних культурах можна виявити різне розуміння діяльності. Так, в європейській культурній традиції домінувало розуміння діяльності як людської активності, спрямованої зовні, на перетворення об'єкта з метою підпорядкування його владі людини. Причому акти перетворення розглядалися як силовий тиск на об'єкт, який під впливом знарядь і засобів людської діяльності перетворюється у форми, необхідні для людини. У європейській культурі XIX століття ідея перетворення середовища набула нового виміру. Вона була поширена і на соціальні феномени і процеси, які можна розглядати як деяке об'єктивне буття, що перетворюється людською активністю. Тут і коренилося специфічне розуміння насильства, яке в інших культурах з такою чіткістю не було представлено.

Ставлення до соціального світу як до поля об'єктів, котре можна цілеспрямовано перетворювати, неявно містило в собі уявлення і про

⁷¹ Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. — М.: Добросвет, 2000.

людський матеріал, що підлягає видозміні в процесі здійснюваних над ним соціальних дій. Звідси виникає специфічний сенс ідеї насильства. Силова дія на соціальний об'єкт — це одночасно і дія на людину, яка включена в цей об'єкт, насильство над певною людською масою, яку необхідно переробляти, залучаючи до революційної перебудови навколишнього світу⁷².

Вельми повчальним є співвідношення понять насильства і страждання. Так, Махатма Ганді вбачав страждання законом людського буття, але він вважав, що «винуватець» його не тільки сама людина, але і все суспільство в цілому. Звільнення від страждань можливе через зусилля, спрямовані одночасно на індивідуальне й суспільне вдосконалення. Головне джерело страждання, за М. Ганді, в насильстві, що виявляється в найрізноманітніших формах. Насильство тлумачиться ним як присутність у людині тваринного начала, ненасильство ж, на його погляд, — свідчення божественної суті людини. Роздумуючи про ідею ненасильницької цивілізації, М. Ганді наполягав на необхідності докорінної зміни характеру міжнародних відносин і встановлення такого світового порядку, який був би вільний від експлуатації, базувався на принципах рівноправ'я, взаємної пошани і співпраці народів. Безумовно, в цій цивілізації немає місця будь-якому виду агресії. Звичайно, проповідь любові як норми поведінки в міжнародних відносинах може здаватися наївною, але Ганді, проте, передбачав повільний і неухильний рух до усвідомлення людьми тієї істини, що сила не вирішує проблеми⁷³.

Ненасильницька цивілізація справді здається утопією, але рух історії є непереборним. Консервація минулого, якою б не була сильною ностальгія по ньому, неможлива й небажана. Утім, проект М. Ганді має безперечні позитивні риси. У ньому відзначені «больові точки» індустріальної цивілізації, міститься критичний пафос, який справляє витвереджувальний, оздоровлювальний вплив на тих, хто шукає шляхи подолання соціально-економічного відставання за допомогою сліпого копіювання чужих суспільних моделей.

Якщо насильство спрямоване на те, щоб перемогти страх, то ненасильство взагалі вільне від страху. Із тлумачення ненасильства М. Ганді можна зробити висновок, що воно розглядається як стадія духовного зростання і практичної дії, котра слідує за насильницьким протистоянням злу і підноситься над ним за критерієм мужності

⁷² Степин В. С. Ненасилие как биологический и социокультурный феномен // Насилие и ненасилие: философия, политика, этика / Под ред. Р. Г. Апресяна. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003.

⁷³ Степанянц М. Т. Махатма Ганди — апостол ненасилия XX века // Насилие и ненасилие: философия, политика, этика / Под ред. Р. Г. Апресяна. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003.

й сміливості. Можна сказати, що шлях до ненасильства, яке є станом духу, вільним від страху, пролягає через фізичну сміливість, що характеризує здатність людини перемагати відчуття страху.

Кожна одинична особа, за В. Соловйовим, є тільки осереддя нескінченної безлічі взаємовідносин з іншим і з іншими, і відокремлювати її від цих відносин означає віднімати у нього всякий дійсний сенс життя⁷⁴. Слід розрізнити два питання: як поставитися до насильства, що відбулося, нейтралізувати його матеріальні й, особливо, емоційно-психологічні наслідки; як зробити так, щоб відносини між людьми взагалі були вільні від насильства. Ідея справедливої відплати в кращому разі є відповіддю на перше питання, проте вона не зачіпає другого, начебто його взагалі не існує.

Історично кожне розузгодження культур призводить до розширення насильства. Розпад традиційної культури, початий великим переломом тридцятих років, був продовжений тривалою епохою радянського соціалізму і форсованим впровадженням дикого капіталізму дев'яностих. Відомо, що ці шоківі процеси провокували в суспільстві не тільки перегляд основних цінностей, але й утворення ціннісного вакууму. Колишня патріархальна культура стиснулася до рівня архаїчних острівців, а громадянська культура не склалася. Ліберали, які мріяли про крах тоталітарної імперії та її опори — патріархально-патерналістського типу суспільних відносин, замість громадянського суспільства зіткнулися із звільненою енергією прийдешніх гуннів⁷⁵.

Є низка серйозних підстав, які дозволяють сподіватися, що саме ідеал ненасильства позначить нову духовну формацію в розвитку людства. Їх можна підсумувати в нижченаведених положеннях. Ідея ненасильства за ступенем зрілості, місцем у культурі людства цілком здатна стати програмою діяльності, її кінцевою цільовою настановою, що організує й вінчає всі інші цілі. Ненасильство не можна вважати відкриттям видатних людей, воно закладене в самому фундаменті людського буття, ідеал ненасильства є дуже близьким, органічним для всіх людей. Завдання полягає не стільки в тому, щоби поступово інтегрувати і почати практикувати ненасильницькі способи діяльності, скільки в тому, аби відмовитися від тих особливих і виняткових випадків насильства, які все ще прийнято вважати виправданими, законними, справедливими. Звичайно, не можна вимагати від людини, щоб у неї не з'являлося спонтанного бажання вдатися до сили, помститися, вбити — це неможливо через її біологічну природу й закони соціаль-

⁷⁴ Соловьев В. С. Чтения о богочеловечестве. Духовные основы жизни. Оправдание добра. — Минск: Харвест, 1999.

⁷⁵ Гусейнов А. А. Террористические акты 11 сентября и идеал ненасилия // Насилие и ненасилие: философия, политика, этика / Под ред. Р. Г. Апресяна. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003.

ності. Проте цілком реально вимагати, аби людина заблокувала таке бажання, погасила його в собі, не дала йому виходу — це повністю відповідає регулятивним можливостям розуму, свідомої волі людини⁷⁶.

На думку І. Ільїна, саме поняття «насильство» має негативний ціннісний аспект. Одне застосування цього ціннісного й афектно забарвленого терміна викликає в душі негативну напругу і передвирішує досліджуване питання в негативному сенсі. Замість терміна «насильство» І. Ільїн використовує термін «примус»⁷⁷. Проте тут від перейменування суть не міняється. В етиці залишається термін «насильство» для позначення застосування сили — фізичної, духовної — до кого-небудь, примусової дії на кого-небудь.

Насильство є багатоманітним, але не всі його види рівнозначні. Очевидно, потрібно розрізнати наочну дію, що тлумачиться як насильство, від її оцінки. Подібну дію можна віднести до цінностей добра і зла. У дослідженні проблеми насильства й ненасильства уявляється важливою етична складова людини, єдиний етичний закон як основа людського буття. Насильство є однією з найважливіших складових діяльності, через ставлення до якої мораль стає зримою⁷⁸.

Про мораль у ситуації насильства припустимо говорити тільки в аспекті подолання цієї ситуації, оскільки сама мораль починається там, де закінчується насильство. Насильство не може одержати моральну санкцію, позаяк отримати її на ту або іншу дію означає згоду того, на кого ця дія спрямована, а насильство і є дією, що провадиться без погодження. Така постановка питання, яка категорично відмовляє насильству в моральній санкції, може здатися безжиттєво моралістичною, такою, що не враховує реалії світу, особливо в умовах тероризму й екстремізму, що поширюється у всьому світі. Але досвід людської історії свідчить, що через насильство не можна досягти суспільства без насильства. Навіть насильство у відповідь з метою запобігання такому в майбутньому не вирішує питання, оскільки насильство вже здійснене. Насильство у відповідь є примноженням насильства⁷⁹.

Розглядаючи питання про насильство не можна забувати, що воно тісно пов'язане з владою. Насильство — це один з численних проявів влади і тому необхідно вести мову про насильство в контексті влади.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Ильин И. А. О сопротивлении злу силою // Ильин И. А. Собр. Соч.: В 10 т. — М.: Русс. книга, 1995. — Т. 5.

⁷⁸ Матвеев П. Б. Насилие как зло и грех // Насилие и ненасилие: философия, политика, этика / Под ред. Р. Г. Апресяна. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003.

⁷⁹ Демельханова Ф. С. благоговение перед жизнью как принцип человеческого бытия в учении А. Швейцера // Насилие и ненасилие: философия, политика, этика / Под ред. Р. Г. Апресяна. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003.

Влада і насильство є одним із проявів ілюзій людини про те, що в її силах чимось або кимось управляти, що вона за допомогою влади (фізичної або духовної) підпорядковує частину буття. Президент США після терористичної атаки 11 вересня, заявив, що терористи не зможуть залякати Америку, і проголосив неминучу відплату. Він підібрав слова, які знайшли відгук у всьому цивілізованому світі, що й не дивно. Один з найпоширеніших і найґрунтовніших аргументів, через які насильству необхідно протистояти це більш руйнівним насильством, полягає в тому, що така мужня позиція є правильнішою і більш гідною, ніж боязка капітуляція перед войовничістю зла. Немає жодних сумнівів, що насильницьке протистояння злу за всіма параметрами — і аксіологічними, і прагматичними — вище, краще і прийнятніше, ніж ненасильство, що прикриває слабкість, безпорадність, боязкість. Проте насильство — не останнє слово в боротьбі за справедливість. Воно піднімає людину на рівень відповідального ставлення до цілей життя, не вміючи доповнити його відповідальністю щодо засобів боротьби за ці цілі.

Серед незліченних можливостей найбільш значущими є три джерела влади, що символізуються у вестернах, — насильство, багатство і знання, кожне з яких набуває безлічі різних форм у грі під назвою влада. Так, М. Фуко навіть увів спеціальний термін «влада-знання». Це таке знання, яке безпосередньо визначається цілями і завданнями влади та властивими їй аспектам бачення своїх об'єктів. Якщо вірно, що будь-яке пізнання саме формує свій предмет, то те ж саме робить і владу. Вона вивчає підлеглих їй людей не як речі в собі, а як їх явища в певних дисциплінарних інститутах⁸⁰.

Не підлягає сумніву, що насильство, втілене в ножі вуличного грабіжника або в ядерній ракеті, може дати жахливі результати. Тінь насильства, або сили, відображена в законі, стоїть за кожною дією уряду, і, в результаті, будь-який уряд покладається на армію і поліцію у справі додання сили своїй волі. Ця всюдисуща й необхідна загроза офіційного насильства в соціумі допомагає підтримувати суспільну систему в робочому стані, забезпечуючи рядові контракти у сфері бізнесу застосуванням сили або загрозою такого застосування, знижуючи рівень злочинності, створюючи механізм для мирного вирішення розбіжностей. Парадоксально, але ця завуальована загроза насильства дає можливість зробити щоденне життя ненасильницьким⁸¹.

Проте ми фіксуємо, що повсякденне життя сповнене насильства. Воно виступає синонімом руйнування, деструктивної поведінки і передбачає вчинення дій, що йдуть у розріз з волею іншої людини.

⁸⁰ Фуко М. История безумия в классическую эпоху. — СПб.: Университетская книга, 1997.

⁸¹ Тоффлер Э. Метаморфозы власти. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2001.

Психологи сходяться на думці, що насильство, хоча й відображає ірраціональний стан душі, є специфічно людським феноменом, оскільки дуже часто виходить за межі біологічної доцільності і включає усвідомлене цілепокладання. Основний мотив насильницької поведінки — утвердження за рахунок іншого.

На думку більшості, насильство — безумовне зло, але ми мусимо з цим не погодитися. Історично людські стосунки є більше чи менше вираженою боротьбою за владу, а отже — супроводжуються насильством. Насильство — очевидне вимірювання нашого буття, яке характеризується тим, що людина знаходить вихід невикористаної енергії⁸².

У свідомості українця будь-який зовнішній прояв влади і політика взагалі з неминучістю несуть на собі відбиток насильства. Сучасності властиві неврастенія й відчуття смутної тривоги, захоплення насильством і тероризм, зокрема самогубний, — все це очевидні симптоми духовної кризи сьогодення. Сучасність — це революція, котра, як і будь-яка революція, пожирає сама себе. Крутий поворот від гуманістичної раціональності до нісенітничі технократичного світу означає перехід від ранньої, або класичної сучасності до постмодерну. Тут істотним виступає питання про долю насильства, що створило світ сучасності. Це насильство може бути обернене саме на себе і набуті вигляду систематичного терору. Захід рятується від проклятої спадщини власного минулого, створюючи світ віртуальних видовищ, у які вводиться насильство. З цієї ж причини пізня сучасність естетизує все «чуже»⁸³.

У людських суспільствах влада й жадання влади мають безліч проявів. Наділені владою незмінно воліють зберегти її, і людей, які прагнуть до влади, завжди більше, аніж тих, хто володіє нею. Сама структура влади породжує владолюбство й суперництво. Філософія й етика ненасильства вже не є просто актом індивідуальної святості, вони набули надзвичайно актуального, історичного сенсу. У плані переходу від одного ступеня до іншого, від насильства до ненасильства наш час є критичним, коли потрібне якісне зрушення вперед, рівнозначне зміні основ життя. Йдеться, звичайно, не про разове або повне усунення насильства — воно має глибоке коріння в історичному і психологічному досвіді, в самій онтології людини. Йдеться про якісну зміну вектора свідомих зусиль людини — й індивідуальних, і, особливо, колективних, соціальноорганізованих.

У суспільстві існує безліч міфів про проблему насильства, причому стереотипізація цієї проблеми починається з уявлень про зовнішній

⁸² Гуггенбуль А. Зловещее очарование насилия. — СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проспект», 2000.

⁸³ Малявин В. Темнеющий выход // Эксперт. — 2002. — № 19.

вигляд і соціальне становище людей, котрі піддаються насильству. Насильство існує в усіх групах, незалежно від рівня статків, освіти, статусу в суспільстві. У сучасній юридичній літературі можна виділити два підходи до визначення насильства. Прихильники вузького погляду на проблему під насильством мають на увазі лише фізичне насильство. Прихильники ж іншого, найбільш поширеного визначення, вважають, що це поняття охоплює всі випадки застосування насильства й загрози його застосування.

З юридичної точки зору насильство може бути як фізичним, так і психічним. Фізичне насильство — це суспільно небезпечний протиправний вплив на організм іншої людини, здійснений проти її волі. Психічне насильство в законі виражене словосполученням «загроза застосування насильства». Це засіб дії на психіку, спрямований на те, щоби примусити потерпілого підкорятися злочинним вимогам. Найчастіше, як свідчить досвід, спочатку виявляється психічне насильство, яке в певний момент доповнюється різними за ступенем тяжкості фізичними діями⁸⁴.

З поглибленням змін у нашій поведінці, що відбувається у міру просування вперед, ми виявили, що перебуваємо в конфлікті, по-перше, зі своїм власним виглядом, по-друге, з навколишнім середовищем, і ці конфлікти вимагають, аби ми змінили свою захисну поведінку. В період науково-технічної культури людство продовжувало захищати себе від насильства і смерті. Але сучасне прискорення змін породило загрози й небезпеки нового типу, які вимагають вироблення нових форм захисної поведінки.

У нинішніх умовах повна свобода в найпрямішому сенсі слова буде обов'язково породжувати панування сильних, а вони, зі своєю схильністю до несправедливості, рано чи пізно душитимуть свободу. Й розірвати це порочне коло можна, тільки визнавши пріоритет справедливості над свободою, нехай навіть знаючи наперед, що перша сама по собі зовсім не обов'язково гарантує останню. Боротьба за справедливість часто супроводжується насильством, і, разом з тим, тільки заперечення насильства може, врешті-решт, служити надійною гарантією її захисту.

Саме насильство становить головне зло, з яким людині належить вести боротьбу, причому насильство тих, що пригноблюють, а не тих, хто повстав проти пригноблення. Історики послужили вельми погану службу, співвіднісни людську історію, переважно, із зміною династій і війнами, а не з еволюцією людської думки. Не менш згубним був і підхід тих, хто, досліджуючи питання моралі, звертав своє обурення головним чином не проти насильства системи, а проти форм насильства, які супроводжують протест проти неї. Обставини нашого життя

⁸⁴ Шакина В. А. Что мы понимаем под насилием в семье? — www.proiectharmony.ru.

є такими, що саме багаті й сильні першими застосовували насильство і примус — і зовсім не обов'язково суто фізичні — для встановлення й підтримки своєї переваги і влади над іншими, захисту своїх привілеїв і комфорту.

Сучасне суспільство мусить визнати, що є свідком різкого збільшення різноманітних видів насильства, вдосконалення його засобів і методів, розширення сфери застосування. Багато урядів за відкритої підтримки або мовчазного потурання політичних лідерів широко застосовують тортури і терор, абсолютно ігноруючи права і свободи людини. При цьому вони лицемірно дезінформують або грубо обдурюють громадськість, не хештуючи ніякими засобами й широко використовуючи пряму фальсифікацію, замовчування, відверту брехню.

У людини минулого й сьогодення відносно небагатий вибір. Люди майбутнього, число яких зростає з кожним днем, зіткнуться не з вибором, а з надвибором, для них настане вибухове розширення свободи, і ця свобода прийде не всупереч новим, інформаційним, технологіям, а більшою мірою завдяки їм. Якщо для ранньої технології індустріалізму потрібна бездумна, роботоподібна людина, аби виконувати завдання, що нескінченно повторюються, то технології завтрашнього виконають ці завдання точніше, залишивши людині тільки ті функції, які вимагають рішень, мистецтва спілкування та уяви. Суперіндустріалізм вимагає, і він створить, не однакових «масових людей», а осіб, глибоко відмінних одну від одної, індивідуальних. Насильство також припускає «простий» спосіб боротьби зі складністю зростаючого вибору і загального надзбудження. Для старих поколінь і політичних організацій поліцейські палиці й військові багнети часто здаються прийнятними ліками, здатними покінчити раз і назавжди з розбіжностями. І чорні екстремісти, і білі дружини самоврядування використовують насильство для звуження вибору й «очищення» свого життя. Тим, хто втратив розуміння того, що оточує, ясну програму, хто не може впоратися з новизною і складністю засліплюючих змін, тероризм замінює необхідність думати: він не може повалити режими, але позбавляє від сумнівів⁸⁵.

Мало хто з аналітиків, політологів, соціологів не висловився в тому сенсі, що найважливішою ознакою тероризму є не жертви, а інформаційний ефект. Також популярною є думка, що так званому цивілізованому світові зі своїми гуманними засадами нелегко протистояти тероризму, оскільки важко перемогти зухвалу й безцеремонну силу правовими судово-слідчими церемоніями.

У теперішній час насильство, як відзначає Ж. Бодрійяр, набуло нового вигляду — наші ЗМІ зробили його загальнодоступним. Інфор-

⁸⁵ Тоффлер Э. Шок будущего. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002.

мація про насильницькі акти миттєво з'являється на перших сторінках газет, у телевізійних новинах, не кажучи вже про фільми, де насильство пропагується в численних видах, і це набагато цікавіше, аніж якась культурна подія. Люди стали настільки чужі одне одному, що насильство стає звичаєм, який хоча б на мить повертає їх до ближніх. Бодрійяр вважає, що у своїй основі насильство — це, швидше, відсутність події. Насильство насаджує байдужість, політичну порожнечу (а не злість тієї або іншої групи людей), мовчання історії (а не психологічне придушення індивідів)⁸⁶.

Соціальне насильство в Україні стало неминучим і закономірним результатом надмірно тривалого перехідного періоду, що супроводжується розвалом економічних зв'язків, надзвичайно глибоким соціально-економічним розшаруванням населення, регіональними конфліктами, різким падінням рівня життя, кризою моральності.

Проблему соціального насильства можна розглядати у двох «проекціях» — вертикальній і горизонтальній. Дослідження насильства як засобу досягнення або захисту інтересів соціальних груп — завдання насамперед філософів, політологів, а також соціальних психологів. «Горизонтальне» дослідження цього феномену — вивчення різних форм і видів прояву насильства між людьми в їх повсякденному житті — виступає об'єктом наукового пошуку практичних психологів, педагогів, психіатрів, сексологів.

Політичне насильство, не обов'язково пряме і фізичне, стає не просто одним із способів досягнення політичної мети, яка сама по собі з насильством не має нічого спільного, й перетворюється на найголовніший механізм легітимного існування влади як такої. Пряме політичне насильство стає в такій ситуації — з точки зору раціонально-прагматичного аналізу співвідношення цілей і механізмів їх досягнення — абсолютно невиправданим, проте влада без нього не може обійтися, не переставши бути владою. Насильство часто переводиться у штучно-символічні форми.

Не політична влада, не закони і не владні відносини виявляються джерелом насильства, але структурована (хоча часто й не експліцитно) суспільною мораллю, що склалася, легітимізація насильства. Подібна неекспліцитність, легітимуюча насильство, моралі зовсім не вимагає повсякденного, мало не побутового прояву насильства. Швидше, подібні форми насильства, навпаки, роблять моральну легітимізацію насильства сумнівною. Моральна легітимізація насильства потребує високого ступеня абстрагування від реальності, інакше кажучи, культурних, штучних форм підтвердження й інституціоналізації. Саме інституціоналізовані сфери культури — освіта, наука, візуальна й аудіоестетика, музика — незалежно від волі й моральності окремих

⁸⁶ Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. — М.: Добросвет, 2000.

своїх представників стають найважливішим інструментом легітимізації насильства⁸⁷.

М. Вебер відзначав, що у минулому різним союзам, починаючи з роду, фізичне насильство було відомо як абсолютно нормальний засіб. Натомість сьогодні ми повинні сказати: держава є тією людською спільнотою, яка всередині певного простору претендує (з успіхом) на монополію легітимного фізичного насильства⁸⁸. Цю монополію слід віднести до вторинних ознак держави, яка означає, що право на фізичне насильство над людьми належить тільки державі й не може належати жодним іншим соціальним об'єднанням або окремим особам. У будь-яких соціальних об'єднаннях є співвідношення панування одних людей над іншими, але легітимне насильство як засіб належить тільки державі. Тим паче, що впродовж тривалого часу проблемам дії на владу не приділялося належної уваги ані у філософських, ані в соціально-політичних, ані в соціально-психологічних дослідженнях. Тільки нині відбувається звернення до цієї вельми делікатної, гострої і важливої проблеми.

М. Фуко додає владі містичної аури, характеру не завжди вловимої й усвідомлюваної, проте, активно діючої надособистісної сили. Поняття влади не має у М. Фуко однозначно негативного сенсу, воно, швидше, набуває характеру фатальної неминучості. Фактично розуміння влади М. Фуко несумісне з поняттям соціальної влади, це якийсь «метафізичний принцип», і, будучи амбівалентним за своєю природою і, найголовніше, стихійно неврегульованим і свідомо некеруваним, він тим самим «об'єктивно» спрямована на підрив, дезорганізацію всякої «соціальної влади»⁸⁹.

Немає нічого дивовижного в тому, що влада завжди була в центрі уваги дослідників, вчених, богословів, політиків, письменників. Кожен з тих, хто писав про неї, оцінював владу по-своєму. Так, для Н. Макиавеллі влада — це сила, покликана подолати нищість і ірраціональність людської природи⁹⁰. Але ще раз слід підкреслити, що влада не зводиться цілком до функцій насильства. Більше того, деякі дослідники вважають, що несанкціоновані законом насильство і сила несумісні із владою.

Що ж до джерел впливу, його основ, то тут слід вести мову про співвідношення його з такими поняттями, як сила, багатство, інфор-

⁸⁷ Хорьков М. Л. Феномен «молчаливого свидетеля» і природа насилія // Насилія і ненасилія: філософія, політика, етика / Под ред. Р. Г. Апресяна. — М.: Фонд незалежного радіовещання, 2003.

⁸⁸ Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.

⁸⁹ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. — М.: Ad Marginem, 1994.

⁹⁰ Макиавелли Н. Государь. — М.: АСТ, 2002.

мація, статус, харизма, воля. Знання й інформація, засоби їх отримання і розповсюдження сьогодні перетворилися на визначальний чинник впливу.

Особливий вид впливу становить навіювання — цілеспрямована неаргументована дія однієї людини на іншу або на групу. Навіювання, «сугестія», має глибоку специфіку. Якщо зіставляти його з іншими способами впливу, то можна сказати так: процес навіювання має однобічну спрямованість — це не спонтанна тонізація стану групи, а персоніфікована активна дія однієї людини на іншу або на групу. Навіювання, як правило, має вербальний характер, тоді як при зараженні, окрім мовної дії, використовуються й інші засоби (наприклад, ті ж аплодисменти, музика). У свою чергу, навіювання від переконання відрізняється тим, що безпосередньо викликає певний психічний стан, не потребує доказів і логіки. Переконання, навпаки, побудоване на тому, щоб за допомогою логічного обґрунтування домогтися згоди від людини, аби приймати інформацію. При навіюванні досягається не згода, а просто ухвалення інформації, засноване на готовому висновку, тоді як у разі переконання висновок має зробити той, хто приймає інформацію самостійно. Тому, переконання є переважно інтелектуальною, а навіювання — переважно емоційно-вольовою дією.

Згідно з концепцією жертвовного ритуалу свавілля й насильство є фундаментальною межею людської природи, причому вони розуміються метафізично, тобто як властиві самій природі (фактично тут охоплена тенденція хаосу у Всесвіті). Тобто свавілля й насильство закодовані в самій природі людського буття. Іншою фундаментальною межею людської природи виступає здібність до наслідування (мімезис), саме ця здатність використовується для освоєння індивідом актів свавілля й насильства, що руйнують світ. Оскільки мімезис людини є основною культурною силою, то із звернення лівової частки мімезису на відтворення актів свавілля й насильства впливає, що витоками будь-якої культури є ці деструктивні сили. Але культура, народжена свавіллям і насильством, сама перетворюється на свавілля й насильство, врешті решт знищує себе. Утім історія людства свідчить, що відбувається інакше, отже, існує якась альтернатива подібному розвитку культури.

Якби свавілля й насильство не були обмежені жодними механізмами, то неможливим було би існування ані суспільства, ані культури: світ людського буття став би хаосом, безперервною війною всіх проти всіх. І такі механізми були вироблені суспільством. У первісну епоху одним з таких ефективних механізмів є ритуал жертви у вигляді «цап-відбувайла», що має сакральний характер. Цап-відбувайло — символ переривання циклу свавілля і насильства, що продовжується у вигляді кровної помсти. Разом з тим, він виступає символом повернення

єдності колективу, що роздирається суперечностями, жертвний ритуал є засобом, що запобігає насильству й обмежує жадання людського серця⁹¹.

Руйнівний бік людської природи, деструктивна діяльність людини особливо яскраво виявилися в ХХ столітті: масові вбивства, революції, війни, численні терористичні акти. Із засобів масової інформації ми щодня дізнаємося про насильницькі злочини, що здійснюються навіть в найбільш благополучніших країнах. Ніякі моральні, релігійні, правові норми не в змозі запобігти деструкції. Враховуючи сучасний рівень розвитку техніки й технологій, деструктивна діяльність є реальною загрозою не лише для окремих соціальних груп, але й для всього людства. Тобто, ми можемо вести мову про суб'єкт насильства й деструкції не тільки в індивідуальному, але й у цілком колективному, соціальному сенсі.

Звернімо увагу й на інший бік генезису насильства. Ув'язнені, в яких діагностувалися пошкодження мозку, були більш схильними до скоєння злочинів із застосуванням насильства, аніж ті, хто таких пошкоджень не мав. Діти, які зустрічаються з насильством у себе вдома або самі стають жертвами насильства, засвоюють подібні зразки поведінки й переносять негативний досвід сімейних відносин в інші соціальних групи. Також є деякі дані про вплив засобів масової інформації на деструктивну діяльність, проте ступінь дії ЗМІ на людину ще до кінця не з'ясований.

Не можна перемогти в людині зло, тільки примушуючи людину щось робити або не робити. Але це зовсім не означає, що примушення не може взагалі принести користь у справі боротьби зі злом. Так, І. Ільїн дає попередні роз'яснення понять, пов'язаних із зазначеним питанням. Під примусом розуміється застосування до людини якої-небудь дії з метою примусити цю людину щось зробити або, навпаки, примусити щось не робити. Примушувати людина може себе сама (самопримус), наприклад, зусиллям волі примусити себе, незважаючи на труднощі, зробити необхідну роботу. Можуть примушувати людину інші люди, подібний акт примусу може бути психічним (наказ, погроза) і фізичним (удар, замикання). Примушення може бути у формі власне примусу (мета — примусити людину зробити якісь дії) й у формі припинення (мета — примусити людину не здійснювати якихось дій, перешкодити здійсненню якихось дій). Термін насильство у такому разі не збігається з терміном «примус».

Примушення і зло — це не одне й те ж. Держава, наприклад, застосовує психічний примус у вигляді видання законів, тим самим, утримуючи людину, що коливається, від порушення. Тут одна фор-

⁹¹ Волков Ю. Г., Поликарпов В. С. Человек как космопланетарный феномен. — Ростов-на-Дону, Издательство Ростовского университета, 1993.

ма примушення (психічний зовнішній) впливає на іншу (внутрішній самопримус). Психічний примус оточує людину з моменту її народження: спочатку у формі батьківського виховання, пізніше сюди додаються викладачі в навчальному закладі, колектив, друзі, оточення. Всі люди безперервно виховують одне одного — хочуть вони цього чи не хочуть⁹².

Незаконне експериментування над людьми, тероризм, захоплення заручників, геноцид, апартеїд, работоргівля, тортури, насильство у всіх його формах і проявах — ось далеко не весь перелік незаконних діянь, які уряди, адміністративні й військові органи, міжнародні корпорації, медики, батьки застосовували й застосовують до інших людей — бідних, жінок, дітей, членів етнічних, культурних і релігійних меншин, дисидентів, бездомних, безробітних, людей похилого віку⁹³. Висловлені міркування зумовлюють особливу увагу, яка приділяється міжнародною спільнотою захисту прав людини від соціального насильства і зловживань владою.

Сама людина як особистість не змогла б відбутися, якби була з моменту народження ізольованою від такої психічної дії. Але тільки психічного примусу буває, на жаль, не завжди достатньо. Застосування фізичної дії можливе тільки як останній ступінь примусу, крайній засіб. Його можна застосовувати тільки тоді, коли самопримус не діє, а одного психічного примусу виявляється недостатньо.

Сам по собі фізичний примус, як суто зовнішня дія, не може бути ані злим, ані добрим. Він лише засіб, подібний лікам, які при передозуванні або неправильному застосуванні можуть принести шкоду. Від цих ліків не стають злими, зло йде тільки від людини, яка з лихим наміром отруїти свідомо вводить смертельну дозу. Той момент, що фізичний примус проводиться всупереч волі примушovanого, також не є негативною ознакою.

Критикуючи практику насильства і встановлення гегемонії США, італійський професор міжнародного права А. Кассесе підкреслює, що структура світової американської гегемонії — це структура постійного насильства в світі. Внесок у насильство вносять численні чинники, які можуть бути розділені на дві категорії: виховання (погані батьки, сильний стрес у дитинстві, погана освіта, насильство по телебаченню, в кіно і відеоіграх, дорослішання по сусідству з бандами й насильством, низький соціально-економічний статус, легкий доступ до наркотиків і знарядь вбивства) і природа (генетичні та інші фізіологічні чинники).

Недавні дослідження показують, що ці комбіновані чинники виховання і природи можуть вести до специфічних біохімічних дис-

⁹² Ильин И. А. О сопротивлении злу силою. — Соч. в 10 т. — Т. 5. — М., 1995.

⁹³ Туляков В. А. Жертвы злоупотребления властью и социального насилия: введение в проблему. — <http://kiev-security.org.ua/box/13/g.shtml>.

балансів і відхилень мозку, які формують біологічне коріння насильства. Чимало досліджень визначають підвищені рівні індивідуального й суспільного стресів як першопричину соціального насильства, особливо молодіжного і шкільного.

Насильство, його ідеологія, і його прояви, незалежно від конкретних спонукальних мотивів, є проявом культурної або соціальної патології, і їх не вилікувати ніякими гомеопатичними засобами. Тільки принципи і підходи, що виключають насильство як засіб вирішення будь-яких проблем, можуть створити в суспільстві умови, що показують насильство в його справжньому світлі — як збочення й відхилення від норми людських взаємин. Світ не стане кращим, якщо його намагатися змінити за допомогою насильства, це можуть зробити тільки методи і підходи, що виключають насильство. Лише усунувши із суспільного життя причини нинішньої ендемічної схильності до насильства за рахунок встановлення в суспільстві розумних, справедливих основ, можна примусити всіх громадян, всі групи, що діють на соціальній сцені, поважати закон і порядок, перетворити це на природну норму людських взаємин⁹⁴. Взаємозв'язок між мораллю й насильством як соціальною дією має досить складний характер, позначений прямою і непрямою взаємозалежністю. Він зумовлюється цілою низкою додаткових чинників історичного, соціально-економічного, правового, культурологічного, психологічного характеру⁹⁵.

Розробляючи цілісну концепцію особистості, Е. Фромм прагне з'ясувати механізм взаємодії психологічних і соціальних чинників у процесі її формування. Зв'язок між психікою індивіда і соціальною структурою суспільства виражає, за Е. Фроммом, соціальний характер, у формуванні якого особлива роль належить страху. Страх пригнічує й витісняє в несвідоме риси, несумісні з пануючими в суспільстві нормами⁹⁶.

Необхідно зафіксувати історичну відносність взаємозалежності моральних цінностей і насильства, взаємозалежності моральних вимірів відповідної соціальної дії. Вивчення історичного досвіду застосування насильства дозволяє глибше зрозуміти причини, потреби й умови його використання, а також виробити системи заходів, які б сприяли запобіганню поширенню насильства в сучасному суспільстві.

⁹⁴ Печчеи А. Человеческие качества. — М.: Прогресс, 1985.

⁹⁵ Остроухов В. В. Насилие сквозь призму веков: Историко-философский анализ. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003.

⁹⁶ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. — М.: Республика, 1994; Фромм Э. Бегство от свободы / Г. Ф. Швейник (пер.). — 2-е изд. — М.: Прогресс, 1995; Фромм Э. Психоанализ и этика / П. С. Гуревич (сост. и вступ. сл.), С. Я. Левит (сост.). — М.: АСТ, 1998.

Важливе етичне питання полягає в тому, чи визнаємо ми принцип ненасильства основоположним і безумовним або, хоч і важливим, але зумовленим, скажімо, принципом протистояння злу. З цим пов'язане й інше, вже морально-філософське питання про природу насильства і ненасильства. Залежно від його вирішення визначається і наступне: чи розрізняти застосування сили і насильство. Для розв'язання цих питань потрібна величезна теоретична і нормативно-етична робота.

Виходячи з вищевикладеного, можемо зробити такий висновок. Насильство — це дія (зокрема, силова) на людину або групу людей, що суперечить закономірному перебігу подій: фізичним і біологічним закономірностям, юридичним нормам, моральним принципам. Як правило, всі існуючі визначення насильства носять антропоморфний характер, скрізь ідеться про суб'єкт і об'єкт насильства. За традиційного підходу об'єкт насильства — людина, але навіть у цьому разі існує насильство над природою, тваринами. Тобто, об'єкт виходить за рамки соціуму, тому при розширеному тлумаченні насильство може розумітися як таке, що має стосунок до живої й неживої природи. Проблема визначення насильства полягає в тому, чи можливий аксіологічний підхід у живій і неживій природі, чи лише в суспільстві. Проте, незважаючи на деякі природні антропологічні передумови насильства, воно за своєю суттю є феноменом культури, інституційним атрибутом соціальних процесів і відносин. Можна говорити не про насильство поза суспільством, а про онтологічні підстави, передумови насильства у вузькому сенсі. У насильство завжди входить направлена дія — детермінація, зміна одного об'єкта під впливом іншого, але чи завжди насильство є тим, що суперечить закономірному перебігу подій, чи завжди воно є негативним?

У будь-якій, навіть найпримітивнішій силовій формі завжди є інформаційна складова. Інформаційне насильство присутнє, хочуть цього дослідники чи ні, в будь-якій формі насильства. Силова дія завжди промодельована інформацією, звідси — різна амплітуда (величина інформації).

1.3. Суб'єктність та ідентичність як домінуючі об'єкти деструктивних інформаційних впливів

Як свідчать результати досліджень, існує зв'язок стійкості українського суспільства з його соціальною специфікою, «внутрішнім» і «зовнішнім» пластами, які орієнтовані в різних напрямках: зовнішній — на частковість, сучасність у її ситуативному й конкретному вираженні, на все «близьке»; внутрішній — на майбутнє, на цілісність суспільства у «далекій перспективі»⁹⁷. Якою мірою ці особливості України дозволяють їй зберігати свою специфіку в історичному процесі? Наприклад, вплив Візантії в добу раннього середньовіччя та Західної Європи, починаючи з XVIII століття, виявився тим зовнішнім і поверхневим шаром культури, який торкнувся лише частини дворянства й міських верств, але не поширився на український «грунт» — низову народну культуру.

Проте нині склалася зовсім інша ситуація. Світова спільнота в результаті тотальної інформаційної експансії опинилася під одним і тим же інформаційним «дахом», а тому «зовнішній» зміст для культури чи інтересів тієї чи іншої країни став певною мірою її «внутрішнім» змістом і структурою. Тому скрізь, де захист внутрішнього виявився недостатнім, де розмилася принципова відмінність між національним і «чужорідним», почалася деформація внутрішнього культурного «складу» даного суспільства. Його традиційна національно-етнічна самобутність почала відходити на задній план, витіснятися тією новою «конструкцією», в якій основним завданням стала відповідність міжнародним вимогам інформатизації, технологізації та інших компонентів глобалізації сучасного світу.

Україну також не минуло вказаний процес, при цьому, як і багато інших країн, вона не змогла цілком зберегти ту національну ідеологію, цінності та культурно-духовне середовище, ту внутрішню єдність суспільства, завдяки яким усе «своє» у свідомості населення зберігає свою значущість і пріоритетність щодо закордонного (хоча останнє також визнається як таке, що потребує освоєння і впровадження). Україна виявилася відкритою для зовнішньої інформаційної інтервенції, не маючи належних захисних фільтрів, оскільки свідомість панівних верств (особливо в ліберальному варіанті) вбачає основні цінності для країни саме в зовнішньому оточенні, а не в сучасному внутрішньому стані (просторі) країни. Ідеал і мета такої свідомості —

⁹⁷ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): Монографія. — Харків: Константа, 2006; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: Монографія. — Х.: Майдан, 2007.

зробити країну максимально прозорою, аби без залишку трансформуватися у вимоги зовнішнього середовища, прийняти їх як свої власні організаційні підстави.

Сьогодні, щоправда, посилюється центристська ідеологія, яка визнає цінності сучасної цивілізації (у її західному варіанті) з поправкою на національні інтереси. Втім, і тут відмінність зовнішнього і внутрішнього трактується більшою мірою як результат історичних процесів, як певна «недорозвиненість» країни стосовно параметрів і вимог розвинутого суспільства. Знову-таки в розрахунок не береться внутрішня, культурно-ментальна, органічна «асиметрія» України щодо зовнішнього середовища: все, що входить в нашу країну ззовні, не може виходити назовні таким же самим. Воно завжди буде «пофарбовано» в національну специфіку. Тому прагнення подолати таку асиметрію, домогтися повної відповідності, рівнозначності «входу» й «виходу» та означає зняття внутрішньої самобутності України, руйнування її суб'єктності.

Нинішня ситуація багато в чому відрізняється від культурних експансій минулого, наприклад, епохи Просвітництва, з приводу якої Ю. Лотман зазначав, що «загалом у культурному просторі європейського Просвітництва Париж займав центральне місце». З французької точки зору, «поширення світла» представляло ніби монополію Франції, а вся культура Просвітництва мислилася як величезний монолог, звернений від імені французької культури до людства. Однак, на нашу думку, справа виглядала дещо інакше. Україна (незалежно від наявності чи відсутності державності) протягом тисячоліть зберігала свій «недоторканий залишок», свою самобутність, незалежно від того, які саме зовнішні культурні впливи вона на собі відчувала.

Разом з тим, сьогодні саме ця її здатність трансформувати через себе зовнішнє середовище виявляється під питанням через те, що вплив і питома «вага» внутрішнього «шару» її буття виявляється все більш закритою через тиск зовнішніх чинників. Цей тиск не підкреслюється і тому виглядає як незалежна від зовнішнього суб'єкта самостійна дія каналів і засобів поширення інформації. Однак важливо розглянути цей процес не з технічного або технологічного (управлінського), економічного чи іншої боку, а саме в ракурсі інформаційної небезпеки — безпеки сучасного українського суспільства, яке нині виглядає розколотим не тільки по «горизонталі» — в соціальному аспекті, але й по «вертикалі» — як результат відсутності необхідного зв'язку, взаємодії між глибинним внутрішнім шаром його буття і зовнішнім — системно-організаційним, який і покликаний сприймати всі сучасні трансформації та «новації»⁹⁸.

⁹⁸ Дзьобань О. П., Руденко С. О. Традиції й новації як детермінанти розвитку культури // Філософія і сучасність: Науково-теоретичний і практичний журнал / За ред. професора С. М. Пазиніча. — Х.: ХДАДМ, 2010. — Випуск № 4. — С. 123–135.

На деяких аспектах культурних новацій у контексті інформаційної безпеки зупинимось детальніше. Йдеться про те, що бурхливі зміни у сфері державної політики, соціальної динаміки, науково-технічний прогрес, створення глобальної мережі Інтернет радикально оновлюють наявне культурне середовище, в якому безпосередньо відбувається життєдіяльність людини. Виникають абсолютно нові форми кооперації людської праці, нові типи комунікацій, способи збереження й передачі інформації, нові форми взаємодії різних культурних традицій. Якщо раніше історія людства була літописом окремих народів, племен, регіонів, історією окремих, багато в чому автономних сфер культури, техніки, науки, філософії, релігії, то тепер на наших очах вона глобалізується.

Культура є класичною системою з безліччю підсистем. Більше того, нині вона є найскладнішою з відомих нам цілісних систем. Тому важливо, що одна система (наприклад, певний культурний елемент, культура однієї країни або регіону) існує в рамках іншої системи (загальнолюдської культури) і між ними існують взаємодії. Культурний елемент не приживеться, якщо він конфліктуватиме з культурною складовою вищого порядку: він або буде відторгнутий, або трансформований, або (будучи достатньо могутнім) стане домінуючим, змінивши під себе вищестоящий елемент.

У цьому випадку особливо важливим є факт системної взаємодії між культурами — нині жодна країна не існує у вакуумі, навіть у найвіддаленіших куточках Землі є контакт з цивілізацією. Внутрішні культурні інновації постійно конкуруватимуть з інноваціями з інших країн.

Взаємодія між культурами здійснюється за допомогою культурних запозичень, дифузії і експансії, які, у свою чергу, достатньо потужно впливають на традиції тих країн, що сприймають чужорідні культурні зразки. Культурні запозичення належать до мирного, ненасильницького способу перенесення інновацій з однієї культури на ґрунт іншої. В процесі культурного запозичення між країнами може відбуватися обмін предметами як матеріальної, так і духовної культури. Це: наукові й технологічні ідеї, соціальні інститути й організації, звичаї і традиції, цінності й норми життя.

При цьому варто відзначити, що культури запозичують одна в одній не все поспіль, а лише те, що:

- є близьким, зрозумілим для культури, котра сприймає, тобто те, що можна буде згодом використати;
- є привабливими, тобто принесє вигоду, підніме престиж культури, дозволить просунутися вгору сходинками прогресу;
- задовольняє такі фундаментальні потреби, які не можуть задовольнити культурні комплекси, що є у розпорядженні даної спільноти.

У процесі запозичення інновації проходять вельми жорсткий селективний відбір — вибіркоче ставлення до перенесення ідей з однієї культури в іншу. Селективність може бути як цілеспрямованою, так і стихійною, спонтанною, такою, що здійснюється через певні умови суспільної ситуації.

Ще одним способом культурних запозичень є торгівля між країнами, хоча це організований процес, проте, культурний обмін виступає його побічним ефектом. Культурна дифузія — це взаємне проникнення культурних рис і комплексів з одного суспільства в інше при їх зіткненні. Культурне зіткнення, або культурний контакт може закінчитися як рівним і потужним впливом культур одна на одну, так і не менш сильним, але одностороннім впливом. Каналами дифузії служать міграція, туризм, діяльність місіонерів, торгівля, війна, наукове співробітництво, торгові виставки і ярмарки, обмін студентами і фахівцями тощо.

Яскравим прикладом впливу культурної дифузії і культурних запозичень може служити Радянський Союз, де тривалий час панувала моністична культурна модель. Радянська культура зображалася внутрішньо однорідною і не схильною до процесів диференціації. Стійкість і консерватизм пояснюються незмінністю й універсальним характером культурної моделі, що панувала на території слов'янських республік впродовж понад семидесяти років. У її основі лежала радянська версія марксизму, що припускала певне бачення розвитку суспільства, людини, соціальних і культурних інститутів, які замінили суспільні інститути, що існували раніше: корінній ломці піддалася соціальна стратифікація — «верхи» стали «низами» і, навпаки, порушилися системи норм, моралі, цінностей, які панували впродовж тривалого часу.

Марксизм претендував на глобальне пояснення світу, маючи в своєму розпорядженні концептуальний апарат, що дозволяє перекладати загальні поняття й ідеї мовою практичного політичного і далі на мову повсякденної поведінки. В ході такого перекладу марксизм поступово ставав універсальною інтерпретаційною схемою, на основі якої пояснювалися і нормативно регулювалися майже всі прояви людської життєдіяльності, надаючи марксизму характеру культури.

У результаті розпаду СРСР і глибокої політичної кризи, культура в широкому її розумінні переживала подібні процеси: розпадалися традиційні соціокультурні й адміністративні системи, а разом з ними руйнилися традиції, що склалися десятиліттями, вірування, ідеології, життєві стилі та форми, трансформувалися структури престижу, зникали старі й виникали абсолютно нові соціокультурні ідентифікації.

У пострадянській українській культурі відбуваються складні еволюційні процеси, які неможливо однозначно оцінити. З одного боку,

в масовій свідомості продовжують діяти стереотипи, укорінені за роки радянської влади. З іншого — активно впроваджуються зразки споживчої, ринкової культури, що імпортуються із заходу.

Однозначно відповісти на питання, що є джерелом нових культурних стилів та форм, неможливо. Культурні запозичення приходять буквально звідусіль: із заходу, зі сходу, з недавньою минулою і глибокою давниною. Багато традицій запозичено з культури західного індустріального й постіндустріального світу, наприклад, хіппі, панки, предствавники інших субкультур. Характерним проявом упровадження таких традицій є молоді бізнесмени з власним кодексом поведінки, що дозволяє їм тримати дистанцію від традицій і звичаїв повсякденного життя.

Інше не менш важливе джерело виникнення традицій — власне українське минуле: відроджується християнство (хоча і в різних його модифікаціях) з його багатим культурним багажем, різні ритуали, обряди, що супроводжували повсякденне життя людини дорадянського часу.

Культурна експансія є ще одним із каналів проникнення інновацій в культурі різних країн, розширенням сфери впливу домінуючої культури. У другій половині ХХ століття людство стало свідком безпрецедентної культурної експансії США. Після Другої світової війни вона торкнулася країн Західної Європи, в 1960-і роки — Японії, в 70-і — країн Латинської Америки, в 90-і — молодих пострадянських країн. Зазвичай, сучасна культурна експансія є процесом органічним, стихійним, неконтрольованим. У нинішніх умовах значна частина культурного експорту відбувається на побутовому рівні, на рівні матеріальної культури.

Особливий інтерес для нас становить таке неоднозначне культурне явище, котре також сприяє зміні традицій, традиційної культури, як маргіальність. Важко уявити собі будь-який соціум поза явищами маргіальності, маргіальними групами й маргіальними особами, поза маргіальними соціальними ролями, маргіальною свідомістю й поведінкою. У кожному суспільстві носіями маргіальних якостей виступають індивіди, соціальні й етнічні групи і соціальні прошарки. Іншими словами, маргіальність — це соціокультурне і соціально-психологічне явище, що постійно й нерозривно супроводжує будь-які історичні суспільства, різні види соціалізації.

Особа на рубежі культур — це не просто середня або проміжна особа, що знаходиться між двома групами або культурами, це ще й подвійна за своїм культурно-психологічним обличчям особа. Розташування між двома або більше соціокультурними областями часто породжує психологічну нестійкість. Свідомість такої людини відображає згоду і гармонію, відштовхування і тяжіння двох або де-

кількох культурних областей, з яких одна зазвичай панує над іншою. Крім того, можливе ширше, формальніше розуміння маргіальності як універсального культурного феномену, що корениться в групових умовах людського існування.

Слід підкреслити, що поняття «маргіальність» має не тільки соціальний контекст, але й онтологічний вимір, оскільки виражає певний стан із специфічними «топологічними» властивостями, а саме: здатність перебувати на краю, на межі соціального буття й людської реальності в цілому, позиціюватися як крайнє, граничне положення або стан. Таким чином, поняття «маргіальність» корелює з поняттям «межа», проте не тільки в сенсі статичного перебування на межі, але в сенсі динамічному, тобто як вираження самого процесу переходу, перетину межі або досягнення й подолання межі.

Маргіальна культура — це сукупність локальних культур, базисні принципи яких оцінюються з точки зору культурного канону як чужі або ворожі. Соціокультурний статус маргіальних культур визначається їх розміщенням на «околицях» відповідних культурних систем, частковим перетином з кожною із них і лише частковим визнанням з їхнього боку.

Характерна для маргіальної культури «нелінійність», «коллажність» як результат спонтанного засвоєння різнопланових цінностей і стандартів, запозичених з різних (здебільшого конфліктних) соціокультурних систем, перешкоджає процесу культурної самоідентифікації в його звичній формі. В той же час, можливість прямого доступу до різноманітних «архівів» культури різних країн створює в рамках маргіальної культури умови для рольових культурних експериментів, побудови специфічного культурного середовища із запозиченого або вже «відпрацьованого» в рамках наявної культури матеріалу.

Різні форми маргіальної культури служать своєрідним «ігровим майданчиком» нових мов культури, тим полем, де в результаті химерного взаємоперетину «офіційних» і «маргіальних» образів реальності формується набір принципово нових культурних пропозицій, що виникають як результат «неправильної», нестандартної (а значить — спонтанної, некерованої) культурної комунікації. Особливо помітним це стає в перехідні або кризові етапи розвитку суспільства, коли сукупність маргіальних культурних сценаріїв нерідко набуває статусу контркультури — реального конкурента актуального культурного стандарту. Подальші сценарії включення маргіальних культурних зразків у простір «великої» культури — це перетворення на новий культурний канон, трансформація в «прийнятну» субкультуру, повна асиміляція в просторі оновленої «великої» культури.

Як у порівняно стабільних, так і в суспільствах, що трансформуються, прояву маргіальності сприяють різні об'єктивні й суб'єктивні

чинники. У пострадянських перехідних суспільствах деякими основними об'єктивними причинами (економічними, соціальними і духовно-ідейними) виникнення маргіналізації є: руйнування державно-політичної системи, соціально-економічних структур, розрив соціальних зв'язків, соціальні й етнічні конфлікти, війни, еміграція, насильницькі переселення, імміграція тощо. Одним із важливих, якщо не головним, чинником виникнення маргінальності в суспільствах, що трансформуються, є масове безробіття як результат руйнування соціально-політичних відносин і зв'язків у суспільстві, внаслідок чого не тільки знижується рівень життя, але й відбувається зубожіння народу.

У умовах масового безробіття велика частина людей відривається від своєї професії, просто не має можливості працювати за фахом. Тобто, виникає криза професійної ідентифікації і професійна дезадаптація. У таких умовах швидко відбувається процес маргіналізації майже в усіх сферах суспільства, але особливістю є те, що маргінальні групи діють не на периферії соціальної діяльності, а всюди, охоплюючи майже всі сфери життя. Якщо в стабільних соціумах маргінальні явища контролюються, певною мірою навіть регулюються, то в перехідних суспільствах, що стрімко змінюються, процеси маргіналізації мають стихійний, непрогнозований і неконтрольований характер.

Основний критерій, що визначає стан маргінальності індивіда або групи, — це стан, пов'язаний з періодом переходу, який поданий як криза⁹⁹. При цьому слід зазначити, що значущість ситуації переходу, зміни соціального становища особи чи групи визначається тривалістю в часі, а також кардинальною трансформацією соціального середовища. Р. Парк відзначає, що, без сумніву, періоди переходу і кризи в житті більшості з нас порівняні з тими, які переживає іммігрант, коли він залишає батьківщину, щоб шукати щастя в чужій країні. Але у маргінальної людини період кризи практично є безперервним. У результаті вона має тенденцію перетворюватися на окремих тип особистості (маргінальна особистість)¹⁰⁰.

Другий базовий критерій (або група критеріїв) — невизначеність соціального становища, невключеність або неповна включеність у соціальні структури чи групи. Е. Стоунквіст описує маргінальне становище соціального суб'єкта, що знаходиться на краю різних культур, але не належить до жодної з них, або стан «між двох вогнів», роздільна здатність якого залежить від психологічних особливостей і здібностей особистості до адаптації¹⁰¹.

⁹⁹ Цей критерій був описаний класиками концепції Р. Парком і Е. Стоунквістом.

¹⁰⁰ Park R. Race and culture. — Glencoe: Free press, 1950. — 340 p.

¹⁰¹ Stonequist E. V. The marginal man. A study in Personality and Culture Conflict. — N. Y., 1961.

Ще одним критерієм слід назвати статусну неузгодженість (несумісність). Тут розкриваються протиріччя між статусними позиціями, породжені зміною соціального стану. Маргіналізація населення — це наслідок розриву внутрішніх соціальних зв'язків, які викидають людину із суспільних відносин і занурюють у «порожній» простір, що відділяє людину від будь-якого варіанта її включення в суспільство. Саме маргінальне середовище виявляється схильним до найбільших маніпуляцій з боку ЗМІ, оскільки люди, відірвані від соціального середовища та його норм, заміщають у своїй свідомості втрачену міцність і стійкість свого існування образами псевдореальності, створюваними індустрією масової культури та ЗМІ. Особливість цієї ситуації полягає в тому, що відрив маси населення від національних витоків, від культури і традицій не може створити нову колективність (спільність) навіть за участі людей у діяльності інститутів та організацій. Тут створюються псевдоколективи, тому що відсутня екзистенційна основа їхнього буття, яка зв'язує людей неформально і на рівні моральності. В індивідів можуть бути будь-які інтереси, але майже не розвивається найголовніше — потреба розглядати свої проблеми крізь призму інтересів колективу, органічно пов'язувати одне з одним особисте та колективне (ширше — суспільне). Тому сьогодні така увага приділяється, наприклад, розвитку психологічного клімату та організаційної культури керівництвом різних організацій, підприємств: адже стійкий згуртований колектив володіє не тільки значним продуктивним потенціалом, але й можливістю соціалізації індивідів, формування їх (якщо не загальнодержавних, то хоча б групових) соціальних орієнтацій. Проте об'єктивною перешкодою для цього процесу стають культивовані в нашому суспільстві цінності ринково-споживчої системи, яка розрахована саме на індивідуалізм, на конкуренцію, а не на співпрацю.

У всіх випадках у суспільстві, що трансформується, маргінальність як явище має значне поширення. Якщо маргінальність набуває масового характеру, то її цінності й установки тією чи іншою мірою проникають у свідомість людей, які ще зберігають свій статус у соціальних структурах, тобто ще не втратили свою соціальну ідентифікацію. Характерною межею маргінального середовища є наявність явища паралелізму: у подібних умовах, з одного боку, за інерцією продовжують діяти старі інститути й характерні для них цінності й відносини, а з іншого — нові соціальні інститути й нові міжособистісні відносини, зумовлені вимогами трансформаційних процесів. Незалежно від своєї волі й бажання, через об'єктивні причини люди виявляються на перетині двох реальностей, двох різних соціокультурних світів, і під впливом нових реалій в них формується подвійне ставлення до всього навколишнього. Таке становище змушує людей вступати в незнайомі

їм досі соціальні зв'язки й ролі. Починається болісний психологічний процес поєднання паралельно існуючих старої й нової реальностей.

Багато авторів звертають увагу на такі властивості структури, як стійкість і повторюваність системи зв'язку елементів у рамках цілого¹⁰². Вони вказують на необхідність виявляти характер взаємозалежності елементів і їх внесок у функціонування й зміну даної цілісності. Оскільки цілісні системи (у тому числі й соціальні) є динамічними, виникає питання: як реалізуються такі властивості структури, як стійкість і повторюваність? Динамізм системи означає зміну структурних елементів і зв'язків між ними, яка поступово переводить систему з одного стану в інший. Ціле є процесом, а тому структура є одночасно й організацією його в часі.

Сьогодні у світі відбувається становлення глобального комунікаційного простору, який істотно впливає на всі сторони життя суспільства, окрему людину, на структуроутворювальні компоненти всієї системи культури.

У субстанціональному плані культура є передусім сукупністю результатів діяльності людей зі створення матеріальних і духовних цінностей. Це та частина культури, яка консервує такі загальнолюдські цінності як добро, істина, справедливість та інші, не дозволяючи через одномоментні людські слабкості руйнувати цінності й традиції, накопичені за всю історію існування людства.

Швидкий розвиток інформаційного суспільства впливає на структуротворчі компоненти всієї системи культури. Аналогічних процесів в історії людського суспільства не існувало. Будь-які нові утворення достатньо гармонійно вписувалися в систему культури, поступово адаптуючись до неї. Сьогодні все міняється місцями, і ми спостерігаємо, швидше, процес необхідної адаптації всієї системи культури до глобального інформаційного простору. Активність інформаційних процесів така висока, що примушує підпорядковувати собі традиційні елементи культури і насамперед, змінює традиційну систему культурної комунікації.

Відбувається різке збільшення утворень, що претендують на статус культурних, стрімко пришвидшується руйнування старих цінностей, звужуються часові рамки цього процесу, що дозволяє новим символам і знакам адаптуватися до традиційної знакової системи цінностей. Це відбувається вже протягом життя однієї людини або навіть ще швидше. Руйнуються системи цінностей і традиції, які панували

¹⁰² Анохин П. К. Узловые вопросы функциональной системы. — М.: Наука, 1980; Бевзенко Л. Доглибиннопсихічний чинник як підстава самоорганізаційного аналізу динаміки соціальних систем // Філософська і соціологічна думка. — 1996. — № 5–6; Бертелланфи Л. фон. История и статус общей теории систем // Системное исследование. Ежегодник. — М.: Наука, 1973.

століттями, нові цінності настільки розходяться з традиційними, що їх культуротворчий сенс залишається не завжди ясним і відкритим.

Таким чином, можна стверджувати, що нині проявляються риси цивілізації, яка виступає під різними назвами: «техногенна», «суперіндустріальна», «наукова», «інформаційне суспільство». Якщо простежити шлях її розвитку, то можна побачити, що зачатки нової цивілізації почалися задовго до виникнення комп'ютерів і навіть задовго до парової машини. Її предтечею можна назвати розвиток античної культури, передовсім, культури полісної, яка подарувала людству два великих винаходи — демократію й теоретичну науку, першим зразком якої була евклідова геометрія. Ці два відкриття у сфері регуляції соціальних зв'язків і у способі пізнання світу стали важливими передумовами для майбутнього принципово нового типу культурно-цивілізаційного прогресу.

Другою і дуже важливою віхою стало європейське середньовіччя з особливим розумінням людини як істоти, створеної за образом і подобою Бога, з культом Людинобога й культом любові людини до Людинобога, до Христа, з культом людського розуму, здатного зрозуміти й усвідомити таємницю божественного творіння, розшифрувавши ті сенси, які Бог заклав у світ, коли він його створював. Останню обставину необхідно відзначити особливо: метою пізнання якраз і вважалася розшифровка помислу Божого, плану божественного творіння, реалізованого у світі.

Згодом, в епоху Ренесансу, відбувається відновлення багатьох досягнень античної традиції, але при цьому асимілюється й ідея богоподібної людини і людського розуму. І ось з цієї миті закладається культурна матриця техногенної цивілізації, яка починає свій власний розвиток у XVII ст. Найважливішою основою її життєдіяльності стає, насамперед розвиток техніки, технології, причому не тільки шляхом стихійних інновацій у сфері самого виробництва, але й за рахунок генерації все нових наукових знань та їх впровадження в техніко-технологічні процеси. Так виникає тип розвитку, заснований на прискореній зміні природного середовища, світу, в якому живе людина.

Характеризуючи таку цивілізацію Е. Тоффлер зазначав, що нова цивілізація зароджується в наших життях, і ті, хто не здатні побачити її, намагаються придушити її. Ця нова цивілізація несе із собою нові сімейні відносини; інші способи праці, любові й життя; нову економіку; нові політичні конфлікти, і понад усе це — змінену свідомість...», «...вона є так глибоко революційною, що кидає виклик усім нашим старим початковим установам. Старі способи мислення, старі формули, догми й ідеології, незважаючи на те, що у минулому вони процвітали або були вельми корисними, вже не відповідають більше фактам. Світ, який виникає з величезною швидкістю із зіткнення нових цінностей

і технологій, нових стилів життя і способів комунікації, вимагає абсолютно нових ідей і аналогій, класифікацій і понять. Ми не можемо втиснути ембріональний завтрашній світ у прийняті вчора категорії. Ортодоксальні соціальні установки теж не підходять цьому новому світові¹⁰³.

Справді, зміна цього світу призводить до дуже активних трансформацій соціальних зв'язків, у цій цивілізації слідом за техніко-технологічним розвитком постійно змінюються типи спілкування людей, форми їх комунікації, типи особистостей, спосіб життя. Ця цивілізація існує трохи більше 300 років, але вона виявилася дуже динамічною, рухомою і дуже агресивною; вона пригнічує, підпорядковує собі, буквально поглинає традиційні суспільства і їхні культури — це ми спостерігаємо повсюдно, і сьогодні цей процес йде по всьому світу. Така активна взаємодія техногенної цивілізації і традиційних суспільств, як правило, виявляється зіткненням, котре призводить до загибелі останніх, знищення багатьох культурних традицій, по суті — до загибелі цих культур як самобутніх. Традиційні культури не тільки відтісняються на периферію, але й радикально змінюються при вступі традиційних суспільств на шлях модернізації й техногенного розвитку. Найчастіше ці культури зберігаються лише уривками, як історичні рудименти.

Так відбулося і відбувається з традиційними культурами східних країн, що здійснили індустріальний розвиток; те ж саме можна сказати і про народи Південної Америки, Африки, що стали на шлях модернізації, — скрізь культурна матриця техногенної цивілізації трансформує традиційні культури, перетворюючи їх смисложиттєві установки, замінюючи їх новими світоглядними домінантами. Ці світоглядні домінанти склалися в культурі техногенної цивілізації ще на передіндустріальній стадії її розвитку, в епоху Ренесансу, а потім Реформації і європейського Просвітництва, вони виражали кардинальні світоглядні сенси розуміння людини, світу, цілей і призначення людської життєдіяльності.

Людина розумілася як активна істота, котра перебуває в діяльній відношенні до світу, її діяльність повинна бути спрямована зовні, на перетворення зовнішнього світу, передусім природи, яку людина має підпорядкувати собі. У свою чергу, зовнішній світ розглядається як арена діяльності людини, неначебто світ і був призначений для того, аби вона отримала необхідні для себе блага, задовольнила свої потреби.

Інформаційне суспільство у самому своєму бутті визначено як суспільство, що постійно змінюється. Тому, в його культурі активно підтримується і цінується постійна генерація нових зразків, ідей, концепцій, лише деякі з яких можуть реалізуватися в сьогоднішній дійсності,

а решта постають як можливі програми майбутньої життєдіяльності, адресовані прийдешнім поколінням.

Комп'ютер виступає «революційним» символом сучасності. Справді, електронна техніка надає нових форм і перебудовує схеми соціальної взаємозалежності, нашого особистого життя. Комп'ютер відкриває нові небачені можливості, сполучає разом музику, живопис, літературу, науку, філософію. Те, що було раніше розірване по різних регіонах і розрізнялося як за формою, так і за змістом, тепер стало одним цілим. Те, що вимагало раніше відповідної освіти, соціального статусу, вільного часу і матеріальних засобів, тепер стало загальнодоступним. Шедеври музики і живопису стали доступні завдяки Інтернету. Складні витвори мистецтва, наукові теорії, політичні ідеології — все, що вимагало від реципієнта високого культурного рівня, тепер подаються у спрощеному варіанті. Нарешті, інформація зі всього світу, поміщена в мережу, зв'язує людей в єдину світову спільноту, стираючи державні кордони і розбіжності культур.

Тривалий час до винаходу алфавіту людина жила у світі, налаштованому на сприйняття тільки візуальних образів. Гусяче перо поклато початок докорінному перевероту в свідомості людини, тепер можна було не тільки бачити, але й чути, читати, сприймаючи інформацію, записану на матеріальному носіїві. Книгодрукування утвердило й підсилило новий акцент на баченні. Воно забезпечило появу розмножуваного товару — масової продукції, доступної для багатьох людей. Стала можливою особиста точка зору, і писемність дарувала можливість відособленості, ізоляції.

Тепер же ми спостерігаємо широку експансію візуальних форм і жанрів, які повсюдно тіснять «книжкову» культуру. Телевізор і комп'ютер не тільки знижують інтерес до читання, але й створюють новий режим сприйняття, що перебуває на межі сенсорних можливостей людини. Візуальний образ, на відміну від друкарського тексту, «прочитується» миттєво й дорефлексивно, впливаючи на рівні підсвідомості. При високих швидкостях електронних комунікацій стають неможливими чисто віртуальні засоби усвідомлення світу, оскільки вони дуже повільні. Замкнутий зв'язок через інфосистеми міцно сполучає людей одне з одним. Інформація «виливається» на нас миттєво й невинно. Як тільки інформація отримана, вона тут же замінюється ще свіжішою. Традиційна культура не знала такого обсягу інформації.

Друкарська техніка створювала публіку, кожен читач був індивідуальною особою зі своєю точкою зору на навколишній світ. Електронна техніка створила масу, тепер у сучасному суспільстві все більш важливого значення набуває комунікація, а на передній план виступає культура масового спілкування за допомогою електронних засобів. Засоби комунікації, змінюючи середовище, викликають у нас незви-

¹⁰³ Тоффлер А. Футурошок. — СПб.: Лань, 1997.

чайні співвідношення плотських сприйнять. Розширення будь-якого відчуття змінює образ нашого мислення й діяльності — нашого сприйняття світу. Коли змінюються ці взаємини, змінюються й люди.

Отже, на зміну традицій і внаслідок цього — культури, впливає безліч чинників. Розпад стійких спільнот, які передавали б накопичений досвід наступним поколінням, призводить до втрати функції спадкоємності; швидкий темп соціальних змін знецінює досвід попередніх поколінь, великий обсяг культурної спадщини. Взаємодія і взаємопроникнення культур призводить до втрати малих — локальних і сімейних — традицій і глобалізує національні культурні традиції.

Таким чином, внутрішній шар, про який йшла мова вище, так і залишається традиційним, а зовнішній — сучасним, у результаті чого суспільна система виглядає розбалансованою, такою, що втратила свою власну структурну цілісність. Україна сьогодні являє собою «системно дезорганізовану», асинхронно діючу систему, елементи якої переслідують свої вузькокорпоративні цілі. Серед основних ознак системної дезорганізації можна вказати на такі:

- держава, попри деякі позитивні зрушення, не є чітко означеним суб'єктом управління та розвитку, вона не сформувала стратегію розвитку (зрозумілу й прийнятну для більшої частини населення), не забезпечила нормальні умови життя своїм громадянам, не гарантує дотримання основних конституційних прав;
- негативну роль у різних сферах громадського життя відіграють корумповані чиновники, криміналітет та інші асоціальні елементи;
- «середній клас» та еліта суспільства значною мірою є дезорганізованими, не включеними в реальні механізми управління і розвитку суспільства;
- політичні партії і рухи у своїй більшості мають «віртуальний» характер, невідомі та не користуються підтримкою в суспільстві;
- громадські (не політичні) утворення слабо організовані й практично не впливають на соціальні процеси;
- громадяни у переважній більшості є соціально пасивними і мають певні проблеми із самоідентифікацією (державною, етнічною тощо).

Висновок невтішний: хвороба «безсуб'єктності» охопила Україну в яскраво вираженій формі. Таким чином, виходить, що держава обслуговує зовнішній, системно-організаційний рівень українського суспільства, тому вона не сприяє появі в самому суспільстві його суб'єктної якості. Але держава — це люди, їхні інтереси та переконання. Ці переконання повинні вийти за рамки корпоративності, піднятися на загальносистемний, державний рівень; вони мають виражати інтереси більшості населення.

Саме на такій основі держава дотримуватиметься стратегії, спрямованої в першу чергу не на адаптацію України до зовнішнього середовища, а на збереження цілісності та самобутності країни. Тут має бути реалізовано один з важливих законів управління — відповідність суб'єкта та об'єкта управління за масштабом і рівнем організації. Розкриваючи цю думку, доцільно відзначити, що така відповідність має декілька сторін. Рівень розвитку соціального суб'єкта виявляється у змісті й характеристиці потреб та інтересів людей. Тому, з одного боку, суб'єкт соціального управління повинен володіти здатністю виражати й реалізовувати різноманіття потреб та інтересів у процесі організації життєдіяльності суспільства і його окремих груп. З іншого боку, розвиненість суб'єкта соціального управління має перебувати на такому рівні, за якого використовувані їх форми і методи соціального впливу відповідали б рівню потреб та інтересів людей.

Невідповідність суб'єкта та об'єкта управління в сучасній Україні пов'язана передусім із збереженням ліберального трактування держави, яка нібито має мінімізувати свої обов'язки і функції в суспільстві. Але практика такої мінімізації одночасно стає і зниженням якості суб'єктності самої держави. Цьому процесу сприяють такі чинники, як:

- зовнішнє перехоплення ініціатив у реформуванні вітчизняної економіки (використання моделей, неадекватних українським умовам, затягування в кредитну залежність тощо);
- професійно організовані низкою країн інформаційно-психологічні операції, спрямовані на перехоплення державного управління;
- ангажування лідерів української системи управління та використання їх для зовнішнього управління країною;
- створення (протягом тривалого часу) сприятливих умов для бурхливого зростання корупції в системі державного управління, для перехоплення управління фінансовими групами та кримінальними структурами.

У зменшенні ролі держави в суспільстві виявляються зацікавленими не тільки певні соціальні верстви в самій Україні, але й представники деяких інших країн, які прагнуть до ослаблення нашої економіки і держави в цілому, посилення їх залежності від зовнішніх «центрів сили і впливу».

Аби виявити особливості інформаційної небезпеки для України, слід, мабуть, систематизувати їх, рухаючись від загального до особливого. Спільним джерелом і «метапростором» інформаційного впливу на наше суспільство слід визнати виникнення системної трансформації: панування інформатизації призводить до того, що внутрішня підстава, що виражає буття країни як цілого (тобто її сутність) відокремлюється від своєї функції регулювання світу явищ (зовнішнього боку

суспільства) і перетворюється на «буття у собі». Зате зовнішні сторони суспільства організуються навколо різних інформаційних потоків, і оскільки вони позбавлені опори на внутрішні підстави, приймають «конфігурації» штучних віртуально-символічних світів, які «заміщають» реальне буття.

Цей процес так чи інакше проявляється у багатьох країнах сучасного світу, однак в Україні він має свої особливості. Оскільки наша країна історично не сформувала міцних і глибоких демократичних традицій-форм саморегулювання суспільства, то відрив маси людей від традиційних духовно-культурних підстав породжує таке явище як маргіналізм: безліч людей виявляються ніби поза міцною життєвою опорою, переживають свою занедбаність і відчуження. Саме втеча від внутрішньої самотності змушує багатьох індивідів приймати ілюзорні форми загального, вірити в міфологеми, занурюватися в ілюзії, породжувані засобами сучасних мас-медіа і масової культури. Це явище стало наслідком їх нерозбірливості й довіри до будь-якої інформації, яка здатна створювати хоча б сурогатні форми колективності, участі, прихильності, інтересу до долі конкретної людини.

Причинами появи «нових маргіналів» в Україні стали кардинальні зміни в соціальній структурі в результаті кризи і реформ, спрямованих на формування нової соціально-економічної моделі суспільства. Головною сферою соціальних змін стала соціально-професійна структура, трансформація якої призвела до виникнення груп населення, які виявилися найбільш вразливими інтенсивним і радикальним змінам суспільства. Серед них — соціальні групи, які втратили свій колишній соціальний статус і не мають можливості придбати рівнозначний йому, а так само й ті групи, представники яких хоч і набули принципово нового щодо колишньої соціальної системи статусу, але не створили (точніше — не придбали) ще умов нормального, суспільно прийнятного функціонування. Виходячи з цих уявлень, новими маргінальними групами можна вважати ті соціальні (професійні та ін.) групи, в яких відбуваються значні інтенсивні зміни порівняно з колишньою системою соціальних відносин, зумовлені кардинальними й незворотними трансформаціями соціально-економічних і політичних умов.

Отже, важливою соціальною основою інформаційної небезпеки (якщо під нею розуміти здатність інформаційних потоків руйнувати цілісність і стійкість суспільства) є руйнування внутрішніх соціальних зв'язків у суспільстві, деградація тих соціальних осередків (професійних, аматорських тощо), в яких формуються групи, колективи, що визначають психологічний комфорт і відчуття соціальної та громадянської, культурно-духовної ідентичності індивідів, тобто забезпечують у результаті й соціальну інтеграцію, згуртованість населення будь-якої країни, включаючи й Україну.

Для системного визначення інформаційної небезпеки у сучасному українському суспільстві є сенс побудувати певний еталон або «референтну модель», яка може відобразити інформаційну ідентичність нашого суспільства. Така ідентичність означала б, що суспільство забезпечене саме такою інформацією, яка дозволяє йому виробляти й контролювати напрямки свого розвитку, робити оцінку, формувати не тільки надійну систему управління, але і внутрішню згуртованість суспільства. Тільки в цьому випадку суспільство як суб'єкт зберігає свою особливу дистанцію від інформаційного простору та його змісту (останнє має статус об'єкта). У соціальному плані в модель інформаційної достатності або ідентичності повинна входити й оцінка психологічного самопочуття людей — певна міра їх «комфортності» або «дискомфортності». До інформаційної ідентичності мають входити і ціннісні показники, тобто особлива нормативність, яка приймається людьми вільно, ніби «сама собою». Тому будь-які відхилення від такого інформаційного «стандарту» стають проявами інформаційної небезпеки і потребують спеціального вивчення й аналізу.

Які ж найбільш типові відхилення в інформаційному плані характерні для сучасного українського суспільства? У самому загальному плані, це неадекватність соціальних суб'єктів стосовно самого суспільного життя. Причини цієї неадекватності вже були з'ясовані. Це — розпорощення суспільства на дрібні корпоративні підструктури, замикання їх на собі, своїх інтересах. Тому й виникає неадекватність, невідповідність ситуації соціальним ролям, соціальним зобов'язанням тощо:

- у міжсуб'єктних відносинах: соціальних груп, індивідів, спільнот між собою і т. д.;
- у відносинах «суб'єкти-об'єкти»: невміння груп населення розпредмечувати, освоювати предметне середовище, справжній зміст суспільних відносин тощо. Сюди ж належить і ускладнення технічної, технологічної сторін суспільної системи, численні компоненти якої зрозумілі вузькому колу фахівців, але закриті для широкої публіки;
- соціальних суб'єктів щодо самих себе (маргіналізм, втрата відчуття самоідентичності тощо).

Усі ці різновиди неадекватної свідомості, установок і поведінки утворюють широкий прошарок соціального відчуження, в якому й виникають інформаційні «аберації», відхилення, помилки, підміни тощо. Ось деякі характерні прояви цих феноменів.

Практика «користування інформацією без сенсу», тобто своєрідний прояв інструментального, утилітарного підходу до інформаційних каналів і повідомлень. Інформація тут стає засобом для вирішення суб'єктами інших завдань, які в ній самій не містяться. Будучи простим засобом, така інформація не потребує критичного аналізу.

Наприклад, люди йдуть у кіно, щоб відпочити та розважитися. Вони орієнтовані на результат, але не звертають увагу на те, що саме отримання тут певної інформації розходиться з їх цілями: втягуючись у якісь сюжети, оцінки, світоглядні позиції, глядачі стають непомітно для себе «просякнутими» іншими поглядами й інтересами.

Намагаючись піднятися над інформацією, зробити її простим «інструментом», самі індивіди непомітно стають засобами поширення цієї інформації, її спрямованості та сенсу. Насамперед це стосується несумлінного ставлення до поширюваної інформації представників відомств, адміністрацій тощо. Скажімо, у ЗМІ дається неправдива, неадекватна оцінка негативного явища — масштабу зараження навколишнього середовища, поширення вірусу, наслідків якої-небудь катастрофи тощо. Населення залишається в невіданні й не може зрозуміти, що ж відбувається в реальності і вжити адекватних заходів захисту. Особливо кричущим у цьому сенсі є приклад Чорнобиля. Жахлива за своїми наслідками аварія на третьому блоці АЕС свідомо замовчувалася владою. Люди не реагували на радіоактивне зараження протягом тривалого часу, що мало значні негативні наслідки.

Загальним контекстом подібних ситуацій є втрата морального клімату, який має зумовлювати соціальні відносини, у тому числі й між владою і населенням. Це є особливий варіант відчуження, розриву внутрішніх (і часом тонких) соціальних зв'язків. Відзначимо, що численні соціологічні дослідження виявили заклопотаність і тривожність значного числа українців з приводу ослаблення моральних підвалин українського суспільства. Більше третини респондентів, відповідаючи на питання, що стало найбільшою втратою українського суспільства в результаті реформ, відзначили падіння моралі; частіше в числі втрат відзначалося лише зниження рівня життя населення. Різко негативно українці оцінюють зміни, що відбулися за останні роки у відносинах між людьми і в людських якостях, більшість респондентів відзначили зростання агресивності, цинізму і, навпаки, ослаблення таких рис, як чесність, доброзичливість, безкорисливість¹⁰⁴. Іншими словами, моральний «вигляд» українського суспільства і якість міжособистісних відносин є сьогодні «більшовими точками» масової свідомості, джерелом тривожності і стурбованості багатьох людей.

Важливою формою неадекватності інформаційного «реагування» є влада суспільної думки, особливо на рівні суспільної психології (чутток, припущень тощо), що змушує людей вірити у різного роду фальсифікації, вигадки, міфи, не вважаючи за потрібне зробити їх критичний аналіз. Тут проявляється не стільки відсутність належної культури у представників певних соціальних прошарків (хоча й це,

звичайно, має місце), скільки прагнення людей кооперуватися, вибудувати хоча б якісь суспільні відносини, що є важливим для зміцнення позицій окремих індивідів або їх груп (феномен натовпу або маси). Такий спосіб неадекватного реагування людей на інформацію є реальною основою для маніпулювання їх свідомістю, причому як на внутрішньому рівні (з боку влади), так і на зовнішньому. Особливо явно це виявляється у феномені «інформаційних воєн».

Багато дослідників проблем безпеки роблять у цьому контексті хибний висновок, що для вирішення завдання скажімо з перепрограмування населення основну увагу слід звернути на діячів культури, мистецтва, священнослужителів. Тут був би доречний акцент не «на», а «через». Зовсім не обов'язково, що діячі культури, мистецтва або священнослужителі є емоційними людьми і легко піддаються перепрограмуванню, але всі вони обов'язково вміють впливати на емоційний стан «електорату», що полегшує процес перепрограмування об'єкта впливу: особистості, соціальної групи, нації. І навіть їх проста присутність сприяє змінам емоційного стану публіки внаслідок активації в пам'яті образів, з якими вони асоціюються. Саме тому сьогодні в Україні під час виборчих перегонів обов'язково залучаються відомі артисти. Звідси ж і гасла на кшталт: «Голосуй серцем!» і тому подібне (результати цього відомі).

Таким чином, напрями та джерела негативних інформаційних впливів та інформаційної небезпеки, які виникають в українському суспільстві, в цілому свідчать про те, що з соціального боку населення ще не може освоїти всі норми і принципи, спосіб життя, притаманні інформаційному суспільству. Тому оцінка готовності України існувати в інформаційному суспільстві не може зводитися лише до наявності відповідного законодавства або рівня розвитку ринку інформаційних послуг. Основа закріплення глибоких новацій у будь-якому суспільстві — саме його соціальна сфера, якість якої має відповідати іншим змінам в суспільстві — системно-організаційним, динамічним, технологічним тощо. У цьому й полягає важливість врахування соціального й культурного чинників у дослідженні феноменів інформаційної небезпеки й безпеки. З урахуванням цього також мають вироблятися державна політика і стратегія забезпечення інформаційної безпеки, яка відповідно до Конституції України є однією з основних функцій держави і справою всього Українського народу.

¹⁰⁴ <http://polityka.in.ua/info/>; <http://www.razumkov.org.ua/ukr/>; <http://myhail.hiblogger.net/>; <http://www.kiis.com.ua/>.

Розділ 2

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО НАСИЛЬСТВА

2.1. Насильство в інформаційному суспільстві: світоглядний аспект

У сучасних умовах інформація стає цінним продуктом і основним товаром. Інформаційне суспільство справді стоїть на порозі новітньої історії, і від того, як люди зможуть його сприйняти й інтерпретувати, залежить характер цивілізації майбутнього. Як і будь-який революційний процес, перехід до інформаційного суспільства може мати непередбачувані наслідки. Небезпечний поворот подій вельми ймовірний. Варто лише уявити собі ситуацію монополізації планетарної інформаційної системи або її підпорядкування егоїстичним інтересам окремих груп. Тому проблеми формування інформаційного суспільства — колективна турбота всього людства.

Критерієм громадянського суспільства є баланс між крайньою формалізацією соціальної взаємодії й дезінтеграцією соціального. У даному контексті основою і соціальної заорганізованості, і соціальної роз'єднаності можна вважати прояв соціального насильства та його все більш поширеної форми — насильства інформаційного.

Ведучи мову про інформаційне насильство, слід передусім згадати, чим взагалі є інформація. З філософського погляду інформація — це певна матеріальна або логічна впорядкованість на основі силових (енергетичних і речовинних) чинників, але така, що не зводиться до них. Інформаційна компонента (не речовинна й не

енергетична) міститься в будь-якому насильстві, але з еволюцією суспільства її роль зростає. За своїм онтологічним статусом інформація не відрізняється від простору, часу, енергії, маси та інших категорій. У той же час, поняття інформації істотно ширше, багатоаспектніше кожної з цих філософських категорій. Вона є значущою (йдеться про певну безліч значущих характеристик) характеристикою матеріальних та ідеальних об'єктів і їх взаємодій на всіх рівнях організації матерії.

Слід зазначити такі основні властивості інформації: подвійність, достовірність, повнота, переконливість, цінність, корисність. Необхідно з філософських позицій розглянути залежність цінності інформації від її впливу на стан, поведінку соціальної системи, на можливість вирішення системою своїх завдань. Найбільший інтерес для нас в контексті даної монографії становить спотворена інформація: видача одиничного за загальне, явища за сутність, приводу за причину, можливого за дійсне, випадкового за необхідне.

У другій половині ХХ століття почалося принципове переосмислення розуміння картини світу. Традиційно остання була представлена в матеріалістичних парадигмах такими класичними категоріями, як: матерія, рух, простір, час. З відкриттям ролі інформації стало зрозуміло, що дана картина є неповною й потребує доповнення, виникли сумніви й стосовно пріоритету такої фундаментальної категорії, як матерія. Сьогодні в наукових колах поширюється думка, що в основі об'єктивної реальності лежить не матерія, а інформація. Матерія («матеріал») існує постільки, поскільки забезпечує «життєздатність» інформації: інформація — це зміст, а матерія — її форма¹⁰⁵. З одного боку, інформація формує матеріальне середовище життя людини, виступаючи в ролі інноваційних технологій, комп'ютерних програм, телекомунікаційних протоколів, а з іншого — служить основним засобом міжособистісних взаємовідносин, постійно виникаючи, видозмінюючись і трансформуючись у процесі переходу від однієї людини до іншої. Таким чином, інформація одночасно визначає і соціокультурне життя людини, і її матеріальне буття.

Необхідно розмежовувати взятю в грубій і різкій формі інформацію і такий її різновид, завдяки якому ми як людські істоти можемо ефективно діяти, або *mutatis mutandis*, відповідно до якої можуть ефективно діяти машини. Основні відмінності і складності виникають з того факту, що для дії важливе значення має не кількість посланої інформації, а, швидше, кількість інформації, яка може проникнути в комунікативні й акумулюючі апарати в достатньому обсязі, аби слугувати подразником дії. Будь-яка передача сигналів або зовнішнє втручання в них зменшують обсяг інформації, що міститься в них,

¹⁰⁵ Шеховцев А. Ю. Информационная парадигма в структуре современного мышления. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1998.

якщо тільки з нових відчуттів, або з пам'яті, які раніше були виключені з інформаційної систем, не надійшла нова інформація. З кібернетичної точки зору семантично значуща інформація — це інформація, що проходить через лінію передачі плюс фільтр, а не інформація, що проходить тільки через лінію передачі¹⁰⁶.

Нині відбувається зміна структури всіх аспектів життя суспільства. Трансформуються соціальні інститути і спільноти, змінюються структури, які зв'язують ці інститути в єдине ціле. Нова інформаційна система, що все більш говорить універсальною мовою, одночасно інтегрує в глобальному масштабі виробництво і розповсюдження слів, звуків і зображень в нашій культурі і пристосовує їх до персональних смаків і настроїв індивідів. Інтерактивні комп'ютерні мережі зростають за експонентою, створюючи нові форми і канали комунікації, формуючи життя і формуючись життям водночас. М. Кастельс у своїй моделі підставою і одночасно виразом глобальних змін у суспільстві вважає технічний прогрес, а точніше — його найбільш інтелектуальну частину. Вона сильніше за всі інші технічні нововведення змінює сприйняття світу в окремого індивіда й одночасно впливає на організацію соціального простору¹⁰⁷. Простір же є вираженням спільноти, оскільки наші співтовариства піддаються структурній трансформації. Логічно припустити, що в теперішній час виникають нові просторові форми і процеси.

Провівши оцінку соціального кризис призму насильницької взаємодії, можна скласти уявлення про роль і місце соціальних інститутів, зокрема засобів масових комунікацій, у побудові громадянського та інформаційного суспільства. Інформаційне суспільство — це доцільно організована відповідь людства на виклик сучасної епохи. Наша можлива мета — докласти всіх можливих зусиль для утвердження на планеті інформаційного суспільства як умови, абсолютно необхідної для продовження історії, як нового етапу історії¹⁰⁸.

Проблема існування й буття людини в повністю технізованому й інформатизованому світі не могла не захоплювати філософів, що й покликала до життя концепцію інформаційного суспільства. Жоден з філософів, котрий писав про дану проблему, не сумнівався в радикальному оновленні всього життя людства в рамках нової формації, але більшість аналізувала проблему односторонньо, чи то з політичної, економічної або соціальної точок зору.

Концепція інформаційного суспільства є певним чином соціологічною й футурологічною, що вважає головним чинником суспільного розвитку виробництво й використання інформації. Це цивілізація,

¹⁰⁶ Винер Н. Творец и будущее. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.

¹⁰⁷ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. — М., 2000.

¹⁰⁸ Моисеев Н. Расставание с простотой. — М., 1998.

в основі розвитку й існування якої лежить особлива нематеріальна субстанція, котра умовно іменується «інформацією», яка володіє властивістю взаємодії як з духовним, так і з матеріальним світом людини. Остання властивість особливо важлива для розуміння суті нового суспільства. Якщо соціальні практики держави пов'язані з інформаційним насильством, змінити їх, як уявляється, можливо тільки за допомогою впливу на державу інших соціальних інститутів.

Інформаційне суспільство пішло іншим шляхом, аніж передбачали теоретики. Їх моделі засновані на стереотипному уявленні про суспільство як систему інститутів, які виступають як об'єктивна по відношенню до індивіда реальність, а остання, у свою чергу, є результатом його самовідчуження. Постмодерністська ерозія дійсності зумовлює відчуження індивіда вже не в соціум, а у віртуальному світі. Сфери віртуального далеко не обмежуються просторами Інтернету, але охоплюють дедалі більшу частину повсякденності, припускаючи спілкування людини з образами, симуляціями, а не з реальними об'єктами. Одним із наслідків інформаційної революції у світі стали зміни соціального середовища. Інформація поступово стає основним каталізатором соціальних процесів¹⁰⁹.

Однією з основних соціальних інституцій розбудови громадянського суспільства, а значить — і демократії є засоби масової інформації (ЗМІ). Їх роль в сучасних умовах значно зростає в силу низки причин. Це причини як загального порядку, пов'язані зі світовими тенденціями у сфері посилення інформаційної влади, так і внутрішні, пов'язані з трансформацією українського суспільства, де основним агентом мобілізації цивільної активності, чинником розвитку політичної культури стають ЗМІ. Їх вплив на формування громадської думки є вельми вагомим і може бути описаний в поняттях «формування установки», або «праймінгу».

Соціально-психологічна основа цього явища полягає в тому, що для інтерпретації соціальних подій люди найчастіше використовують ті поняття, які часто активізуються (зокрема, за допомогою засобів масової комунікації) в їх свідомості. Численні дослідження показують, що існує зв'язок між тим, які сюжети висвітлюються засобами масової комунікації, і тим, які проблеми люди вважають найбільш важливими на даний момент. Таким чином, саме засоби масової комунікації роблять ті або інші проблеми легко доступними і тим самим задають політичний і соціальний порядок широкій публіці. При цьому, за допомогою медіа формується не тільки світогляд, але й образ дій індивідів.

¹⁰⁹ Песков Д. Н. Интернет как политический институт в России // Проблемы политической трансформации и модернизации России / Под ред. А. Ю. Мельвиля. — М.: Московский общественный научный фонд, 2001.

Вибіркове акцентування матеріалу в програмах новин сприяє тому, що засоби масової комунікації не просто повідомляють нам про те, що відбувається, вони визначають хід наступних подій. Це ненавмисний вплив: засоби масової інформації зовсім не намагаються стимулювати насильство, проте всемогутність засобів масової комунікації важко переоцінити. При цьому скептицизм індивіда стосовно ЗМІ зовсім не наділяє його імунітетом до переконання.

Накопичений емпіричний матеріал дозволяє судити про перехід значної частини аудиторії (тобто суспільства) від стану телеманії до теленаркоманії, коли потреба перероджується в бездумну звичку — в навичку. Позбавлена телебачення людина переживає почуття порожнечі, втрати чогось важливого, дискомфорту, роздратування, що доходять деколи до відчаю. Новий етап в історії «масових маніпуляторів» — загальна олігархізація ЗМІ. Телебачення від природи наділене чарівним даром переконання в достовірності того, що підносить глядачу. Читач вимушений у своїй уяві вибудовувати образи й ситуації, що описуються в словах, а на екрані все готове, глядач пасивний і його легше переконати. Хоча дослідники пропаганди вважали, що ЗМІ у змозі лише підсилити або послабити установки масової свідомості, але не змінити їх. Вони вважали, що на шляху пропаганди постає система цінностей, але мабуть помилилися, або щось відбулося з нами¹¹⁰.

Телебачення наділене здатністю ефективніше за інших впливати на найменш піддатливі пласти масової свідомості. Видовищність і систематичність прив'язує людину до екрану, призводить до формування потреби включатися у «віртуальну реальність» телебачення, яке в масовому порядку й повсякденно впливає на смаки, коригує моду, формує мову — її стиль і лексику. Телебачення конструює світ, який не даний нам в сприйнятті, воно — гіпноз і наркотик, «пожирач часу». Будучи благом, коли суспільство володіє інформацією, воно перетворюється на зло, коли виходить з-під контролю. Не випадково стільки описів присвячено «океану», «трясовині» інформації. У цих умовах інформація стає об'єктом продуктивного впорядкування і регулювання, від результатів якого залежить використання інформації як глобального стратегічного ресурсу сучасного суспільства¹¹¹.

Сцени насильства вриваються в атмосферу домашнього затишку з екрану телевізора й відео, а чим це є — відносно нешкідливим скиданням інстинктивних спонукань або заряджання, що шукає вираження в асоціальних вчинках, ще належить визначити. Фільми жахів — відносно нешкідливий вид відеоіндустрії, це лише серія трюків, що не має жодного стосунку до реальності. Лише патологічна нездатність

¹¹⁰ Борецький Р. А. Осторожно, телевидение. — М.: Издательство ИКАР, 2002.

¹¹¹ Еляков А. Современное информационное общество // Высшее образование в России. — 2001. — № 4.

розрізнити уявність і дійсність стає причиною неспокою. Так звані високохудожні проблемні фільми, поставлені кращими режисерами, які ми дивимось із задоволенням, порівняно з цими інсценуваннями жахливого залишають у душі глибокий слід.

Сучасна людина піддається інформаційному насильству за день сотні разів. Нас умовляють, зазивають, наполегливо намагаючись переконати: що потрібно одягати, на чому смажити, чим лікувати... Радіо, телебачення, газети, журнали нав'язують своє розуміння життя. Звичайно, ці продукти сертифіковані, але небезпечний не сам продукт, а реклама. Вона створює імідж, образ, стереотип мислення. Ми купуємо не певний продукт, а шматочок «іншого життя». Реклама не є логічною, і саме ця алогічність і створює маніпулятивний ефект, що загрожує нашому психологічному здоров'ю.

Інформаційна атака — не просто розповсюдження яких-небудь викриттів, де доля правди перемішана з наклепом. Її основна ознака — вплив не тільки на свідомість людини, але й на підсвідомість. В результаті інформаційного насильства виникає відчуття внутрішнього дискомфорту саме тому, що думка залишає незгладимий слід в душі проти волі особи. Як наслідок — стрес, психоз, неконтрольовані вчинки. Обивателя чекає подвійний шок, спочатку від передачі, потім від реакції на неї. У будь-якому разі його свідомість дестабілізується, він піддався інформаційному насильству.

Враження про достовірність екранного видовища створюється триєдиним способом зображення: ракурс — ілюзорне уявлення, що саме так і туди направлений мій погляд; план — ілюзія того, що я хочу побачити, як і монтаж. Ця гранично спрощена схема сприйняття екранного образу ілюструє сам факт підлеглості глядача, залежного від задуму й волі автора. Добровільно-примусовий характер спілкування з телебаченням частково долається наростаючою багатопрограмністю ТБ, пульта управління дає відчуття свободи вибору, що помилково. Наше сприйняття є однолінійним, ми споживаємо наперед відібраний, вибудований продукт. Можна пригадати Геббельса, який, використовуючи документальну достовірність екрану, зважився на відверту фальсифікацію. Подію висадки німецького десанту в Англії наперед зняли на берегах окупованої Франції. Можна пригадати історію з Орсоном Уеллсом, який у 1938 році на радіостанції CBS інсценував «Війну світів» Г. Уеллса, представивши роман як документальний репортаж з місяця висадки інопланетян. В Америці почалася паніка, натовпи, що впали в істеріку, заповнили аеропорти, вокзали, не бажаючи ставати здобиччю марсіан. Незабаром слухачі перестали реагувати на події в серіалах так безпосередньо.

Реклама — неминуче зло теперішнього часу, зло, оскільки порушує й спотворює природне сприйняття інформації. Рекламодавців цікавлять

механізми впливу на підсвідомість людини: реклама управляє насамперед емоційною поведінкою, що вислизає від розумного контролю. Не випадковим чином визнання численних жертв рекламного натиску, що вони купили не те, що потрібне, проголосували зовсім не так, як збиралися, та ін. Спочатку цілком конструктивна функція реклами — не дати заблукати в товарному достатку — з часом різко змінилася. Все очевидніше виявляється тенденція до маніпуляції масовою свідомістю.

Можна заперечити, що при появі реклами можна відійти від телевізора, перемкнути канал, — але це не вихід. Реклама може бути дурною, грубою, такою, що коригує смак, — але надзвичайно рідко неефективною. Рекламні кліпмейкери усвідомлюють: викличуть огиду у сотень, а завербують тисячі. Виробники реклами використовують весь спектр людських емоцій, віддаючи перевагу найбільш податливим — цікавості, переляку, сексуальності. Молода людина перебуває у стадії фізичного й психологічного формування. Відсутність індивідуального досвіду, опірності, розумної критики природно припускає етичну й поведінкову наслідуваність. Психологічна наука пропонує безліч теорій, що намагаються пояснити складнощі взаємовідносин внутрішнього світу людини зі світом зовнішнім.

Якнайповнішою й такою, що наближає до розуміння одвічного конфлікту між свідомістю і бомбардуючою її аудіовізуальною інформацією, можна визнати теорію «когнітивного дисонансу». Сучасні технології маніпуляції зобов'язують до розуміння не тільки того, що відбувається для екрану й на екрані, але й до усвідомлення того, що відбувається за його межами, в результаті впливу на об'єкт. Виникає питання, що саме у свідомості людини протистоїть інформаційним потокам, долається ними, ламається, змінюється, прямує в потрібний пропаганді бік.

У країнах Європи існує реальне обмеження обсягів показу насильства в засобах масової інформації, на відміну від України. Але все може змінитися. Україна прагне вступити до ЄС і, отже, зобов'язана виконувати рекомендації, розроблені країнами-учасницями з проблем насильства в ЗМІ. Закладаючи в підсвідомість глядача негативні стереотипи поведінки, автори програм несуть відповідальність за зростання агресії в суспільстві. Сьогодні кількість сцен насильства в найжорстокіших, патологічних, збочених формах перевершила вже всі межі сприйняття його нормальною людиною. Насильство, лавиною що обрушується з екрану, стає «нормою» дозвілля.

Телебачення задає тон стилю життя пересічної людини, формує її побутову поведінку, і чого в цьому більше — позитивного чи негативного — визначити складно. Соціальна роль телебачення переростає в серйозну проблему, передусім у розвинених суспільствах, де збільшується обсяг вільного часу. Розважальні програми ТБ, претендуючи

начебто лише на дозвілля людини, насправді роблять замах на формування її як особистості. Соціальна небезпека телебачення — в демонстрації насильства в усіх його проявах.

Реклама на користь ринку наполегливо нав'язує аудиторії свої цінності, активно формує масову свідомість. Цікаво, чи враховують рекламні агентства психологічний вплив на свідомість її споживачів, чи дотримуються етичних норм. Західна реклама вже давно живе під гаслом «оригінальність», а вітчизняні рекламодавці прагнуть бути схожими один на одного, не бажають виділятися й руйнувати стереотипи.

Разом з тим, реклама від реклами суттєво відрізняється. Є ролики, дивитися які — одне задоволення, тому що придумано й знято із смаком, з відчуттям гумору. Але є й інші — безглузді й бездарні. А є й третій вид реклами, вона може бути дотепною і такою, що запам'ятовується, чудово знятою і талановито змонтованою, але при цьому таїти в собі порушення закону — явні або приховані. Реклама не повинна спонукати громадян до насильства, агресії, спричиняти паніку, а також спонукати до небезпечних дій, здатних завдати шкоди здоров'ю людей або загрожувати їхній безпеці.

Реакція споживача на телевізійний продукт не завжди пасивна. У США відторгнення суспільством «жувальної гумки для очей» вилілося у створення суспільного телебачення. Створюючи другу — позачуттєву, позадослідну реальність, співіснуючу паралельно й одночасно з поточною життєдіяльністю кожного з нас, телебачення сформувало, таким чином, унікальну можливість управління масами в національних, загальнодержавних масштабах.

Можна вважати, що кожна інформація зменшує суб'єктивне відчуття психічної свободи. Ті, хто нічого не знає, вважають, що все можливо, тим самим вони не мають ніяких гальм. Проте це відчуття є ілюзорним. Разом з тим, є велика різниця між сприйняттям дійсної і помилкової інформації. Засвоєння дійсної інформації не обмежує дії, навпаки — робить їх ефективнішими. Краще пізнаючи факти, ми менше помиляємося, не робимо зайвих спроб. Пізнання фактичного стану своєчасно вказує нам на перешкоди, на які ми б і так натрапили. Отже, істина не створює обмежень, вона лише виявляє ті, які об'єктивно існують в найреальнішій ситуації. Засвоєння ж помилкової інформації є істотним обмеженням дії, оскільки закриває доступ до реальності. Це відбувається тому, що дія ґрунтується на знанні про дійсність. Той, хто повірив помилковій інформації, позбавлений доступу до певного фрагмента знання про дійсність; це триває так довго, доки він не переконається, що помилявся. Ті, хто поширює помилкову інформацію, фактично намагаються обмежити людей, яким брешуть.

Справжньою революцією у сфері інформації став винахід паперу, що зробило можливим появу перших засобів масової інформації.

Разом з масовою інформацією і масовою літературою у світ прийшла цензура. Подальший винахід телеграфу, телефону, радіо, телебачення не привнесли нічого якісно нового — просто обмін інформацією ставав усе більш зручним і швидким. До перлюстрації поштових відправлень додалось прослуховування телефонів і радіоперехоплення. Рекламу, пройшовши шлях від криків торговців через оголошення в газетах до рекламного сміття в поштових скриньках, так званого *junk mail*, миттєво освоїлася на радіо й телебаченні.

Ось один приклад цікавого діалектичного взаємозв'язку різних аспектів рекламної діяльності в українських соціокультурних реаліях. З 1 січня 2010 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реклами», яким забороняється в усіх друкованих засобах масової інформації (крім спеціалізованих видань) реклама тютюнових виробів та алкогольних напоїв, товарних знаків, інших об'єктів права інтелектуальної власності, під якими випускається ця продукція. Таке — цілком вмотивоване з точки зору захисту суспільної моралі та здоров'я нації — регулювання медіаринку призвело до фактичного зникнення сегмента видань про дозвілля, оскільки їхній дохід від реклами зменшився на 70%. Закрилися лідери сегмента — журнали «Афіша» та «Time Out», що мали аудиторію одного числа 49,7 тис. та 9 тис. осіб відповідно. Так само під загрозою опинився сегмент ринку друкованих ЗМІ, присвячених ресторанам та клубам, де розміщується аналогічна реклама. Традиційно у структурі розподілу доходів українських пресових видань, зокрема журналів, у середньому 70% прибутку надходить від реклами і 30% — від продажу накладу¹¹². Внаслідок зазначених нововведень та, безумовно, впливу світової кризи друковані ЗМІ змушені змінити усталену модель заробітку, в результаті чого постраждають питання висвітлення дозвілля та культурного відпочинку громадян.

Чергову революцію зробив винахід Інтернету. Мережа є екстериторіальною, вона не визнає міжнародних меж. Зв'язок з людьми й інформаційними ресурсами, що знаходяться в іншій країні, нічим не відрізняються від зв'язку усередині країни, хоча навіть при роботі усередині країни відбувається звернення до серверів, які знаходяться за її межами — як мінімум до корневих серверів DNS. З появою мережі рушаються «залізні занавіси», інформацію можна передати в будь-яку точку Землі, за винятком Ірану, де Інтернет просто заборонений. Згідно з дослідженням компанії Pew Research Center сьогодні для 40% мешканців США і для 25% — ФРН саме Інтернет є головним джерелом інформації, причому відсоток таких громадян швидко зростає щороку.

¹¹² Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. А. В. Єрмолаєва. — К.: НІСД, 2010. — С. 362.

Подібні показники є типовими для всіх розвинених країн. Щодо України, в якій цей ринок ще не повністю освоєний, у 2009 році кількість користувачів мережі зросла на 37%. Багато в чому така динаміка зумовлена стрімким розвитком мобільного Інтернету. Так, якщо в останньому кварталі 2008 р. цю технологію доступу обирали лише 9% вітчизняних користувачів, то в аналогічному періоді 2009 року таких уже було 16%. Найпомітніше в Україні збільшується кількість регулярних користувачів Інтернету серед вікових груп 30–39 та 40–49 років — на 62% і 63% відповідно. При цьому лідером за темпом зростання кількості користувачів є соціальні мережі (елемент нових медіа), частка яких збільшилася удвічі. Швидке зростання кількості користувачів Інтернету у віковій групі 30–49 років спричинило також і зростання популярності сайтів новин і газет — з 24% до 29% користувачів¹¹³. Є всі підстави стверджувати, що в коротко- й середньостроковій перспективі в Україні триватимуть процеси конвергенції традиційних і розвитку нових медіа-форматів на технологічній платформі Інтернет. Відбуватиметься комбінування медіа-платформ телебачення й Інтернету (цифрове телебачення з інтегрованим доступом до мережі; сайти, адаптовані до перегляду через телевізори нового покоління). Триватиме диверсифікація аудиторії, формування нових моделей інформаційного споживання. Інакше кажучи, в Україні стрімко формується масова інтернет-аудиторія, що за своїми основними параметрами буде подібною до таких у розвинених країнах. При збереженні окреслених констант розвитку в національному інформаційному просторі максимум через 3–5 років сформується якісно нова ситуація, і вона вимагатиме нових парадигм та стратегій галузевої державної політики¹¹⁴.

Проблеми розвитку вітчизняної інформаційної сфери на тлі негативних глобальних тенденцій (стагнація розвитку та криза ідентичності традиційної преси у світі в умовах випереджального конкурентного розвитку високотехнологічних форматів текстових медіа) змушують вітчизняні друковані ЗМІ вдаватися до формування мультимедійних платформ та активного розвитку пресових онлайн-проектів («Дело» і www.delo.ua, «Сьогодні» і www.segodnya.ua, «Дзеркало тижня» і www.dt.ua та інші). Чимало друкованих ЗМІ користуються й іншими перевагами мережі: пропонують власні RSS-фіді, використовують блоги тощо.

¹¹³ Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. А. В. Єрмолаєва. — К.: НІСД, 2010. — С. 364.

¹¹⁴ Криза не завадила популяризації Інтернету в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gfk.ua/public_relations/press/press_articles/005422/index.ua.html.

Разом з тим, середньо- й далекострокі перспективні плани розвитку вітчизняної інформаційної сфери вимагає зупинитися на проблемі стрімкого збільшення популярності так званих нових медіа, перевагами яких є надоперативність, лабільність, доступність, ємність і, що, мабуть, найважливіше, інтерактивність. До нових медіа зараховують засоби масової комунікації, що створюються та функціонують на платформі всесвітньої мережі Інтернет. Такими є: 1) інтернет-плеєри теле- й радіоканалів; 2) CatchUpTV — інтернет-сервіси, що дають змогу переглядати телепрограми в записі (Virgin Media, WorldTVpc, LiveInternetTV); 3) відеосервіси (Hulu, YouTube); 4) блоги та мініблоги (Twitter, Tumblr); 5) соціальні мережі (MySpace, Facebook, Odnoklassniki, Vkontakte); 6) онлайн-медіаплеєри; 7) портали громадянської журналістики; 8) інтернет-радіо-сервіси; 9) фотосервіси (Flickr, Picasa); 10) компанії онлайн-прокату відео.

З 2005 р. почалося втілення концепції інтерактивних мереж Web 2.0, що розвиваються за рахунок зусиль самих користувачів (на відміну від Web 1.0, розвиток яких забезпечується провайдером в односторонньому порядку). Сьогодні вже активно розробляється концепція Web 3.0, імплементацію якої варто очікувати у середньостроковій перспективі. Її головною особливістю буде можливість групової роботи користувачів з контентом у режимі он-лайн.

Загалом, на думку більшості фахівців, подальший розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і сегмента нових медіа матиме два основні наслідки: а) розвиток і формування відносно невеликого стабільного сегмента онлайн-платформ старих медіа (ТБ, радіо, преса) одночасно з їх спеціалізацією, розвитком нішових, диверсифікованих сервісів, синтезованих з форматами нових медіа; б) поширення принципово нової моделі інформаційного споживання, базованої на інтерактивності та розмаїтті форматів і джерел отримання контенту. Прогнозується також значне звуження (але не зникнення) і перепрофілювання сегментів медіа на традиційних технологічних платформах¹¹⁵.

У контексті аналізу інформаційно-психологічних та соціальних впливів ЗМІ неможливо обійти увагою поняття мови, оскільки саме вона лежить в основі всіх комунікацій. Мова розглядається як вираження внутрішнього духовного світу людини, як засіб спілкування й збереження інформації, як система знаків, як усна і письмова мовленнєва діяльність. У настроях ХХ століття існувала ідея створення універсальної мови символів, яка відображала б усю культуру в цілому. Розвиток мови являє собою вид абстрагування, механізм якого

¹¹⁵ Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. А. В. Єрмолаєва. — К.: НІСД, 2010. — С. 364.

служить основою пізнання. Для обробки мови важливими є форма і спосіб зберігання інформації. Причому, якою б не була форма зберігання знань у пам'яті й незалежно від того, чи є сама мова розумовим феноменом або це тільки епіфеномен (побічний продукт думки), вона відіграє важливу роль у когнітивній діяльності людини. Мова бере участь у всіх видах людського мислення, пов'язаних з вирішенням інформаційних проблем. Вона є культурою вираження асимільованої інформації тих суспільних систем, які нею користуються. З точки зору якості інформації, що міститься в тексті, можна виділити тексти трьох типів.

До першого відносяться тексти, де структура і зміст повідомлення відповідають тій реальності, про яку йдеться. Особливість другого типу текстів полягає в тому, що в оригіналі повідомлення спотворюється уявлення про об'єкт, фіксується дезінформація про нього. Залежно від способу внесення дезінформації можна виділити приховання фактів, їх спотворення, повідомлення помилкових фактів, підміну справжніх фактів помилковими. До третього типу належать тексти, в яких відсутня частина інформації.

Говорячи про організацію змісту, маємо на увазі насамперед таку властивість тексту, як його подільність. Доведено, що на сприйняття і розуміння тексту людиною впливає не стільки сам зміст частин, скільки їх монтажний взаємозв'язок. Цей феномен названо «ефектом Кульшова», котрий виявив, що головна сила впливу на глядача саме у взаємозв'язку кадрів, їх монтажі, а не тільки у змісті кадрів, як це уявляється самому глядачу.

Останнім часом все більшої актуальності набуває поняття «віртуальність». Віртуальна реальність стикається з нами різними проявами у формі образів літератури, театру, а з недавнього часу — радіо й телебачення. Проте, сучасне визначення віртуальної реальності дійшло до нас за допомогою комп'ютера. До самого кінця 70-х поняття «віртуальність» не асоціювалося ані з електронними, ані з інформаційними технологіями: воно скромно залишалося синонімом «можливого», поки в мовному ужитку не почав з'являтися ефектний оборот — «віртуальна реальність». Так стали називати тривимірні макромоделі «великої» реальності, які створювалися за допомогою комп'ютера й давали ефект повної присутності в цих псевдореальностях людини. Існує безліч невирішених питань, наприклад, що відбувається з «нормальним розумом», коли ми входимо у віртуальну реальність, і чому деколи не можемо визначити, де насправді реальний світ. Але й теперішнє використання систем віртуальної реальності породило масу проблем, таких, як відчуження індивіда, маніпулювання свідомістю і безліч інших. До цього додаються серйозний ступінь дії на свідомість і можливі наслідки цього. Зміни в навколишньому світі не можуть не

вести до нового розуміння того, що взагалі слід вважати реальним, а що є нереальним¹¹⁶.

Віртуальна реальність, на відміну від усіх інших психологічних похідних типу уяви, характеризується тим, що людина сприймає й переживає її не як породження свого власного розуму, а як об'єктивну реальність. На відміну від консуетальної (звичайної) реальності виділяють специфічні властивості віртуальної реальності — породженість, актуальність, автономність і інтерактивність, а також типи віртуальних реальностей — гратуал (відчуття перебування у віртуальній реальності нижчого рівня, аніж константна реальність) та інгратуал (відчуття перебування у віртуальній реальності вищого рівня, аніж константна реальність)¹¹⁷.

У гратуалі сфера діяльності людини розширюється, вона легко схоплює і переробляє весь необхідний обсяг інформації. В інгратуалі сфера діяльності зменшується — інформація схоплюється й переробляється насилу. У віртуальній реальності людина зовсім інакше оцінює себе і свої пізнавальні можливості. У гратуалі при недефективній і легкопізнавальній поточній діяльності у людини з'являється відчуття власної могутності, можливості подолати всі перешкоди. В інгратуалі при важкопізнавальній поточній діяльності у людини з'являється відчуття свого безсилля перед здавалося б нерозв'язними інформаційними проблемами¹¹⁸.

Разом із соціосферою і техносферою нині створена специфічна інфосфера для розвитку комунікаційних мереж, формується єдиний світовий інформаційний простір. Інформаційне суспільство нівелює соціально-політичну ситуацію в світі. Могутність будь-якої держави в XXI столітті визначається не військовою й економічною потужністю, а сильним інформаційним потенціалом. Зрозуміло, в інформаційному суспільстві є чимало проблем, великих і малих. Небувало зростання набув інформаційний стрес, викликаний полімодальністю сигналів, різних способів кодування й імовірнісною структурою інформаційних джерел, дефіцитом часу й недоліком інформації в ухваленні відповідальних рішень¹¹⁹.

Чергову революцію зробив винахід Інтернету — особливого середовища взаємодії людей, де поведінка регулюється етикою й нормами моралі,

¹¹⁶ Синтез віртуальної реальності. — <http://subscribe.ru/archive/news.zachem/200909/20211309.html>.

¹¹⁷ Носов Н. А. Словарь виртуальных терминов // Труды лаборатории виртуалистики. Выпуск 7, Труды Центра профориентации. — http://www.virtualistica.ru/vip7_a_i.html.

¹¹⁸ Носов Н. А. Реальные нереальности // Человек. — 1993. — № 1.

¹¹⁹ Еляков А. Современное информационное общество // Высшее образование в России. — 2001. — № 4.

відмінними від традиційно прийнятих у суспільстві. Багато в чому це пов'язано з доступністю інформації й можливістю анонімно поширювати її серед одержувачів. Широке використання Інтернету здатне докорінним чином змінити навколишню дійсність: не тільки знищити ту частину сучасної культури, моралі, політики й науки, яка базується на «статусі» як основі людських відносин, але й трансформувати сприйняття часу і простору¹²⁰, проте такий прогноз можна назвати утопією Інтернету.

Мережа Інтернету є екстериторіальною, вона не визнає міжнародних меж. Зв'язок з людьми й інформаційними ресурсами, що перебувають в іншій країні, нічим не відрізняється від зв'язку усередині країни, хоча навіть при роботі усередині країни відбувається звернення до серверів, що знаходяться за її межами — як мінімум до корневих серверів DNS. З появою мережі рушаються «залізні завіси», інформацію можна передати в будь-яку точку Землі, за винятком Ірану, де Інтернет просто заборонений.

Цензура національних урядів безсила перед мережею, оскільки завжди залишається можливість опублікувати свої матеріали анонімно, й на сервері, розташованому в іншій країні. Анонімність у мережі — річ, безумовно, відносна, але з'ясувати справжнє авторство тієї або іншої мережевої публікації можна лише за наявності доброї волі адміністраторів сервера, де проведена публікація, і провайдера, з мережі якого ця публікація здійснена.

Мережа практично захищена від перлюстрації й прослуховування, на відміну від тієї ж телефонної лінії. Може здатися, що в мережі можливо все і сама мережа являє собою ожиле втілення анархії, але зараз стало зрозумілим, що принцип «можна все» не годиться для нормального функціонування мережі, оскільки будь-який користувач може запросто паралізувати всю роботу в мережі.

Першими проблемами, що потребують організаційних заходів, з якими зіткнулося мережеве співтовариство, стали горезвісні атаки і зломи. Істотно пізніше, на початку 1990-х, набули значного поширення троянські програми. Держави відреагували на це введенням поняття «кіберзлочинності» й ухваленням відповідних законів.

Докучливі банери, за своєю суттю нешкідливі, від них можна захиститися, або хоча б просто не заходити на багаті банерами сайти. Набагато небезпечнішим є інший прояв реклами в мережі — масові неузгоджені розсилки рекламної й комерційної інформації по електронній пошті, або просто спам. Ця ідея не нова, вона лише продовжує згадуване вище явище — *junk mail*. Але якщо немережевий варіант має природний обмежувач у вигляді вартості тиражу й розповсюдження, то для спаму такого обмеження просто не існує.

¹²⁰ Песков Д. Н. Интернет в российской политике: утопия и реальность // Политис. — 2002. — № 1.

Змінюються технології, стиль і спосіб життя. Людина створює нове культурне середовище, нові моделі соціальної поведінки. Головний наслідок технологічного прогресу й комп'ютерної революції — індивідуалізація соціального й техногенного середовища. Завжди знайдуться люди, які за слушної нагоди готові (іноді самі того не усвідомлюючи) принизити ближнього свого через інстинктивну потребу в цьому. Але якщо в звичайному житті вони обмежені етичними умовностями, то мережа, надаючи у низці випадків анонімність і безкарність «для хуліганських витівок», надає їм широке поле для такої діяльності.

В Інтернеті й пов'язаних з ним технологіях багато хто бачить мало не втілення мрії про об'єднання людства. Це певний образ вільного світу, де реалізовано право на вільний доступ до інформації, світу, який не визнає кордонів, цензури, обмежень. Інтернет створює новий соціальний простір. Інтернет — потужна зброя проти інформаційних блокад. Благість стереотипу не руйнує навіть те, що всесвітня мережа — це відкрите поле для інформаційних воєн. Користування Інтернетом передбачає певну порядність, цивілізованість користувача, які дуже часто відсутні. Звідси горезвісне порушення авторських прав і грубе нехтування етикою спілкування.

Цікаве питання про cookie-файли, які здійснюють централізований збір інформації про відвідувачів сайту, яка використовується для потреб його менеджерів. Позитивний ефект зумовлений лише тим, що це стосується лише вмісту комп'ютерів, а не домашнього сейфа. І сьогодні важливо зрозуміти, що подібний cookie-файл не повинен існувати не тому, що немає такої технічної можливості, а оскільки це суперечить базовим цінностям. Саме в якісному і кількісному перетворенні інформаційних потоків полягає специфіка сьогоdnішнього дня, що вимагає виробляти такі інструменти і методи обробки інформації, які дозволять вибирати найбільш адекватні способи поведінки, зможуть захистити людину від спроб управляти нею й нав'язувати їй не вигідну модель реальності. На зміну знанню приходять інформація, а точніше — інформованість.

Насильство виступає не як простий примус, шкода життю і власності, а як такий примус і така шкода, котрі здійснюються всупереч волі їх об'єктів. Соціальна структура у вигляді соціальної ролі, що передбачає насильство, повинна перебувати під постійним впливом процесу реалізації соціальної свободи в стані перманентного конфлікту й руйнування. З одного боку, процес руйнування структури супроводжується насильством, з іншого — неруйновані соціальні структури призводять до зникнення свободи соціального суб'єкта, виникнення насильства.

Науково-технічний прогрес постійно відкриває нові можливості, методи і способи впливу на опонента, сприяє підвищенню ефек-

тивності вже відомих прийомів. Для розв'язання різних соціальних конфліктів все частіше використовується інформаційна сфера, що породжує таке явище, як інформаційне протиборство, котре характеризується, з одного боку, впливом на інформаційну сферу опонента, а з іншого — життям заходів стосовно виявлення й захисту своїх елементів інформаційної інфраструктури від деструктивного управляючого впливу. Інформаційно-психологічні засоби призначені для прямої або опосередкованої дії на центри ухвалення рішень суб'єкта (індивіда, соціальної групи, держави), що управляють, шляхом зміни його психічного стану, світоглядних установок, системи знань про навколишній світ. Використовувані при цьому прийоми не нові, ґрунтуються вони на тому, що поведінка суб'єкта повною мірою залежить від інформації, що є сполучною ланкою між ним і навколишнім світом.

У сферу інформаційного насильства потрапляють усі види реклами, комівояжери, жебраки з протягнутою рукою. У інформаційному суспільстві майбутнього не буде місця сучасній рекламі, оскільки вона практично завжди являє собою інформаційне насильство. Перехід до інформаційного суспільства без реклами буде, природно, поступовим, і заборона реклами певних категорій є цілком логічним першим кроком. Можливим є створення інформаційно-рекламних довідників, поширюваних за запитом. Ця реклама вже не буде насильством, оскільки є свідомим придбанням, та й потреба суспільства в рекламі сильно перебільшена.

Телебачення моделює наше ставлення до світу реального, пропонує інтелектуальні, емоційні й поведінкові зразки, певні стандарти, які тією чи іншою мірою керують людиною. Реклама на телебаченні часто спотворює природне сприйняття екранної оповіді. Рекламодавців цікавлять переважно механізми впливу на підсвідомість людини: реклама управляє передусім емоційною поведінкою, що вислизає з-під розумового контролю.

Інформаційному суспільству потрібна інша адекватна форма демократії. Розуміння демократії як влади більшості має доповнюватися необхідністю захисту меншини і особливо окремої людини від інформаційного насильства. Маніпулювання свідомістю людей, вторгнення в їхню психіку, внутрішній світ стає одним із основних важелів. Оскільки інформація стає одним з головних ресурсів і серйозною зброєю, свобода слова може бути не тільки правом людини, але і зброєю проти неї.

Необхідним убагається переосмислення поняття свободи слова, того, як із цим поняттям співвідносяться принципи інформаційної безпеки. Потрібне серйозне ієрархування інформаційних цінностей.

Останнім часом все частіше ведуть мову про те, що друковане слово втрачає владу над розумом. Влада преси передбачала об'єктом дії

лише розум людини, її відчуття й уяву, нова ж має намір культивувати людину в цілому, впливати на все людство. Сама кількість споживачів інформації завдяки новітнім технологіям багаторазово зростає, а способи її подання максимально наближаються до людського сприйняття: межу між інформацією й реальністю проводити все важче, вона поступово стирається.

Реклама на наших очах стала самоцінним мистецтвом. Стрімко росте кількість апаратних і програмних засобів, вживаних в рекламних технологіях, винаходяться все більш витончені форми проникнення у свідомість споживача. Новітню рекламу можна переживати, не помічаючи, і погоджуватися з усім, що вона демонструє, навіть не даючи згоди. На перетині комп'ютерної техніки й телебачення виникає віртуальна реклама, коли в режимі реального часу можна вставляти в телевізійну картинку будь-які тривимірні об'єкти.

Раніше дослідники скаржилися на недолік інформації, закритість або втрату документів. У епоху Інтернету на повний голос заявив про себе інший спосіб заплутати сліди: приховання істини в інформаційному шумі. Суть тоне в подробицях і чутках, свідченнях очевидців і коментарях експертів. Виникає проблема, як в інформаційному суспільстві впевнитися в правдивості тих або інших відомостей. Проте, наскільки легко за допомогою ЗМІ маніпулювати громадською думкою, відомо давно, але Інтернет значно спростив технології інформаційних маніпуляцій, які вже використовуються у протиправних чи інших цілях.

Інформація стає все більш специфічною й важкою для сприйняття, тому об'єкт або подія, що потрапили у фокус уваги, необхідно вивчати ретельніше, аніж будь-коли в минулому. Виникає потреба в осмисленні інформації, яка не тільки повідомляється, але й інтерпретується. Обсяг інформації, яку людина може засвоїти, є обмеженим, і при «експоненціальному» зростанні знань цей обсяг постійно і все швидше зменшується.

Від класичних концепцій інформаційного суспільства сьогодні залишилися фактично лише дві опорні тези: будь-які технологічні зміни потреби адекватної відповіді з боку людини й суспільства (нова технологія завжди провокує новий соціокультурний зміст); невіддільне від сучасного етапу соціального розвитку накопичення обсягів інформації висуває підвищені вимоги до їх смислової інтерпретації суб'єктом (нова технологія провокує новий психологічний зміст).

Сьогодні на шляху розвитку комп'ютерних інформаційних технологій майже повністю відсутні будь-які бар'єри. Інтернет у найближчому майбутньому придбає абсолютний набір мір свободи. Крок у крок із розвитком цієї великої інформаційної структури йде розвиток взаємозв'язаної з нею іншої системи — віртуальної реальності.

Системи віртуальної реальності все більше виявляються задіяними в процесі життєдіяльності людини, а також всього суспільства. Цілком розумним, правильним і своєчасним є прагнення всебічно вивчити можливості віртуальної реальності, ступені її прояву, її позитивні й негативні сторони.

Важливий аспект вивчення явища віртуальної реальності — це чинник маніпуляції свідомістю й підсвідомістю людини в даній системі. Залежність від перебування у віртуальній реальності прищепити зовсім нескладно, що зумовлено, передовсім об'єктивними психологічними чинниками. Можна сказати, що можливість маніпулювання свідомістю в системі віртуальної реальності — це факт, який вже мало в кого може викликати сумніви. Нині вже існує тенденція до цілеспрямованого впливу на свідомість людини через Інтернет. Цікавим для вивчення є аспект можливого використання Інтернету як укрив інтегрованого інформаційного поля, здатного конденсувати прояви волі, передаючи їх на відстані без обмежень¹²¹.

А. Юхвід стверджує, що віртуальна реальність дозволить майбутньому глядачу не тільки пасивно сприймати твори мистецтва, але й стати безпосереднім учасником створеного художником фантастичного світу. Більше того, він висуває гіпотезу про можливість створення абсолютно нового виду мистецтва — віртуального, яке буде засноване на об'ємній дії на всі органи почуттів людини з метою максимально повного естетичного задоволення. Також А. Юхвід говорить про необхідність розробки правової концепції використання систем віртуальної реальності, щоби виключити можливість їх використання, наприклад, у злочинних цілях (зомбування, контроль над свідомістю, експерименти на психіці)¹²².

Щодня відбувається «згвалтування» зорового нерва людини численними закликами. Продукти володіють вселяючою й маніпулюючою силою, поширюють помилкову свідомість, забезпечену імунітетом проти власної хибності. І у міру того, як вони стають доступними для нових соціальних класів, та дія на свідомість, котру вони несуть з собою, перестає бути просто рекламою, вона стає способом життя. Як наслідок, виникає модель одновимірного мислення й поведінки, в якій ідеї, спонукання й цілі, трансцендуючі універсум дискурсу і вчинку, що за своїм змістом утвердився, або відторгаються, або приводяться у відповідність з термінами цього універсуму, що пере-

¹²¹ Колворотный С. В. Виртуальная реальность: манипулирование временем и пространством // Журнал практической психологии и психоанализа. — 2003. — № 1.

¹²² Юхвид А. Философские проблемы виртуальной реальности в творчестве, искусстве, образовании. Правовые аспекты использования виртуальных технологий. — Екатеринбург, 1999.

визначаються раціональністю даної системи та її кількісною мірою¹²³. За межами відносно нешкідливої сфери торгової реклами виявляються куди серйозніші наслідки, оскільки така мова є одночасно й засобом залякування, й засобом прославлення.

Сучасна реклама таїть у собі величезну небезпеку. Йдеться про те, що в масовій свідомості існує несерйозне, зневажливе ставлення до реклами. Таким чином, її значення дуже сильно недооцінюється. За рахунок постійного повторення реклама міцно закріплюється в підсвідомості. Найважливіше полягає в тому, що підсвідомість фіксує зовсім не рекламований товар, а ствердження тих цінностей, які використовували творці реклами для найбільш ефективного впливу. Найлегше привернути увагу глядача, волаючи до низьких інстинктів і бажань.

Слід пам'ятати, що ми живемо в інформаційну епоху, і що наші бажання є об'єктами маніпуляції. Ми — наша свідомість і підсвідомість — перебуваємо під постійним впливом інформаційних потоків. Необхідно усвідомити, що свобода нашої волі знаходиться під загрозою, і для того, щоб її захистити, треба мати чітке уявлення про всі ті прийоми маніпулювання свідомістю, які застосовуються проти нас. Захист від маніпуляцій свідомістю вимагає свідомої активної дії з боку кожного індивіда.

Знаючи прийоми маніпулювання, можна виробити відповідні механізми захисту. Передусім слід навчитися бути пильним при отриманні будь-якої інформації, особливо через ЗМІ, виробити діалогічність мислення, частіше звертатися до традиційних культурних і духовних цінностей, зокрема, аби формувати бар'єри проти маніпуляції. Якщо попри всю пильність відчувається, що інформація обходить свідомість і діє безпосередньо на підсвідомість, краще просто відключити джерело інформації. Сучасні ЗМІ відлучують людину самостійно мислити, вони підносять споживачам готові думки, стереотипи, міфи, які формують світогляд сучасної людини, не вимагаючи від неї особливих інтелектуальних зусиль¹²⁴.

Необхідне посилення способів контролю не стільки над вабленнями (потягами), скільки, здебільшого, над свідомістю, бо залишена без уваги, вона може розгледіти у все повнішому задоволенні потреб їх придушення. Маніпулювання свідомістю описувалося в різних дослідженнях, присвячених тоталітарній і «популярній» культурам: координування приватного й публічного життя, спонтанних і вимушених реакцій. Яскраві приклади цієї тенденції — індустрія бездумного проведення часу і триумф антиінтелектуальних ідеологій.

¹²³ Маркузе Г. Одномерный человек. — М.: Refl-book, 1994.

¹²⁴ Теплов А. А. Власть в информационную эпоху. — www.auditorium.ru.

У нашому розпорядженні є численні альтернативи й численні пристосування, які всі виконують одну й ту ж функцію — підтримувати зайнятість людей і відвертати їхню увагу від реальної проблеми — усвідомлення того, що вони можуть менше працювати й самостійно визначати власні потреби і способи їх задоволення. Зовнішній контроль над інформацією, поглинання індивіда повсякденністю призводять до занепаду свідомості, дозування і обмеження знання. Індивід не знає, що відбувається насправді; надпотужна машина розваг єднає його разом зі всіма іншими в стані анестезії, з якого виключаються всі шкідливі ідеї. І оскільки знання всієї істини навряд чи сприяє щастю, саме така загальна анестезія робить індивіда щасливим.

Громадська думка у всьому світі найчастіше складається шляхом отримання інформації через офіційні канали, де вона ретушується і майстерно підганяється під існуючі стереотипи, її рідко можна виразити вільно. Наслідки інформатизації суспільства, як і наслідки попередніх великих соціотехнологічних революцій, будуть різними для різних регіонів, країн і народів. Вільний рух і виробництво інформації й інформаційних послуг, необмежений доступ до інформації й використання її для стрімкого науково-технологічного й соціального прогресу, для наукових інновацій, розвитку знань можливі лише в демократичних суспільствах, де визнають свободу і права людини, де відкриті можливості для соціальної й економічної ініціативи.

З появою Інтернету виникло нове, універсальне, таке, що розвивається за своїми законами, інтерактивне інформаційне середовище. Характерно, що мережа стала культовим символом досить значної страти сучасної молоді, навіть породивши власну субкультуру (кіберпанк) та ідеологію «тотальної свободи». Й інтернаціональний рух так званих хакерів є не що інше, як спроба практичної реалізації цієї ідеології.

На відміну від традиційних ЗМІ «гаряча» мережева інформація поки що не є підцензурною, не підлягає руйнації й загальнодоступна з будь-якого місця у будь-який момент часу. На відміну від замовної інформаційно-політичної атаки, що проводиться традиційними методами через пресу і телебачення, викладений в Інтернеті компромат важко оперативно дезавувати внаслідок недосяжності й анонімності автора. На той час, коли зусиллями правоохоронців автор все ж таки буде виявлений, а його інформаційний ресурс пригнічений, основна мета інформаційної атаки вже може бути досягнута.

Важливо відзначити той факт, що потенційні небезпеки Інтернету та інших інформаційно-комп'ютерних мереж з погляду змісту поширюваної ними антигромадської інформації є одним із найбільш поширених соціальних міфів. При цьому прихильники вказаного міфу в спекулятивних цілях використовують підвищений інтерес соціуму

до нового засобу комунікації, забуваючи про те, що потенційно шкідливу для суспільства інформацію можна поширювати, окрім Інтернету, по телефону, факсу, через книги та інші друковані видання.

Часто люди роблять у кіберпросторі речі, які за своєю моральністю здаються їм не зовсім прийнятними в реальному житті. Кібертерапія — дуже широке поняття, що охоплює різні типи психотерапевтичного втручання з використанням Інтернету. Незважаючи на обмежені можливості сучасної кібертерапії й відсутність юридичного статусу такої діяльності, вона розвивається і має всі шанси повноправно увійти до переліку психотерапевтичних послуг.

Анонімність у кіберпросторі може використовуватися як інструмент безкарного прояву сексуальних домагань або агресії до інших людей. Це може виявлятися у формі розсилки електронних листів з образами або погрозами від чужого імені, в публічній образі кого-небудь в конференції або в інтерактивному спілкуванні. Повтор цих дій може призводити до формування стереотипу поведінки і в реальному житті, що негативно позначається на соціальній адаптації особистості.

Відомо, що інтенсивні низькочастотні коливання можуть впливати на центральну нервову систему й органи травлення, призводити до загального нездужання, головного болю й больових відчуттів у внутрішніх органах. При вищих рівнях сигналу на частотах в декілька герц — до запаморочення, нудоти, втрати свідомості, а іноді — й до сліпоті. Ця зброя може також викликати у людей панічний стан, втрату контролю над собою і непереборне прагнення піти від джерела ураження. Акустична зброя провокує вояків супротивника до самогубства, перетворює цілі військові з'єднання на некерований натовп, при цьому можливе повне і незворотне руйнування психіки індивідів. Нині воно активно розробляється у військових лабораторіях, де одночасно випробовуються й системи захисту від інтенсивних низькочастотних звукових пучків¹²⁵.

Можна відзначити певний ефект, що викликається кольоровими плямами, вбудованими в комп'ютерний вірус, позначений 666 (V666). Цей вірус здатен негативно впливати на психофізіологічний стан оператора (аж до смертельних наслідків). Принцип його дії заснований на феномені 25-го кадру, це — спеціально підібрана комбінація кольорів, яка занурює людину в свого роду гіпногичний транс. Через певні проміжки часу картинка змінюється, підсвідоме сприйняття нового зображення має викликати зміну ритму й сили скорочень серця. У результаті виникають різкі перепади артеріального тиску в малому колі кровообігу, які призводять до перевантаження судин головного мозку людини. За даними спеціального дослідження, за останні декілька

¹²⁵ Поликарпов В. С. Философия безопасности. — СПб. — Ростов-на-Дону — Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2001.

років тільки в країнах СНД зафіксовано більше сорока випадків загибелі операторів комп'ютерних мереж від подібного вірусу¹²⁶.

Аналогічним прикладом психотронної дії на психіку людини стала масова «телевізійна епідемія», що спалахнула в Японії 1 грудня 1997 року після демонстрації чергової серії популярного мультфільму «Покемони» («Pocket monsters» — «Кишенькові чудовиська»). Більше семисот дітей були шпиталізовані із симптомами епілепсії. На думку психіатрів, масову недугу викликали епізоди, що супроводжувалися численними сліпучими різнокольоровими спалахами. Медики довели, що мерехтіння червоного кольору з частотою від 10 до 30 спалахів на секунду спричинило спочатку подразнення очних нервів і частковий спазм судин головного мозку, а потім — втрату свідомості, судоми й навіть спазматичне припинення дихання (ядуху).

Психологічний вплив образотворчими засобами враховує закономірності зорового сприйняття різних предметів, вони повинні порушувати інтерес, бажання чим глибше вникнути в їхній зміст. Відомо, наприклад, що коли організм користувача комп'ютера ослаблений, можна через екран так закодувати набір випромінювань кольорових, звукових та інших сигналів, що вони, діючи через підсвідомість, збивають біоритми своєї жертви до такого ступеня, що людина не витримує й гине.

Зараз Інтернет все частіше починає використовуватися як засіб масової інформації, оскільки в ньому інтегруються телекомунікації, телефон, радіо і телебачення. Розвиток Інтернету й інших глобальних мереж призвів до появи принципово нового світу з так званою віртуальною дійсністю, в якому значно зростає можливість маніпулювання суспільством взагалі й окремою особою зокрема. Йдеться про механізми впливу так званих «програмних закладок» (мови в мові, зображення на зображення) з використанням комп'ютерів та інших аудіовізуальних засобів на нейрофізіологічний субстрат психічного світу людини, про нейролінгвістичне програмування, що діє на ліву і праву півкулі людського мозку.

У сучасному інформаційному суспільстві з'явився могутній засіб реалізації прийомів і методів психологічної війни — засоби масової інформації. Людина у наш час живе в інформаційному полі, вона одержує найсвіжішу інформацію зі всіх кінців планети, але тільки ту, яку надають ЗМІ. Будь-який громадський чи політичний діяч тільки тоді існує для мас, коли він «подається» в засобах масової інформації. Тепер ні для кого не секрет, що за допомогою ЗМІ можна з небаченою майстерністю створювати завісу омани й ілюзії так, що ніхто не зможе відрізнити правду від кривди, реальність від підробки.

¹²⁶ Смерть от компьютера. — <http://www.liveinternet.ru/users/molotov/post116605771/>; Компьютеры-убийцы. — <http://bugtraq.ru/law/articles/perets1.html>; Вирус-убийца — окончание темы. — <http://www.bugtraq.ru/law/articles/virus.html>.

Живучи в інформаційному полі, люди щодня черпають інформацію з преси, радіопередач, з екранів телевізорів. Часто занурюючись у світ відірваних від реальності символів, вони можуть навіть піти проти власних інтересів. Реальність може відходити на другий план, відігравати підлеглу роль. У цьому сенсі людина не є вільною, тим паче, що вже відпрацьовано низку способів ефективної інформаційної дії. Для них існує термін «Brain washing» — промивання мізків, за допомогою чого може здійснюватися зомбування людей, створення пасивної слухняної людини, перетворення народу в легко керовану масу. І тоді розмови про свободу, демократію, можливість вільного волевиявлення під час виборів втрачають усілякий сенс.

За оцінками ряду експертів, у сучасних умовах проводиться безпрецедентний за масштабами витонченості експеримент — здійснюється наполеглива спроба за допомогою ЗМІ перебудувати тип мислення людей. В умовах повного охоплення населення теле- й радіомовленням, людям, як співав В. Висоцький, «просто нікуди подітися» від наполегливого, аби не сказати зухвалого, втовкмачення в мізки нових цінностей.

Психологічна війна має істотні відмінності від звичайної війни, спрямованої на фізичне знешкодження супротивника. Її суть — впливати на суспільне свідомість так, щоб управляти людьми й примусити їх діяти проти своїх інтересів. Традиційний прямий спосіб дії на свідомість ґрунтується на переконанні людей, зверненні до їх розуму із застосуванням раціональних аргументів, логіки. Засоби масової інформації, особливо телебачення, формують моду, ідеали, норми поведінки. Неадекватно сприймаючи довкілля, багато людей живе у світі абстракцій та ілюзій. З історичного погляду психологічні війни в тому або іншому вигляді ведуться стільки часу, скільки існує сама людина. На думку вітчизняних та іноземних фахівців, психологічний вплив, що застосовується в ході цих воєн, поділяється на такі види: інформаційно-психологічний, психогенний, психоаналітичний, нейролінгвістичний, психотропний¹²⁷.

Утім, у далекому минулому люди вмели впливати одне на одного лише під час безпосереднього спілкування, здійснюючи вплив на своїх опонентів за допомогою слів, інтонації, жестів, міміки. Сьогодні способи впливу на людську свідомість стали набагато різноманітнішими, дієвішими й витонченішими завдяки накопиченому за тисячоліття практичному досвіду, а також за рахунок створення спеціальних технологій спілкування, взаємодії й управління людьми.

¹²⁷ Лисичкин В., Шелепин Л. Третья мировая информационно-психологическая война. — М., 1999; Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). — Минск, 1999; Татенко В. О. Социальная психология влияния: Монография. — К.: Міленіум, 2008.

Отже, психологічна війна — це сукупність різних форм, методів і засобів дії на людей з метою зміни в бажаному напрямі їх психологічних характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтації, настроїв, мотивів, установок, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, суспільної свідомості в цілому.

Інформатизація веде до створення єдиного світового інформаційного простору, в рамках якого здійснюється народження, зберігання, зміна, споживання і, найголовніше, обмін інформацією між суб'єктами цього простору — людьми, організаціями, державами. Факт виникнення інформаційного простору внаслідок того, що святе місце порожнім не буває, призводить до появи охочих не тільки поділити цей простір, але й контролювати та управляти процесами в ньому.

Для цього використовується так звана інформаційна зброя — засоби знищення, спотворення або розкрадання інформації; подолання систем захисту; обмеження доступу законних користувачів, дезорганізації роботи технічних засобів, комп'ютерних систем. Атакують інформаційною зброєю називають комп'ютерні віруси; логічні бомби (програмні закладки); засоби придушення інформаційного обміну в телекомунікаційних мережах, фальсифікації інформації в каналах державного і військового управління; засоби нейтралізації тестових програм; різного роду помилки, що свідомо вводяться в програмне забезпечення об'єкта¹²⁸.

Комп'ютер і засоби глобальної телекомунікації змінили навколишній простір. Тепер впливати інформацією стало простіше, швидше, більш безкарно, а найголовніше — дешевше, ніж будь-яким іншим видом зброї. Час на передачу повідомлень звівся до практично нуля. Терміни осмислення одержаної інформації завдяки відповідним технологіям також різко скоротилися. У цій ситуації щось робити для інформаційного захисту традиційними пасивними методами стало безглуздо. Більше того, сучасні високопродуктивні комп'ютери надають можливість створювати штучні світи й видавати їх за реальні.

В інформаційному суспільстві інформаційні й неінформаційні компоненти взаємопов'язані при визначальній ролі інформаційних, через що з'являється інформаційно-технологічний детермінізм розвитку. При цьому інформатизація не закінчується становленням інформаційного суспільства, вона розвивається далі, вирішуючи завдання створення еконосфери, космосфери, астроносфери. Тому інформатизація суспільства виявляється більш фундаментальною закономірністю, ніж становлення інформаційного суспільства.

Інтернет виконує шпигунські функції, виявляючи настрої, схильності, думки, поведінку окремих користувачів. Якщо, наприклад,

¹²⁸ Черешкин Д. С., Смолян Г. Л., Цыгичко В. Н. Реалии информационной войны // Защита информации. — «Конфидент». — 1996. — № 4.

користувач часто «перегортає» одну й ту ж сторінку Інтернету, то це може означати, що у нього до неї особливий, іноді хворобливий інтерес. Поступово відстежуючи інтереси того чи іншого користувача, про нього можна зібрати вагому «інформацію для роздумів»¹²⁹. Утім, рід тут не в Інтернеті, а в його непродуманому, безграмотному, некультурному та неврегульованому використанні.

Побудова інформаційного суспільства в Україні неможлива без становлення й розвитку могутнього інформаційного потенціалу країни, що спирається на дві головні складові:

1) інформаційно-конструкторську технологію й інформаційно-комунікаційну інфраструктуру як технологічну базу руху до інформаційного суспільства, інфраструктуру підтримки інновацій;

2) інформаційний капітал як умову економічно ефективного використання технологій і постійного розширення її додатків на користь усього суспільства в конкурентному ринковому середовищі, що формується.

Н. Моїсеев писав, що вільний доступ до інформації, без якого немає сенсу говорити про інформаційне суспільство, — важлива соціально-політична проблема. Самої лише наявності знань, інформації для подальшої успішної еволюції й функціонування інформаційного суспільства ще недостатньо. Необхідним є створення умов для того, щоби члени суспільства мали вільний доступ до інформації і можливість її використання у своїй практичній діяльності¹³⁰. Той же М. Кастельс, який характеризує багато переваг мережевого суспільства, вимушений визнати, що воно, як і будь-яка інша соціальна структура, не позбавлене суперечностей, соціальних конфліктів і викликів з боку альтернативних форм громадських організацій¹³¹.

Не дивно, що проблеми, пов'язані зі становленням цього нового суспільства, яке зазвичай називають інформаційним, є багатим дослідницьким полем. Різні аспекти формування інформаційного суспільства розглядалися у працях багатьох учених — українських і зарубіжних. Проте концепції формування інформаційного суспільства, тобто філософсько-логічної системи поглядів на цей процес (за винятком окремих нечисленних робіт), ще немає. Тому, цілком можна констатувати, що, незважаючи на достатню поширеність самого терміна, розробленої концепції його ще не запропоновано.

Разом з тим, інформатизація суспільства відбувається в певному соціальному середовищі і залежить від нього. Швидкість інформатизації суспільства, її зміст, прояв різних складових цього процесу та

¹²⁹ Урсул А. Д. Путь в ноосферу. — М., 1993.

¹³⁰ Моїсеев Н. Н. Расставание с простотой. — М.: АГРАФ, 1998.

¹³¹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. — М.: ГУ ВШЭ, 2000.

його ефективність перебувають в органічній залежності від технічного базису суспільства, соціального клімату й умов, реальної обстановки, в якій відбувається процес інформатизації.

Через Інтернет суспільний простір втручається в зону особистого, індивідуальне розширюється до обсягів універсуму, стираються межі між зовнішнім і внутрішнім простором. У комп'ютеризованому постмодерністському суспільстві технологічні трансформації чинять істотний вплив на знання. Інтернет стає центром багатоманітних взаємодій між знанням і владою. Процес самоорганізації в суспільстві й у мережі в результаті серії біфуркацій призведе до розумного балансу конвергентних і дивергентних соціальних тенденцій¹³².

Як з'ясувалося, надмірне захоплення Internet не проходить безслідно і навіть здатне призвести до серйозних психічних розладів. У медичному середовищі на Заході з'явився спеціальний термін — «синдром залежності від Internet» (*Internet addiction syndrome*), що характеризує бажання людини відгородитися від усього земного, піти в своєрідну віртуальну ізоляцію. Гуманітарна складова кіберпростору перестала бути супутною й перспективною, вона перетворилася на визначальну, і тому для аналізу розвитку кіберсоціуму необхідно застосовувати вже не стільки технологічні категорії (хоча й без них багато що залишиться незбагненим), скільки соціологічні і, якщо існує подібна дефініція, соціально-філософські. Можна констатувати, що всі спроби аналізу кіберконтинууму з точки зору розгляду технологічних аспектів, стають беззмисливими, оскільки він уже став явищем не технологічним, а соціальним.

Реклама і пропаганда вже не претендують на те, щоб їх приймали на віру, вони прагнуть примусити вірити. Загальна комунікація й перенасичення інформацією становлять загрозу для захисних можливостей людського організму. Цей символічний інтелектуальний простір, де народжуються думки, не захищений більше нічим. Психологічні втрати свободи поширювати й одержувати інформацію є великими. Відчуження, дефіцит міжлюдських зв'язків, їх стабільності й визначеності стали характерними рисами глобальної технологічної революції.

Сьогодні необхідно зрозуміти, що саме користувачі Інтернету значною мірою несуть відповідальність за майбутнє інформаційного простору. Він невіддільний від екосистеми, в якій останні десятиліття минулого сторіччя формулювалися принципи стійкого розвитку.

¹³² Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): Монографія. — Харків: Константа, 2006; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: Монографія. — Х.: Майдан, 2007; Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика: Монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. — К.: НАДУ, 2009.

Існуюча свобода мережі спокушає користувача, який може безперешкодно «смітити», не замислюючись про наслідки. Користувачі мережі у будь-який момент можуть зазнати нападів з боку хакерів, несанкціонованих рекламодавців. Це створює негативний імідж мережі, перешкоджає її розвитку.

Користувачі Інтернет мусять мати можливість формувати свій власний простір у мережі, вільний від небажаної реклами й інформації. Мережа повинна гарантувати його спокій та інформаційну недоторканність. Інформація пронизує всі сфери життєдіяльності. Моральні й етичні думки про події, факти і осіб залежать від якості інформації про них, надійності джерела інформації, своєчасності її отримання й використання. Без перебільшення, інформація складає основу нашого світосприйняття, поведінки, реакції на дії, події, факти. Інформаційний вакуум породжує низку проблем, пов'язаних з оформленням певних правовідносин. Відсутність інформації або її погана якість призводить до того, що людина, у тому числі й посадовець, ґрунтуючись на такій інформації, може ухвалити неправильне рішення. Суб'єктний склад конкретних відносин багато в чому залежить від виду інформації (офіційна, неофіційна).

Необхідно відзначити такий чинник інформаційної дії, як зомбування — це не порожня страшилка для маленьких дітей. Тут можна й не говорити про 25-й кадр та інші, не менш ефективні технічні рішення, які все ж такі можна контролювати. Але людина влаштована так, що звертає набагато більше уваги на те, хто говорить і як говорить, аніж на те, що говорять. Поведінка телеведучого в кадрі, тембр його голосу, міміка, жестикуляція, ставлення до події, оточення — все, що можна назвати зовнішньою модуляцією повідомлення, діють на людину більше, аніж безпосередня інформація, оскільки потрапляють відразу в підсвідомість, минувши канали логіки й аналізу.

Відключити себе від інформаційних потоків неможливо, інформація — це життя. Проте разом з крихтами справді необхідної й корисної інформації на сучасну людину обрушується лавина вигадок, домислів, відвертої й наукоподібної брехні та коментарів цих вигадок і домислів, що модулюються інформацією, які в сукупності постійно й цілеспрямовано деформують свідомість і психіку людини.

Ще однією формою суспільної свідомості, яка використовується для маніпулювання людьми за допомогою ЗМІ, є релігія. Не йдеться про свободу совісті чи віросповідання — ці загальнолюдські свободи й цінності сумніву не підлягають. Кожна людина є вільною у виборі своїх переконань та віри, проте релігійна віра не повинна їй нав'язуватися. Її не слід широко й голосно, як це робиться зараз, пропагувати через ЗМІ. Широка пропаганда релігійних та окультних вчень, фактична епідемія ірраціоналізму й антиінтелектуалізму з од-

ночасним витравлянням наукового світогляду із суспільної свідомості сприяють активізації діяльності релігійних деструктивних сект, що заповнили Україну¹³³.

Як зазначалося вище, яскравим зразком інформаційно-психологічної агресії є теле- і радіореклама. Нетактовна, настирлива, одноманітна, агресивна, часом безглузда, нерідко дратує, іноді обурює, ображає, кривдить, пригноблює. Багато без кінця повторюваних зразків теле-реклами розраховано на спроможних людей, а усім іншим вони ніби дають зрозуміти: ви — люди другого і третього сорту. Особливо негативно діє на психіку телеглядачів реклама, що вставляється по ходу захоплюючого фільму або серйозної, цікавої передачі. У цих випадках в процес зосередженої уваги телеглядачів грубо втручаються рекламодавці, розриваючи цілеспрямовану увагу, потік свідомості людей, викликаючи у них прикрість, роздратування, обурення, невдоволення. Багаторазово повторюючись і накопичуючись, це може сприяти ослабленню нервової системи¹³⁴.

Процеси маніпулювання масовою й індивідуальною свідомістю за допомогою засобів масової інформації, особливо електронних, шляхом інформаційно-психологічної агресії й дезінформування набувають все більш широкого розмаху. Четверта влада, одержавши свободу слова і можливість широкої гласності, не виявляє належної громадської відповідальності й часто-густо зловживає своїм становищем у суспільстві. Будь-які спроби суспільного контролю за діяльністю засобів масової інформації одразу розцінюються як замах на свободу слова, принципи демократії, права людини. Під цим прикриттям здійснюється широка інформаційно-психологічна інтервенція на користь тих, хто оплачує їх роботу. Засоби масової інформації наполегливо й систематично впроваджують у свідомість людей сумнівні, м'яко кажучи, цінності та уявлення за допомогою масової, всюдисущої реклами — основного інструменту кодування й програмування свідомості широких верств населення.

Масована реклама, стократ продубльована день у день, є психологічним насильством над людиною, вона здійснює примусовий психологічний вплив на її свідомість і підсвідомість. Засоби масової інфор-

¹³³ За даними Державного комітету України у справах національностей та релігій в Україні у 2009 році нараховувалося 32639 зареєстрованих та 1826 незареєстрованих релігійних організацій, серед яких 340 місій і 74 братства (<http://www.scnm.gov.ua/control/uk/index>).

¹³⁴ *Ерошина Г. Г.* Социально-психологическое воздействие рекламы на потребителей товаров и услуг в России: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. — М., 1999; Влияние телевизионной рекламы на детей и подростков. — <http://vivovoco.rsl.ru/>; воздействие рекламы на сознание людей. — <http://www.textreferat.com/referat-2273-1.html>.

мації використовують різні шляхи й способи «засмічення» духовного життя широких мас людей з метою зробити їх податливішими для подальшого маніпулювання їх свідомістю і поведінкою, для зниження їх здатності до самостійного, незалежного і критичного мислення. Одним із таких способів є нав'язування певних стереотипів, модних уявлень, думок.

Убачається, що інформаційне суспільство — не просто спільнота, де багато комп'ютерів, що дозволяють з тією ж ефективністю виконувати ті чи інші функції, а соціум, котрий використовує новітні техніку і технології для більшої ефективності й підвищення якості своєї діяльності. Не менш важливою й набагато складнішою для оцінки є соціально-політична складова процесу інформатизації, пов'язана з вирішенням проблем соціальної, правової, психологічної підготовки суспільства до життя в умовах глобальної інформатизації.

Виходячи з розглянутих проблем насильства в інформаційному суспільстві можна зробити такі головні висновки:

1. Визначальною складовою інформаційного насильства є інформація. З філософського погляду інформація — це певна матеріальна або логічна впорядкованість на основі силових (енергетичних і речовинних) чинників, але така, що не зводиться до них. Інформаційна компонента (не речовинна й не енергетична) міститься в будь-якому насильстві, але з еволюцією суспільства її роль значно зростає. За своїм онтологічним статусом інформація не відрізняється від простору, часу, енергії, маси та інших категорій. Водночас, поняття інформації істотно ширше, багатоглибше кожної з цих філософських категорій. Вона є значущою характеристикою матеріальних та ідеальних об'єктів та їх взаємодій на всіх рівнях організації матерії.

До основних властивостей інформації слід віднести подвійність, достовірність, повноту, переконливість, цінність, корисність. Найбільший інтерес в контексті інформаційного насильства становить спотворена інформація — видача одиничного за загальне, явища за сутність, приводу за причину, можливого за дійсне, випадкового за необхідне.

2. Інформаційні технології усе більше впливають на всі сфери життєдіяльності людей, через що відбуваються складні й суперечливі процеси інформатизації суспільства, котра стає не просто технічним, а соціотехнічним процесом. Водночас новітні технології посилюють небезпеку інформаційного насильства, інформаційна цивілізація змінює не просто статус інформації, тобто роль її позитивних наслідків, але й різко розширює негативні можливості. Тому об'єкт або подія, що потрапили у фокус уваги, необхідно вивчати ретельніше, аніж будь-коли в минулому. Інформація стає об'єктом продуктивного впорядкування й регулювання, від результатів котрого залежить використання

інформації як глобального стратегічного ресурсу виживання суспільства. Інформаційно-психологічний вплив на суспільство виявляється повсюдно.

3. Основними формами інформаційного насильства є фізичне (гучна музика, випромінювання), фізіологічне (негативна дія від поєднання кольорів, 25-й кадр), а також психологічне (страх, розлади, негативна інформація). Найбільш загальними механізмами інформаційного насильства є: інформаційний тиск, спотворення інформації, приховування інформації, незаконне отримання інформації. Інформаційне насильство може бути безпосереднім і опосередкованим, може бути причиною, умовою, метою, приводом.

Особлива небезпека інформаційного насильства полягає в тому, що воно призводить до постійного і глибокого емоційного стресу, викликаного невідповідністю родовій інформації, що зберігається у підсвідомості людини на генетичному рівні, нав'язуваної ззовні через свідомість поточної інформації.

4. Українське суспільство останніми роками зіткнулося з проблемою, що виявилася на Заході наприкінці ХХ століття: інтенсивне й масове освоєння асоціальними особами такої ніші для злочинної діяльності, як психіка й душа людини. Деструктивні культи користуються психологічною й духовною (медичною, комерційною, політичною) непоінформованістю й недосвідченістю людей і прив'язують їх до себе, всіляко викликаючи, зберігаючи й підсилюючи стани неосвіченості, неінформованості й формуючи неприродні, протизаконні стани залежності у своїх прихильників.

У сучасному світі зростає можливість маніпулювання суспільством взагалі й окремою особою зокрема. Маніпуляція свідомістю — своєрідне панування над духовним станом людей, управління шляхом нав'язування їм ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки, вигідних суб'єктові впливу. Маніпуляція — це вид духовної, психологічної (а не фізичної) дії. Ця дія на психічні структури людської особистості є прихованою, й не повинна помічатися об'єктом маніпуляції. Така дія, безумовно, потребує значної майстерності й знань. Якщо ми відчуваємо, що інформація оминає свідомість й діє на підсвідомість, — краще просто вимкнути джерело інформації.

5. Потужність інформаційних потоків нині не стримується ані моральними, ані культурними межами. На нас обрушується могутній потік інформації, що впливає на суспільну свідомість і відчуття. За цих умов психіка будь-якої людини, якщо вона недостатньо володіє її механізмами і закономірностями, погано розуміє й не усвідомлює достатньо виразно, що саме з нею відбувається в конкретній життєвій ситуації, надзвичайно вразлива для різних методів психологічного насильства та психологічної експлуатації. Якщо врахувати реальний

рівень психологічної грамотності, захищеності й «озброєності» населення України й багатьох інших країн методами психологічного опору маніпулюванню, то стає очевидною правота фахівців із США, котрі стверджують, що жертвою маніпуляторів та їх організацій може стати практично будь-яка людина.

Загалом ми можемо виокремити такі властивості інформаційного насильства:

- несиловий (нематеріальний і неенергетичний), ідеальний характер, непідпорядкування фізичним закономірностям (немає маси, ваги, розміру, температури тощо);
- нелінійність, тобто непропорційна залежність причини й наслідку; порушення закону збереження матерії та енергії, кумулятивний характер, можливість лавиноподібного зростання інформації;
- можливість максимальної дальності і швидкості розповсюдження, яка зростає з розвитком техніки (стріла, куля, ракета);
- можливість ідеального клонування, оскільки ідеальні копії можна зробити однаковими, вони можуть бути незмінними, замороженими, а матеріальні предмети постійно змінюються, старіють;
- нелокалізованість у часі, тоді як усіяка матеріальна дія здійснюється в конкретний час. Наслідок інформаційного насильства може бути розмитим у часі та просторі;
- пандемічність, опосередкований характер і потаємність впливу (інформаційна дія має глобальний характер й на відміну від фізичного впливу може бути абсолютно непомітною);
- віртуальний характер дії, можливість фокусування, селективність, уразливість, крихкість інформаційного світу, легкість доступу, зламу інформаційних систем.

Виділені властивості не існують опосередковано, ізольовано, а утворюють систему, перебувають у діалектичній єдності. Речовинні й енергетичні компоненти інформаційних мереж попри зростаючу соціальну зумовленість не зникають.

У сучасних умовах інформаційне суспільство відрізняється не тим, що в ньому стає більше інформації, специфіка лише в тому, що інформаційна складова набуває явного, а не латентного характеру. Інформаційна цивілізація не просто змінює статус інформації, тобто роль її позитивних наслідків, але й різко розширює негативні можливості. Ми отримали сильнодіючий засіб, для якого немає меж. Інформація починає нести в собі як творчу, так і руйнівну силу, але набагато сильнішу, ніж це було раніше. В інформаційному суспільстві з'являється відносна самостійність інформаційної складової та виникає ціла індустрія інформаційного насильства, що обмежує людину, загрожує її правам, свободам та безпеці.

2.2. Кібертероризм та інформаційний війни в контексті практичних моделей інформаційного насильства

Серед сучасних особливостей тероризму пильної уваги заслуговує якісне посилення його руйнівного потенціалу, яке відображається, зокрема, в різкому зростанні рівня озброєності терористів, зумовленому науково-технічним прогресом. Повсюдне поширення інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) дало поштовх формуванню принципу нового виду тероризму — інформаційного, або кібертероризму. Точно так, як не існує єдиного, загальноприйнятого визначення тероризму, відсутнє й міжнародно-узгоджене визначення кібертероризму. Під цим терміном розуміються, як правило, дії з дезорганізації інформаційних систем, які створюють небезпеку загибелі людей, спричинення значної майнової шкоди або настання інших суспільно небезпечних наслідків, якщо вони вчинені з метою порушення суспільної безпеки, залякування населення або впливу на ухвалення певних рішень органами влади, а також загроза скоєння вказаних дій з тією ж метою.

Сьогодні складно чітко розмежувати кіберзлочинність та кібертероризм, оскільки в обох випадках йдеться про неправомірне використання ІКТ. Окремі експерти взагалі отождоюють ці терміни, вважаючи, що поняття й феномен кібертероризму не потребують спеціального виділення й аналізу. Зазначимо, що кіберзлочин — це втручання в роботу телекомунікаційних мереж, комп'ютерних програм, що функціонують в їх середовищі, або несанкціонована модифікація комп'ютерних даних, зухвала дезорганізація роботи критично важливих елементів інфраструктури держави й таке, що створює небезпеку загибелі людей, завдання значної майнової шкоди або настання інших суспільно небезпечних наслідків, здійснюване з метою порушення суспільної безпеки, залякування населення або впливу на ухвалення органами влади рішень, вигідних злочинцям, задоволення їх майнових чи інших інтересів.

Проте кібертероризм є самостійним видом злочинної діяльності й відрізняється від кіберзлочинності передусім своєю політичною спрямованістю, яка властива тероризму в цілому, що потребує окремого вивчення цього явища.

Засоби кібертероризму можуть варіюватися в широких межах і включати практично всі види сучасних ІКТ. Водночас тактика і прийоми його реалізації істотно відрізняються від тактики кіберзлочинності: кібертероризм орієнтований на досягнення небезпечних наслідків, широке висвітлення в засобах масової інформації, отримання значного суспільного резонансу.

Існують спроби підійти до визначення кібертероризму, враховуючи його спрямованість на тяжкі наслідки. Так, дослідник Д. Деннінг визначає кібертероризм, відштовхуючись від його мети, як політично мотивовані операції хакерів, спрямовані на завдання значної шкоди (смерть людей, серйозні економічні втрати тощо)¹³⁵. Існує думка, що фізичні атаки, котрі призводять до руйнування вузлових електронних елементів мереж (Інтернет, зв'язку, систем енергопостачання тощо), також повинні вважатися актами кібертероризму¹³⁶. Інші дослідники вважають, що будь-яке навмисне використання інформаційних технологій терористичною групою або її членами для заподіяння шкоди становить акт кібертероризму¹³⁷.

Отже, під кібертероризмом слід, на нашу думку, розуміти навмисну, політично мотивовану атаку на об'єкти інформаційного простору (інформацію, що обробляється комп'ютером, комп'ютерну систему, мережу, а також на людину), яка створює небезпеку для життя та/або здоров'я людей або настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були скоєні з метою порушення суспільної безпеки, залякування населення, провокації військового конфлікту, або загрозу вчинення таких дій, яка є своєрідним попередженням про можливі тяжкі наслідки, якщо умови кібертерориста не будуть виконані.

Останні досягнення у сфері інформатизації й телекомунікацій значно розширили арсенал терористичних засобів і методів, підвищили їх ефективність. Сьогодні міжнародний тероризм володіє значно ширшими технологічними можливостями, аніж 10–15 років тому. Разом з традиційними видами залякування терористи широко використовують комп'ютерні технології й Інтернет. Так, секта «Аум Синрікьо» працювала над створенням електромагнітних імпульсних «гармат», що виводять з ладу комп'ютерні системи, проводила експерименти зі створення нових небезпечних мережевих вірусів, а також вела набір рекрутів у свою секту з використанням Інтернет. У 2000 році ця секта мала офіційні контракти на розробку програмного забезпечення для 80 японських компаній і 10 урядових агентств, включаючи Поліцейський департамент японського метрополітену¹³⁸.

На початку 2003 року під новим для терористів гаслом — «поставити на коліна Інтернет» — оголосив про себе як про нову терористичну

¹³⁵ Denning D. Activism, Hacktivism, and Cyberterrorism: The Internet as a tool for influencing Foreign Policy // J. Arquilla, D. Ronfeldt Networks and Netwars. — Rand, 2001.

¹³⁶ Verton D. A Definition of Cyber-terrorism. — <http://vwww.computerworld.com/securitytopics/security/>.

¹³⁷ Krasavin S. What is Cyberterrorism? // Computer Crime Research. 2004 — 23 April. — <http://www.crime-research.org/analvtics/Krasavin/>.

¹³⁸ Aum Shinri-kyo and Related Controversies. — <http://www.cesnur.org/testi/aum1.htm>.

організацію «Арабський Електронний Джихад» (АЕЈТ)¹³⁹. Ця організація заявила, що збирається знищити всі ізраїльські й американські Інтернет-сайти, а також усі інші неугодні їй сайти.

В інформаційному просторі можуть бути використані різні прийоми досягнення терористичної мети. Вони багато в чому збігаються з прийомами кіберзлочинців. Зокрема¹⁴⁰:

- завдання шкоди окремим фізичним елементам кіберпростору, наприклад, знищення або активне придушення ліній зв'язку, руйнування мереж електроживлення, наведення перешкод, використання спеціальних програм, стимулюючих руйнування апаратних засобів, тощо;
- несанкціонований електронний доступ до критичних елементів кіберпростору, модифікація або знищення інформаційного, програмного або технічного ресурсів;
- розкриття або загроза розкриття таємної інформації, зокрема, про функціонування інформаційної інфраструктури держави;
- загроза здійснення терористичного акту в кіберпросторі, що тягне серйозні організаційні й економічні наслідки;
- захоплення каналів ЗМІ з метою розповсюдження дезінформації, демонстрації потужності терористичної організації й оголошення своїх вимог;
- інформаційно-психологічний вплив на населення, представників владних структур, операторів і розробників інформаційно-комунікаційних систем, а також фахівців з їх експлуатації.

Об'єкти кібертероризму теж аналогічні об'єктам кіберзлочинності. Серед них можна виділити¹⁴¹:

- устаткування, включаючи комп'ютери, периферійне, комунікаційне, теле-, відео- й аудіоустаткування;
- програмне забезпечення;
- мережеві стандарти і коди передачі даних;
- інформація, яка може бути представлена у вигляді баз даних, аудіо-, відеозаписів, архівів тощо;
- фізичні особи.

ІКТ стають вельми привабливим засобом здійснення терористичних актів. Це пов'язано з декількома чинниками¹⁴²:

¹³⁹ Нечитайло Д. А. Джихад в информационном пространстве (киберджихад). — <http://antiterror.ru/library/smi/144812970>.

¹⁴⁰ Супертероризм: новый вызов нового века / Под общ. ред. А. В. Федорова. — М: Права человека, 2002; Голубев В. О. Інформаційна безпека: проблеми боротьби з кіберзлочинами. — Запоріжжя, 2003. — 250 с.

¹⁴¹ Terrorism: An Introduction. — <http://www.terrorismanswers.com/terrorism>.

¹⁴² Terrorism: An Introduction. — <http://www.terrorismanswers.com/terrorism>.

- доступністю й дешевизною ІКТ порівняно з іншими терористичними засобами;
- високою вражаючою здатністю ІКТ при їх терористичному використанні, особливо у разі спрямованості проти об'єктів критичної національної інфраструктури, яка сьогодні практично повсюдно ґрунтується на комп'ютерних системах і технологіях і часто виявляється пов'язаною мережею Інтернет, стаючи зручною «мішенню» для кібертерористів;
- можливість здійснення екстериторіальних атак, зокрема, з «інформаційних сховищ»;
- можливістю скоєння злочинів у режимі «он-лайн» і швидкого приховання слідів злочинів, спрямування органів, що здійснюють оперативно-розшукові заходи, на хибний слід;
- меншим ризиком бути виявленими й ідентифікованими при здійсненні кібератак, особливо в умовах значного посилення останнім часом у багатьох країнах заходів забезпечення фізичної безпеки ключових об'єктів інфраструктури;
- високою імовірністю того, що терористи залишаться безкарними або понесуть легке покарання за діяння, які в разі їх учинення поза інформаційним простором жорстко караються;
- унікальною можливістю таємно, планомірно й ефективно впливати на індивідуальну й масову свідомість, громадську думку, процеси ухвалення рішень; поширювати пропагандистські матеріали для вербування до своїх лав або отримання політичної підтримки своєї діяльності; проводити дезінформацію, викликати паніку.

Крім того, ІКТ, зокрема Інтернет, дозволяють терористичним організаціям і групам, більшість з яких має нині мережеву організаційну структуру, ефективно і таємно здійснювати зв'язки між її розрізненими осередками і окремими членами, проводити збір засобів (коштів) та інформації про майбутні цілі. Є відомості про те, що терористи Аль-Каїди активно використовували Інтернет при плануванні своїх дій 11 вересня 2001 року¹⁴³. За даними експертів, активісти ХАМАС у США координують діяльність бойових угруповань в секторі Газа й на західному березі річки Йордан, підтримуючи з ними зв'язок електронною поштою або в Інтернет-чатах¹⁴⁴. За рахунок використання сучасних телекомунікаційних засобів, що дозволяють знижувати витрати на зв'язок, терористичні організації отримують додаткову можливість для подальшої децентралізації, що серйозно ускладнює боротьбу з ними.

¹⁴³ Kaplan D. Playing Offence: The inside story of how U. S. terrorist hunters are going after Al Qaeda / D. Kaplan // U. S. News and World Report. — 2003. — 2 June; *Windrem R.* 9/11 Detainee: Attack Scaled Back. — <http://www.msnbc.com/news/969759.asp/>.

¹⁴⁴ Супертероризм: новый вызов нового века / Под общ. ред. А. В. Федорова. — М.: Права человека, 2002.

Оскільки несанкціоноване проникнення в інформаційно-комунікаційні системи й мережі пов'язане з подоланням комплексів їх захисту, що є технічно складним завданням, терористи, які зазвичай не мають необхідних знань і навичок, залучають до своєї діяльності хакерів.

Дії кібертерористів можуть бути спрямовані на критичні інформаційні об'єкти військової (оборонної) й цивільної інфраструктури. Так, в атомній енергетиці зміна інформації або блокування інформаційних центрів може заподіяти припинення подачі електроенергії в міста й на військові об'єкти, викликати ядерну катастрофу. Спотворення інформації або блокування роботи інформаційних систем у фінансовій сфері можуть призвести до економічної кризи, а виведення з ладу систем управління військами й військовою технікою — спровокувати початок бойових дій, стати причиною втрат серед цивільного населення й вояків. Колосальні людські втрати й екологічна криза можуть бути результатом терористичного втручання в роботу транспортних систем, об'єктів біологічної або хімічної промисловості.

Проте, деякі експерти недооцінюють можливі наслідки застосування ІКТ в терористичних цілях. Так, вони заявляють, що терористична атака, здійснена, скажімо, за допомогою Інтернет, навряд чи здатна призвести до масової загибелі людей і не може порівнюватися з загрозами хімічного, біологічного, бактеріологічного або ядерного тероризму¹⁴⁵. Припускаючи, що такий теракт матиме менш серйозні наслідки й завдасть суспільству не такого важкого психологічного удару, як традиційний терористичний акт з використанням, наприклад, потужного вибухового пристрою, ці експерти роблять висновок, що ІКТ не становлять особливого інтересу для терористів¹⁴⁶. Навряд чи з цим можна погодитися. Більшість експертів вважають, що ІКТ в руках терористів можуть стати вельми грізною й «вигідною» для останніх зброєю.

Особливу небезпеку становить кібертероризм при аваріях, катастрофах і стихійних лихах, оскільки приховування, затримка, спотворення й руйнування оперативної інформації, несанкціонований доступ до неї окремих осіб або груп можуть призвести як до ускладнень під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації (приведення в рух великих мас людей, що перебувають під впливом психічного стресу; швидке виникнення й поширення серед них паніки і безладів на основі чуток, помилкової або недостовірної інформації), так і до людських жертв.

Терористам, як і хакерам, доступні програмні засоби інформаційного впливу (віруси, «черв'яки», «троянські коні» та інші програ-

¹⁴⁵ Green J. The Myth of Cyberterrorism / J. Green // Washington Monthly. — November 2002. — <http://www.washingtonmonthlv.com/features/2001/0211/green.html>.

¹⁴⁶ Там само.

ми, що містять шкідливі коди). Проте, їх використання може бути максимально дієвим тільки за наявності програмного забезпечення, на яке здійснюється напад, неусунених на момент атаки недоробок і «вузьких місць» у програмах і алгоритмах. Разом з комп'ютерними засобами для терористів доступними стали потужні випромінювачі електромагнітних полів, створення яких виявилось можливим завдяки розвитку високоточної й високовольтної електротехніки. Такі електромагнітні випромінювачі є високоефективним і доступним засобом деструктивного впливу на інформаційний простір. Їх використання в терористичних цілях одержало назву «електромагнітний тероризм»¹⁴⁷.

За оцінками експертів, терористи вже сьогодні здатні використовувати такі засоби електронної дії, як, наприклад, високопотужна мікрохвильова зброя. Вона може ефективно застосовуватися проти будь-яких, зокрема добре захищених комп'ютерів і електронного устаткування, причому, її застосування буде найбільш ефективним, насамперед, у розвинених країнах¹⁴⁸. Критичні інформаційні інфраструктури також є дуже вразливими для засобів електромагнітного імпульсного впливу¹⁴⁹.

Експерти вважають, що інформаційний тероризм може супроводжувати «традиційні» терористичні дії, оскільки порушення в роботі, наприклад, систем зв'язку або інформаційних мереж критичних інфраструктур країни можуть підсилити їх ефект і викликати паніку у суспільстві¹⁵⁰. Крім того, такі порушення можуть серйозно ускладнити проведення відновних робіт після теракту.

Цілком очевидно, що в теперішній час проблема інформаційного тероризму є найбільш актуальною для постіндустріальних, найбільш розвинених в інформаційному плані країн. Так, у листопаді 1994 року в компаніях «Дженерал Електрик» і «Нешнл Бродкастинг Корпорейшн» на декілька годин була порушена робота внутрішніх інформаційних мереж. Відповідальність за цю акцію взяла на себе організація «Фронт звільнення Інтернет», оголосивши цим компаніям «кібервійну».

За повідомленнями британських ЗМІ, на початку 1999 року було захоплене управління військовим телекомунікаційним супутником

¹⁴⁷ Барсуков В. С. Электромагнитный терроризм: защита и противодействие. — http://ess.ru/publications/6_2003/barsukov/barsukov.htm; Коллапс бесшумного взрыва. — <http://www.iss.niit.ru/pub/pub-25.htm>.

¹⁴⁸ Schiesel S. Taking Aim at an Enemy's Chips / S. Schiesel // New York Times. — 2003. — 20 February.

¹⁴⁹ Sirak M. U. S. vulnerable to EMP Attack / M. Sirak // Jane's Defense Weekly. — 2004. — 26 July. — <http://vvAvv.ianes.com/defence/news/idw/>.

¹⁵⁰ Report by the Center for the Study of Terrorism and Irregular Warfare at the Naval Postgraduate School. — <http://www.nps.naw.mil/ctiw/reports>.

серії «Скайнет» і змінена його орбіта. Британським властям висувалися вимоги викупу за припинення втручання в управління супутником, а іракському лідеру С. Хусейну була оголошена війна. Очевидно, що подібні дії могли спровокувати і збройний конфлікт.

Експерти відзначають появу й активізацію прихованого тероризму — терористичних актів, замаскованих під стихійні лиха, епідемії, нещасні випадки й техногенні катастрофи. Метою прихованого тероризму може бути поширення паніки й відчаю серед населення, тобто створення вигідної терористам соціально-політичної ситуації в країні або регіоні. Ефект від прихованого тероризму не обов'язково виявляється негайно, проте в результаті відбувається повільне руйнування країни терористами.

Як окремих різновидів кібертероризму експерти виділяють так звані психотероризм, коли для здійснення психологічного тиску на населення, владні структури, громадську думку, спонукання тих або інших суб'єктів до дій на користь терористів, залякування задіюються інфокомунікаційні технології й засоби¹⁵¹. Оскільки при цьому терористичні цілі досягаються без вибухів і крові, в суспільстві може скластися безтурботне й навіть лояльне ставлення до психотероризму.

Унаслідок дії психотероризму може руйнуватися здатність до критичного мислення, відбувається зсув традиційних ціннісних орієнтирів, спотворення етичних норм, нищиться особистість, поведінка людини стає керованою, в суспільстві може спостерігатися емоційна й соціально-психологічна напруженість. Морально-політична дезорієнтація осіб, що піддаються ворожому впливу, викликає їх неадекватну поведінку, що, в свою чергу, може мати серйозні політичні наслідки для країни. Так, на державному рівні можуть ухвалюватися рішення, які послаблюють позиції держави у світовій спільноті.

Найпотужніший засіб, до якого вдаються психотерористи, — Інтернет, котрий дає змогу поширювати свідомо недостовірну й наклепницьку інформацію, а також програмні засоби, що незаконно модифікують інформацію, на підставі якої ухвалюються рішення. Навмисне спотворення фактів дозволяє цілеспрямовано формувати громадську думку, наприклад, організувати крупні пропагандистські кампанії для підриву довіри громадян до курсу уряду країни.

Через ЗМІ терористи можуть здійснювати прямий або опосередкований (прихований) вплив за допомогою відеозображень і звуку на свідомість і підсвідомість широких груп населення, подавати інформацію у вигідному для себе світлі. Це особливо актуально у зв'язку зі створенням всесвітніх мереж теле- й радіомовлення, глобальних супутникових систем. Експерти мають у своєму розпорядженні інформацію

¹⁵¹ Супертероризм: новый вызов нового века / Под общ. ред. А. В. Федорова. — М.: Права человека, 2002.

про розробку засобів імітації відеозображення й голосу політичних і суспільних лідерів, спеціально підготовлені імітації виступів яких можуть заподіяти потужний психологічний вплив на населення.

Є відомості про те, що вже розроблені методи управління поведінкою, думками й відчуттями людини за допомогою засобів підпорогового психосемантичного впливу на підсвідомість. Вони непомітно орієнтують мислення й поведінку людини в заданому напрямі, а тому й становлять серйозну небезпеку. В їх числі — генератори інфра-й ультразвуку, що впливає на мозкову активність і нервову систему, викликаючи головний біль, запаморочення, розлади зору й дихання, конвульсії, аж до втрати свідомості. Інфразвук викликає роздратування, страх і дискомфорт, впливаючи на самопочуття людини, її настрій і швидкість реакцій. Під впливом НВЧ-випромінювання виникають порушення сприйняття реальності, втома, нудота, головний біль. При цьому для терористичного застосування таких засобів потрібні достатньо невеликі потужності випромінювань. Акти психотероризму часто проводяться приховано, що значно ускладнює виявлення джерела цих дій, упіймання терористів і притягнення їх до відповідальності.

Терористичні атаки в кіберпросторі можуть здійснюватися як окремими особами, так і терористичними організаціями і навіть окремими країнами руками терористів. Ворожі військово-політичні або, по суті, терористичні дії, які цілеспрямовано ведуться однією державою проти іншої, можуть бути замасковані під діяльність міжнародних терористів, що не мають державної приналежності. У таких випадках виявлення справжнього джерела атаки і відповідне реагування на неї стає надзвичайно складним або навіть неможливим.

Інформаційний тероризм небезпечний тим, що через високий потенціал дії та утаємниченість джерела він може стати каталізатором регіональних і глобальних конфліктів, особливо в умовах напруженості в міждержавних відносинах. ІКТ стають ідеальною зброєю для терористів, а інфотероризм може загрожувати існуванню цілих держав. Загроза використання ІКТ в терористичних цілях вбачається реальною й небезпечною, а з часом — у міру подальшого розвитку глобального інформаційного суспільства — її актуальність і небезпека зростатимуть.

Формування глобального інформаційного суспільства, розвиток процесів інформатизації у світі породжують комплекс негативних геополітичних наслідків. ІКТ швидко стають важливим стимулом розвитку військового потенціалу країн за рахунок підвищення їх інформаційної забезпеченості. З'являється можливість використання ІКТ розвиненими в науково-технологічному відношенні країнами для придушення і підпорядкування собі держав менш розвинених і, отже,

слабкіших. Це неминуче призводить до прискорення поляризації світу, посилення нестабільності.

Країнам, які не володіють значним військовим потенціалом і ресурсами для його зміцнення, ІКТ дозволяють одержати дієвий інструмент асиметричного реагування на можливе застосування традиційних видів озброєнь і військової техніки.

Виникнення нових центрів сили, зміна глобального й регіонального балансу сил, посилення напруженості між традиційними центрами сили, поява нових рубежів протистояння породжують можливість спалаху нових конфліктів, зокрема військових, здатних набути глобального характеру.

Особливу небезпеку в цьому контексті становить загроза розробки, створення, застосування й поширення інформаційної зброї, внаслідок чого стають можливими інформаційні війни, руйнівний ефект яких може бути зіставним із застосуванням зброї масового знищення.

Комп'ютерні засоби докорінно змінюють самі принципи воєнних дій, оскільки дають змогу проводити більш оперативні й менш кровопролитні військові операції. Без ризику втрати дорогої і такої, що потребує тривалого часу для свого відтворення, військової техніки й особового складу, командування за допомогою комп'ютерних терміналів має можливість, здійснюючи проникнення в комп'ютерні мережі іноземних держав, виводити з ладу радарні, електронну апаратуру, порушувати телефонний зв'язок, втручатися в роботу об'єктів цивільної й військової інфраструктури, цілеспрямовано впливати на свідомість громадян.

Застосування інформаційної зброї — реальність, на яку не можна не зважати. Ще в середині 1980-х років стало відомо, що під час американо-іранської кризи, викликаній захопленням американських заручників у Тегерані, США вдалося за допомогою спеціальної комп'ютерної програми практично миттєво заблокувати всі розміщені за кордоном іранські рахунки. Окремі види інформаційної зброї застосовувалися у збройних конфліктах у Панамі (1989 р.), на Гаїті (1994 р.), під час операції «Бура в пустелі» (1991 р.), в Югославії (1999 р.), в Афганістані (2002 р.) й Іраку (з 2003 р.)¹⁵².

Інформаційна зброя стала важливою частиною оснащення сил загального призначення США та їхніх союзників. Витрати США за останні 15 років на розробку й придбання засобів інформаційної боротьби виросли вчетверо й посідають нині перше місце серед витрат на всі військові програми¹⁵³. Нові інформаційні технології активно застосовуються спецслужбами.

¹⁵² Sweetman B. High Tech and Low Cunning / B. Sweetman // Jane's International Defense Review. — 2003. — 1 March.

¹⁵³ Там само.

Заданими Головного контрольно-фінансового управління Конгресу США, в теперішній час приблизно 120 країн світу ведуть роботи або вже завершили окремі розробки з розвитку можливостей інформаційно-комп'ютерного впливу на інформаційний ресурс імовірного супротивника. При цьому розробками у сфері ядерної зброї займається більше 20 країн.

Відбувається трансформація всієї військової інформаційної архітектури, спостерігається «інформатизація» традиційних збройних сил та «інтелектуалізація» озброєнь. Активно розвивається концепція так званих «мережецентричних засобів ведення воєнних дій»¹⁵⁴, яка має на меті досягнення інформаційної переваги над ворогом шляхом ефективної організації збору, обробки й використання інформації, зокрема передачі її союзникам. Інформація, таким чином, стає центральним елементом організації військових операцій і управління ними. Мережецентричні засоби ведення військових дій вже активно використовуються, зокрема, США.

Загальноприйнятих визначень інформаційної зброї й інформаційної війни дотепер ще не вироблено. Це пов'язано з тим, що ІКТ виступають здебільше як технології невійськового або подвійного призначення. Інформаційні агресії можуть здійснюватися за допомогою звичайних персональних комп'ютерів з використанням широких технологічних можливостей Інтернет. При цьому загальне число пропонованих у науковій літературі визначень інформаційної війни не підлягає підрахункам.

Дослідник М. Лібікі, один із засновників сучасної теорії інформаційної війни, визначав її як вид конфлікту, за якого завданнями супротивних сторін є захист власної інформації й інформаційних систем, маніпулювання інформацією противника або її спотворення, а також обмеження можливостей прогиборчої сторони в доступі до інформації та до її обробки¹⁵⁵. Таким чином, інформаційна війна, як і будь-яка інша, може бути наступальною, оборонною й наступально-оборонною.

Міноборони США визначає інформаційні операції¹⁵⁶ як дії із впливу на інформацію й інформаційні системи противника при одночасному захисті власної інформації й систем¹⁵⁷. Таке трактування інфор-

¹⁵⁴ Інформаційна перевага як складова переваги в царині прийняття рішень (decision superiority) стає в наш час найважливішим принципом воєнних стратегій розвинених країн світу.

¹⁵⁵ Цитата по: *Бедрицький А. В.* Еволюція американської концепції інформаційної війни // Аналітичні огляди Інститута системного аналізу РАН. — Вып. № 3.

¹⁵⁶ *Information operations* — термін, який застосовується американським військовим командуванням для позначення інформаційної війни в усіх її проявах.

¹⁵⁷ U. S. Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms. — January 2003. — <http://www.dtic.mil/doctrine/iel/doddict/data/i/index.html>.

маційних операцій припускає можливість проведення разом із власне інформаційними — здійснюваними за допомогою програмних кодів або електромагнітних імпульсів — операціями, що впливають на технологічні інформаційні системи супротивника, також і фізичних операцій (фізичного руйнування), а також психологічних операцій, спрямованих на людину. Інформаційна операція тут визначається не через механізм її імплементації, а через об'єкт.

Звернімо увагу на трансформацію цього визначення: якщо 1999 року в ньому містилося посилання на проведення відповідних дій «у період кризи або конфлікту»¹⁵⁸, то з дефініції 2003 року воно було вилучене. На практиці це означає, що інформаційні операції можуть проводитися і в мирний час. Вони перетворюються, таким чином, з виду бойових дій на самостійний захід¹⁵⁹.

У 1995 році М. Лібікі відзначав, що не існує універсальної моделі інформаційної війни, але є сім значною мірою ізольованих її форм: боротьба з системами управління, інформаційне забезпечення операцій, електронна боротьба, психологічні операції, хакерська боротьба, економічна інформаційна боротьба й кібернетична війна¹⁶⁰. У 2003 році цей дослідник виділив п'ять типів інформаційної війни: операції з ураження датчиків, електронна боротьба, боротьба з системами управління, комп'ютерна боротьба, психологічні операції¹⁶¹.

Американське військове командування виділяє нині шість ключових елементів проведення інформаційних операцій: психологічні операції, військова хитрість, безпека операцій, фізичний вплив, а також спеціальні інформаційні операції, які складаються із захисту комп'ютерних мереж, атаки на комп'ютерні мережі, електронної боротьби й кібернетичної контррозвідки.

У Доктрині інформаційних операцій ВПС США інформаційні операції визначаються як такі, що здійснюються з метою отримання, використання, захисту або нападу на інформацію й інформаційні системи. Далі вони поділяються на інформаційні війни й війни з отримання інформації. Інформаційна війна включає «напад і захист», а війна з отримання інформації — «отримання й використання» інформації.

¹⁵⁸ Доктрина совместных действий по проведению информационных операций. Наставление объединенного штаба Комитета начальников штабов ВС США / Пер. с англ. — М.: Генштаб, 1999.

¹⁵⁹ *Бедрицький А. В.* Эволюция американской концепции информационной войны // Аналітичні огляди Інститута системного аналізу РАН. — Вып. № 3.

¹⁶⁰ *Libicki M. C.* What is information warfare? / M. C. Libicki // National Defense University, ACIS Papers 3. — August 1995. — <http://permanent.access.gpo.gov/lps2475/l/www.dodccrp.org/wiwpref.htm>.

¹⁶¹ *Libicki M. C.* Incorporating information technology in defense planning / M. C. Libicki // New challenges, new tools for defense decisionmaking. — http://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1576/.

Інформаційна війна складається з наступальних і оборонних контрінформаційних операцій (психологічні операції, електронна боротьба, інформаційні атаки, включно з атаками на комп'ютерні мережі та ін.).

Вітчизняні дослідники і практики у царині інформаційної безпеки визначають інформаційну війну як протиборство між державами, здійснюване в інформаційному просторі з метою заподіяння шкоди інформаційним системам, процесам і ресурсам критично важливих інфраструктур, підриву політичної, економічної й соціальної систем, а також масованої психологічної обробки населення задля дестабілізації суспільства й держави¹⁶².

Таким чином, інформаційну зброю в найзагальнішому розумінні можна визначити як технічні засоби й методи, які застосовуються з метою нанесення збитку інформаційним системам, ресурсам і процесам ухвалення рішень противника, надання негативного інформаційного впливу на критичні інфраструктури держави, а також масованої психологічної обробки населення для дестабілізації суспільства і держави.

Об'єктами інформаційного впливу можуть бути інформаційні інфраструктури держави як цивільного, так і військового призначення, у тому числі і перш за все їх критично важливі сегменти, інформаційні ресурси, населення країни. Мета інформаційної війни — досягнення переваги в інформаційному протиборстві і, як наслідок, — у військово-політичному протистоянні. Такої переваги можна досягти без проведення традиційних бойових операцій, тільки за рахунок застосування ІКТ, спрямованого, насамперед на дезорганізацію економічного життя країни, порушення штатного функціонування військових і цивільних об'єктів і структур, які мають перебувати в стані безперервної працездатності й діяти в реальному масштабі часу.

Операції з досягнення переваги в інформаційному протиборстві можна визначити як конкретні дії стосовно забезпечення можливості збору, обробки й розповсюдження безперервного потоку інформації при забороні отримання й/або використання інформації противником. Вони часто відбуваються в небойовій обстановці та проводяться за місяці або навіть роки до початку військової операції. Таким чином, військовий вплив починається без оголошення війни, в мирний час.

Оскільки застосування інфозброї може не викликати руйнування об'єктів фізичної інфраструктури й загибелі людей, жертва часом

¹⁶² Кормич Б. А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України. — Одеса: Юридична література, 2003; Міжнародна інформаційна безпека: сучасні виклики та загрози. — К.: Центр вільної преси, 2006; Прибутко П. С. Інформаційні впливи: роль у суспільстві та сучасних воєнних конфліктах. — К.: Видавець Паливода А. В., 2007; Требін М. Інформаційне суспільство. Війни нової епохи // Віче. — 2002. — № 4 (121).

може навіть не усвідомлювати, що перебуває під інформаційним впливом. Тоді як унаслідок таких дій відбувається ослаблення противника, відкриваються його вразливі сторони.

Проведені США військові операції останніх десятиліть свідчать, що інформаційна війна часто передує й готує реальний збройний конфлікт. Так було, наприклад, у зоні Перської затоки (інформаційні операції почалися більше ніж за п'ять місяців).

До характерних рис інформаційної зброї можна віднести її універсальність, потайність, радикальність дії, доступність. Для приведення її в дію не вимагається значних фінансових витрат, що робить інформаційну війну економічно вигідним і вельми ефективним засобом боротьби. Застосування інфозброї має знеособлений характер і дозволяє замаскувати руйнівну за своїми масштабами інформаційну операцію, проведену державою, під кіберзлочин, джерело якого так і залишиться невідомим, або акт кібертероризму, реалізований міжнародними терористами, що не мають державної приналежності. Важко визначити державу, котра здійснила інформаційну атаку, ще й тому, що агресія часто реалізується з території третіх країн. Крім того, для досягнення суто військової мети держави можуть залучати хакерів¹⁶³.

Інформаційна зброя не знає географічних відстаней, підриває традиційну роль державних кордонів, роблячи їх технологічно проникними. Її використання не вимагає великої й видимої підготовки. При цьому, у зв'язку з відсутністю систем і методик, що оцінюють загрози інфонападу й забезпечують своєчасне застереження про підготовлювані атаки, ускладнюється завдання своєчасної протидії їм. Вироблення критеріїв визначення факту атаки на інформаційні інфраструктури і створення системи раннього сповіщення про такі напади уявляється вельми проблематичним у зв'язку з постійною і швидкою еволюцією ІКТ і проявів загроз в інфосфері.

Ці риси інформаційної зброї відзначаються більшістю дослідників, котрі займаються вказаною проблематикою.

Оскільки використання інформаційної зброї може безпосередньо не приводити до кровопролиття і видимих руйнувань, супутніх звичайним військовим діям, є тенденція, особливо серед офіційних представників провідних західних країн, до гуманізації інфозброї. Очевидно, що метою такої оприлюдненої позиції є отримання широкої міжнародної підтримки військового використання ІКТ. Це здатне породити у світі безпечність і терпимість до застосування інформаційної зброї, поблажливість до її одностороннього використання, якщо такі дії формально ґрунтуватимуться на електроніці, а не на застосуванні традиційних озброєнь.

¹⁶³ З цим погодились усі експерти Групи урядових експертів ООН з міжнародної інформаційної безпеки (2004–2005 роки).

Громадянське суспільство не завжди усвідомлює, що розвиток військово-інформаційних технологій, хоч і не пов'язаний із нарощуванням традиційних озброєнь і навіть, навпаки, приводить до їх скорочення, проте серйозно посилює військовий потенціал країн. Більше того, за оцінками експертів, застосування інформаційної зброї має супроводжуватися обмеженням застосуванням звичайної зброї, особливо високоточної, або обмеженням загрози її застосування.

Не можна однозначно стверджувати, що інформаційна зброя не є недискримінаційною. Це зумовлено значною взаємозв'язаністю й взаємозалежністю військових і цивільних інформаційних інфраструктур. На думку експертів¹⁶⁴, військові операції часто базуються на технологіях, підтримуваних інфраструктурою цивільного зв'язку і комерційними програмними продуктами, а майбутні конфлікти зітруть відмінність між військовими цілями і цивільними об'єктами. Можна припустити, що в майбутньому високотехнологічні цивільні інформаційні системи і продукти, включаючи комп'ютери, які підтримують роботу критичних цивільних інфраструктур, стануть все більш частинами цілями нападів з боку можливих противників.

Таку політику проводять, зокрема, США, Велика Британія й Німеччина. У цьому ключі виступали їх представники на засіданнях Групи урядових експертів ООН з міжнародної інформаційної безпеки, де наголошували, що використання ІКТ в ході озброєного конфлікту може потенційно понизити або мінімізувати згубні наслідки, до яких звичай при зводять традиційні військові операції.

З іншого боку, той факт, що у військовому секторі багатьох країн використовуються комерційні програмні продукти, які майже завжди мають вади в захисті, робить обороноздатність держав потенційно уразливою для комп'ютерних нападів як хакерів і терористів, так і окремих держав.

Тому розробка, постановка на озброєння, застосування, поширення інформаційної зброї й особливо її потрапляння до рук агресивних режимів стають надзвичайно небезпечними.

Інформаційну зброю можна класифікувати за декількома критеріями¹⁶⁵. Так, за цільовим призначенням інформаційну зброю поділяють на оборонну й наступальну. Перша застосовується для захисту власних інформаційних інфраструктур і особового складу. До неї належать захисні інформаційно-програмні засоби й технології, спрямовані на виявлення атак та їх відбиття. Наступальна зброя використовується для порушення нормального функціонування систем отримання,

¹⁶⁴ Sweetman B. High Tech and Low Cunning / B. Sweetman // Jane's International Defense Review. — 2003. — 1 March.

¹⁶⁵ Информационные вызовы национальной и международной безопасности / Под общ. ред. А. В. Федорова, В. Н. Цыгичко. — М.: ПИР-Центр, 2001.

зберігання й обробки інформації, на підставі якої ухвалюються рішення, засобів ураження противника, для перехоплення ворожого інформаційного сигналу і випромінювання помилкового сигналу в його приймально-передавальні системи.

За дальністю дії інформаційна зброя може бути ближньої й дальньої дії; за ефектом ураження — така, що порушує роботу, або така, що виводить з ладу; за тривалістю дії — здатна викликати тимчасові або постійні/системні порушення у функціонуванні об'єкта нападу.

За типом впливу інформаційну зброю можна розділити на дві категорії: зброя, на базі інформаційно-комп'ютерних технологій (наприклад, на основі програмного коду — віруси, «троянські коні»); зброя, що здійснює енергетичний вплив, або некінетичну зброю (засоби радіоелектронної боротьби, зокрема радіоелектронного ураження; генератори перешкод, що виводять з ладу інформаційно-комунікаційні засоби; генератори випромінювання, яке впливає на психіку людини).

Деякі дослідники до інформаційної зброї відносять також хімічні засоби, що руйнують компоненти радіоелектронної апаратури, і фармакологічні засоби, які впливають на психіку людини.

За об'єктом дії інформаційна зброя поділяється на: засоби впливу на радіоелектронні компоненти устаткування (засоби їх місцевизначення й виведення з ладу); програмний ресурс устаткування (виведення з ладу або модифікація алгоритмів); інформаційний ресурс (модифікація інформації або її знищення); обладнання, що забезпечує ресурс (системи електроживлення, охолодження); людський ресурс (засоби управління сприйняттям, суспільною свідомістю і думкою, психотронна зброя).

Приклади психологічних операцій численні. Ще під час вторгнення США до Панамі вперше ефективно використовувалася нова система роботи із ЗМІ. Генерал Норьєга постав зі сторінок американських газет і екранів телевізорів у вкрай непривабливому вигляді, широко коментувалися його диктаторські схильності, страждання й утиски американських військовослужбовців у країні. Американське командування від початку операції обмежило доступ в зону бойових дій небажаних журналістів. Саме тоді почала створюватися єдина система інформаційно-психологічного забезпечення бойових дій збройних сил США¹⁶⁶.

Накопичений досвід згодом був використаний під час проведення операцій у Боснії, Афганістані й Іраку. В усіх випадках мала місце активна боротьба за позитивну громадську думку в світовому інформаційному середовищі: інтерв'ю давали лише спеціально відібрані військовослужбовці, всі матеріали проходили цензуру, зводилася до

¹⁶⁶ Панарин И. Н. Информационная война и власть. — М.: Мир безопасности, 2001.

мінімуму інформація про загиблих і поранених. Обмежувався ефірний час, що надавався супротивникам війни, знищувалися місцеві засоби інформаційного віщання (більше 40% радіо- і телевізійних передавачів в Югославії було виведено з ладу або пошкоджено)¹⁶⁷.

За деякими повідомленнями, в ході операції «Буря в пустелі» США блокували роботу комп'ютерних центрів і центрів зв'язку Іраку, використавши крилаті ракети для розпилювання над відповідними об'єктами вуглецевого волокна, яке викликало коротке замикання в лініях електропередач.

Конфлікт в Косово отримав назву першої Інтернет-війни. Тоді офіційні й неофіційні особи прагнули використати Інтернет для розповсюдження інформації, ведення пропаганди, заподіяння шкоди противнику, залучення нових прихильників. По суті, косовський конфлікт перетворив кіберпростір на нематеріальну зону бойових дій, де битва за розум і серця ведеться за допомогою електронних зображень, групових поштових розсилок і нападів хакерів¹⁶⁸.

Під час останньої операції в Іраку використовувалися засоби створення радіоелектронних перешкод, виведення з ладу систем електропостачання. Експерти відзначали, що при придушенні систем ППО й авіаційних засобів значну роль відіграли «закладки» у виробленому в США й купленому оборонними відомствами Іраку програмному забезпеченні, які були в необхідний момент активізовані ззовні.

У ході інформаційної операції «Операція за свободу Іраку» була заблокована робота місцевого телебачення. При цьому з літака EC-130E й кораблів ВМФ США, що курсували в Перській затоці, передавалися матеріали, покликані продемонструвати військову потужність союзників, деморалізувати противника і примусити його здатися без бою. Представники керівництва Іраку одержали тисячі електронних повідомлень, факсів і телефонних дзвінків з вимогою відмовитися від підтримки С. Хусейна¹⁶⁹.

За дорученням президента США Дж. Буша на початку 2003 року було створене Бюро глобальної комунікації з метою роз'яснення американської політики і просування американських цінностей через діалог з новими голосами по всьому світу. Фактично за цим стояв намір чинити опір поширенню в мусульманському світі антиамериканських (на думку властей) настроїв катарською телекомпанією Аль-Джазіра, котра здійснює віщання практично на весь Близький Схід і має, за деякими оцінками, аудиторію понад 35 млн осіб.

¹⁶⁷ Об информационном противоборстве в ходе вооруженного конфликта в Косово. — <http://psyfactor.org/warkosovo.htm>.

¹⁶⁸ Operation Iraqi Freedom. Information Operations. Lessons Learned: First Look. — [http://www.insidedefense.com/secure/data extra/pdf3/dplus2004 265.pdf](http://www.insidedefense.com/secure/data%20extra/pdf3/dplus2004%20265.pdf).

¹⁶⁹ Там само.

В останній військовій операції в Іраку обидві сторони використовували засоби електронної боротьби. Так, іракці застосували шість станцій, які генерують перешкоди приймачам глобальної системи позиціонування, що використовуються в системах наведення американського озброєння. Проте американській стороні вдалося використати сигнали цих станцій для наведення своїх ракет і знищити їх.

Сьогодні можна говорити про те, що інформаційна зброя в деяких розвинених країнах переходить в розряд тактичної. Очікується, що рішення про його застосування в найближчому майбутньому (аналітики говорять про п'ятирічний термін) ухвалюватимуться на рівні не військового керівництва країни, а молодшого командного складу.

Є інформація про активні роботи з удосконалення інформаційної зброї в цілій низці країн світу. Так, повідомляється, що Велика Британія, Франція, Індія, Ізраїль, Північна Корея і Пакистан, імовірно, розроблятимуть висотну електромагнітну імпульсну зброю, що використовує енергію ядерного вибуху для формування могутнього електромагнітного імпульсу, здатного виводити з ладу електроніку в радіусі сотень кілометрів. За деякими даними, низка країн, зокрема США й Китай такі можливості вже мають у своєму розпорядженні¹⁷⁰.

У США ведуться розробки високопотужної мікрохвильової зброї, здатної змінювати траєкторію польоту ракет, викликати перевантаження або виведення з ладу ворожих мереж зв'язку, телеметричного устаткування й електроніки, на якій нині базується переважна більшість систем озброєнь¹⁷¹. Причому ця зброя може вражати навіть екрановане обладнання, добротно захищене від радіоактивного випромінювання¹⁷², а також завдавати шкоду здоров'ю людей, які потрапляють в поле дії такої зброї, і навіть у деяких випадках викликати смерть¹⁷³.

Інформаційні операції проводяться не тільки в ході збройних конфліктів або напередодні них. Вони планомірно здійснюються і в мирний час. У 2003 році Куба офіційно заявляла про те, що є об'єктом інформаційної агресії з боку США протягом майже 20 років: починаючи з 1985 року, американські теле- і радіостанції, порушуючи

¹⁷⁰ Wilson C. Information Operations and Computer Network Attack Capabilities of Today / C. Wilson // International Expert Conference on Computer Network Attacks and the Applicability of International Humanitarian Law. Proceedings. Edited by K. Byström. — Stockholm: Swedish National Defence College, 2005.

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Abrams M. The Dawn of the E-bomb / M. Abrams // IEEE Spectrum Online. — 2003. — November. — <http://www.apectrum.ieee.org/WEBONLY/publicfeature/novQ3/1103ebom.html>.

¹⁷³ Matus V. Dropping the E-Bomb / V. Marus // The Weekly Standard. 2003. — 2 February. — http://theweeklystandard.com/Utilities/printer_preview.asp?idArticle=2209&R=9F0C225C3.

Регламент радіозв'язку Міжнародного союзу електрозв'язку (МСЕ), блокують нормальну роботу кубинського радіо й телебачення, здійснюючи трансляцію інформації, спрямованої на підриг конституційного ладу цієї держави, більше аніж на 20 частотах. Як наголошувалося кубинською стороною, уряд США щорічно виділяє для цих цілей понад 20 млн дол.

У рішеннях 34–37 засідань Радіорегламентарного комітету Сектору радіозв'язку МСЕ визнавалося існування шкідливих перешкод кубинським станціям, належним чином зареєстрованим у Міжнародному частотному реєстрі МСЕ. У них також містилося звернення до адміністрації США з проханням усунути ці перешкоди. Проте американська сторона заперечувала їх існування і заявляла, що, на її думку, випромінювання радіо- і телевізійних сигналів у середньочастотному й FM-діапазоні, спрямоване на територію іншої держави, не є порушенням Регламенту радіозв'язку. Очевидно, що такі дії, не узгоджені з відповідними органами іншої держави, є серйозною загрозою її суверенітету.

Військове застосування ІКТ — реальність сучасних міжнародних відносин, і це офіційно визнається державами на міжнародних форумах. Так, у червні 2004 року на пленарне засідання Конференції з роззброєння було винесено питання про новий вид систем зброї масового знищення. Відзначена поява так званої зброї масового ураження (weapon of mass disruption) і зброї інформаційних операцій. При цьому було підкреслено, що їх використання може викликати порушення, схожі з тими, які заподіюються зброєю масового знищення.

Представник Канади наголошував, що зброя масового ураження, зокрема електронні бомби, можуть порушувати роботу радіоелектронного устаткування, вельми широко використовуваного в цивільному і військовому зв'язку, або руйнувати його, генеруючи електромагнітні імпульси, схожі з тими, що виникають при детонації ядерної зброї, а деякі види мікрохвильової зброї постійної хвилі можуть бути використані як нелегальний засіб управління поведінкою великих груп людей і можуть заподіяти шкоду людині.

Підкреслювалося, що інформаційні засоби й технології в умовах формування глобального інформаційного суспільства також можуть стати новим видом зброї масового ураження. У руках військових вони перетворюються на джерело безмежного нарощування військової сили. Вони мають низький поріг використання, можуть володіти невибірковою дією і впливати як на військові формування, так і на цивільних осіб, а їх застосування з високим ступенем імовірності пов'язане із завданням значної побічної шкоди.

Викладене вище дозволяє констатувати таке.

Процеси глобальної інформатизації кардинально змінили місце й роль інформаційно-телекомунікаційних технологій в сучасному світі

та системі міжнародних відносин. З технічних засобів зв'язку ІКТ перетворилися на могутній інструмент реалізації творчого потенціалу людини і суспільства, сприяння стійкому економічному зростанню, зміцнення демократії і соціальної згуртованості. Їх наявність, кількість, технічний рівень і доступність є найважливішими показниками рівня розвитку країни, її потенціалу, місця і статусу в міжнародному співтоваристві. ІКТ стали системотворчим чинником життя держави й суспільства і почали активно впливати на стан усіх сфер національної й міжнародної безпеки.

ІКТ можуть ефективно використовуватися для сприяння справі миру, запобігання і мирного врегулювання конфліктів, зміцнення безпеки і стабільності на національному, регіональному і міжнародному рівнях. Разом з тим, їх використання може здійснюватися з порушенням основоположних принципів і норм міжнародного права, для підригу суверенітету держав, утиску найважливіших прав і свобод людини в інформаційній сфері, а також права держави на регулювання власного інформаційного простору, на шкоду національній безпеці держав, міжнародній інформаційній безпеці та колективній безпеці в цілому.

Основними загрозами міжнародній інформаційній безпеці є можливість використання ІКТ у злочинних, терористичних і ворожих військово-політичних цілях. Інформаційні злочини в більшості випадків мають економічні мотиви і здійснюються окремими особами або злочинними угрупованнями. Збитки, які щорічно заподіюються світовій економіці кіберзлочинами, обчислюються десятками мільярдів доларів.

Кібератаки можуть викликати й серйозні політичні наслідки. Деякі групи хакерів, котрі мають політичні інтереси, виявляються пов'язаними з організованою злочинністю й тероризмом. Цілком імовірним є і зв'язок урядових структур з кіберзлочинцями у разі зацікавленості перших у реалізації інформаційних дій «чужими руками» і приховування справжнього джерела інформаційного нападу. Можна припустити, що в майбутньому ми зіткнемося з новим хакер-засобом досягнення державами і терористичними структурами суто політичних цілей за допомогою ІКТ.

Інформаційний тероризм небезпечний тим, що через високий потенціал дії і скритності джерела він може стати каталізатором регіональних і глобальних конфліктів, особливо в умовах напруженості в міждержавних відносинах. За оцінками деяких дослідників, він здатен стати загрозою існуванню цілих держав.

Терористичні атаки в кіберпросторі можуть здійснюватися як окремими особами і терористичними організаціями, так і окремими країнами руками терористів. Ворожий інформаційний вплив, що

цілеспрямовано ведеться однією державою проти іншої, може бути замаскований під діяльність міжнародних терористів, котрі не мають державної приналежності. У таких випадках виявлення справжнього джерела атаки й відповідне реагування на неї вельми ускладнюється або навіть унеможлиблюється.

Використання ІКТ у ворожих військово-політичних цілях мало найсерйозніші наслідки для сучасної системи міжнародних відносин. З'явився ще один інструмент для ствердження державами свого геополітичного статусу — інформаційна зброя. Доступна й недорога, вона активно розробляється і може застосовуватися державами, що не мають у своєму розпорядженні зброї масового знищення.

Інфозброя не знає географічних відстаней, вона підриває традиційне поняття державних кордонів, роблячи їх технологічно проникними. Її застосування має знеособлений характер і дозволяє замаскувати руйнівну за своїми масштабами інформаційну операцію, проведenu державою, під кіберзлочин, джерело якого так і залишиться невідомим, або акт інформаційного тероризму. Вона змінила стратегію і тактику ведення воєн, направила розвитку озброєнь і військової техніки, ставши засобом як політичної, так і воєнної боротьби, і виявилася важливим чинником, що визначає баланс сил і впливає на національну, регіональну і міжнародну безпеку, стабільність і стан міжнародних відносин.

Можна прогнозувати, що в майбутньому інформаційне протиборство при проведенні військових операцій ставатиме все більш значущим. Вкрай небезпечний характер загроз міжнародній інформаційній безпеці робить протидію їм принциповим аспектом зміцнення національної, регіональної і міжнародної безпеки і стратегічної стабільності, а тому — важливим чинником сучасних міжнародних відносин і окремим напрямом зовнішньополітичної діяльності всіх держав, які прагнуть інтегруватися в глобальний інформаційний простір.

2.3. Захист від інформаційного насильства: соціокультурні можливості й технології

Аналіз проблеми інформаційного насильства й інформаційної безпеки спонукає до висновку про необхідність розробки системи з подолання або хоча б пом'якшення інформаційного насильства. Сучасний світ усе частіше називають «глобальним селом», де інформація досягає практично будь-якого місця з небаченими раніше швидкістю й легкістю. Потужність інформаційних потоків вже не стримується ані моральними, ані культурними межами. Саме тому питання інфор-

маційної безпеки й правового регулювання інформації так хвилюють громадськість. Інформація як породження інтелекту людства містить у собі колосальний потенціал впливу на свідомість людини, вона володіє позитивними і негативними властивостями, залежно від цілей і засобів її використання. Інформаційне право, що формується, мусить стати надійною основою правового регулювання інформації.

Можна виділити три базові правові джерела інформації: застосування механізму заборони використання навмисних відкритих відомостей, в основу яких покладений інститут виняткових прав; застосування механізму заборони на доступ до навмисно закритих відомостей, в основу якого покладений інститут таємниці, де таємниця — не об'єкт права, а правовий режим об'єкта; застосування механізму загального дозволу на рівний доступ до навмисно відкритих відомостей, в основу якого покладений інститут суспільного надбання.

Сучасне можливе військово-протистояння з використанням кібернетичних систем вимагатиме різкого посилення систем безпеки. Але, враховуючи, що боротьба у цьому випадку ведеться з анонімним ворогом, котрий будує свою діяльність за мережевим принципом, безпека має бути всеосяжною, тотальною, дії кожної людини в кожен момент часу повинні контролюватися, що приведе до створення практично тоталітарної системи¹⁷⁴.

Теракти у США уособили зіткнення двох цивілізаційних парадигм: старого централізованого Заходу і нової мережевої культури. Події 11 вересня — віддзеркалення цивілізаційної кризи, цивілізаційного надлому. У момент кризи потужність цивілізації визначає рівень і різноманітність загроз. Відбувається момент зміни цивілізацій, основна опозиція виникає між старою системою управління — ієрархізованою й інституційною, і новою — мережевою. Особиста свобода за самим своїм алгоритмом (як універсальна свобода) в певний момент мусила допустити існування інших світоглядів, інших кодів буття. Легалізація інших світоглядів зумовила те, що на поверхню вийшла «тінь сучасності». Під час теракту в США цивілізація зіткнулася з мережевими, ідеологічно орієнтованими терористичними організаціями.

Інтернет дає можливість перейти від сучасної моделі демократії до різновиду ідеальної держави. У ній доступ до інформації, до проектів законів, до несекретної аналітики одержать абсолютно всі громадяни, які не потребуватимуть традиційних ієрархічних каналів доступу до ЗМІ.

У спробах аналізу діяльності антиглобалізму все частіше простежується ідея «світової» змови якихось тінювих структур. Мабуть,

¹⁷⁴ Гурова Т., Хисамов И. Конец американской мечты // Эксперт. — 2001. — № 34.

легше прийняти таку ідею, ніж змиритися з тим, що Інтернет не тільки став новим технічним засобом, але й почав контрнаступ, змінюючи навколишню соціальну дійсність. Вплив Інтернету на життя часто недооцінюється. Можна говорити про зміни в структурі суспільної свідомості, пов'язані з ерозією моралі (розповсюдження порнографії і «личин»), права (суперечки за доменні імена, «вірусні ліцензії», електронний підпис, копірайт), політики (пропаганда, створення компромату), міжнародних відносин (відсутність у мережі державного суверенітету).

Безконтрольний стійкий інформаційний вплив на населення країни з боку зарубіжних культур, як свідчать історичні приклади, здатен викликати непередбачувані негативні наслідки — від короткострокової політичної кризи до повного розмивання й руйнування фундаментальних основ національної самосвідомості, після чого держава не зможе функціонувати як ефективна політична система¹⁷⁵.

Парадоксально, але розвиток глобальних систем електронного зв'язку підвищив фізичну уразливість передусім такої передової держави, як США. Попри наявну систему контролю за інформацією, що передається в Інтернет, спецслужби США опинилися не в змозі запобігти витоку великих обсягів таємної та конфіденційної інформації із Департаменту, перехопити й попередити накази Усами Бен Ладена про чергові теракти, зашифровані в курсючих у мережі порнокартинках і спортивних фотографіях. Завдяки системі бездротового доступу в мережу сучасний тероризм став мобільнішим і невразливим для операцій відплати. Ідеологи тероризму можуть вести пропаганду, вербувати нових adeptів, оплачувати роботу найнятих для конкретної акції бойовиків, управляти конкретними терактами з недоступної для операцій спецслужб території.

У світовій кіберспільноті вже склалися інтернаціональні клани хакерів, а боротьба зі злочинами у сфері інформаційних технологій стала величезною проблемою. У Великій Британії жорстоко караються дії, класифіковані як серйозне несанкціоноване втручання в роботу електронної системи. Це не тільки ускладнить дії екстремістів з території країни, але й унеможливить «війну компроматів і дезінформації» в мережі, зокрема, під час передвиборних компаній.

У зв'язку зі свободою діяльності ЗМІ стали піднімати питання про цензуру як контроль інформації, що подається, тобто про суспільний вплив на пресу, де цензором виступитиме громадянське суспільство. Існує думка, що з подальшим розвитком телебачення, яке відрізняєть-

¹⁷⁵ Морозов И. Л. Информационная уязвимость политической системы как предпосылка развития неототалитарных процессов в России // Политическая Россия: предмет и методы изучения / Под общей редакцией М. В. Ильина. — М.: Московский общественный научный фонд, 2001.

ся особливо переконливою силою, виникне небезпека того, що багато людей взагалі перестануть самостійно мислити¹⁷⁶.

У нашій країні проголошена й реалізується свобода творчості. Проте, за оцінками соціологів, кожна хвилину вечірнього часу показується сцена насильства. Вплив ЗМІ величезний, і введенням цензури неможливо добитися вирішення всіх питань. Багато в чому питання цензури в ЗМІ, а точніше — морально-етичні принципи подачі інформації, залежать від громадянської позиції українського суспільства. Проблему подачі та якості інформації слід розв'язувати в інший спосіб, аніж введення державної цензури.

Людство перебуває на новій стадії формування інформаційної сфери існування. В інформаційну сферу переноситься вся існуюча система геополітичних взаємин, учасники яких прагнуть забезпечити собі найбільш вигідне становище у світопорядку, що склався, застосовуючи й силові методи. Закономірні тенденції розвитку людського суспільства дозволили останніми роками реалізувати способи протиборства, засновані на маніпулюванні інформацією в будь-якій її формі й методах інформаційної війни. Сьогодні зростає залежність усіх сфер життєдіяльності суспільства від електронних засобів обробки інформації і комунікацій, модифікується і розмивається поняття міжнародних конфліктів і криз. Характер загроз, опосередкованих інформаційною сферою, викликає необхідність вирішення нових завдань із протидії їм.

Доступність засобів інформаційного впливу дала змогу придбати їх багатьом суб'єктам, у тому числі й терористичним угрупованням. Володіння знаннями і ступінь доступу до світової інформаційної інфраструктури в глобальному масштабі впливають на політику країн у сфері забезпечення національної безпеки. Розвинені країни прагнуть обмежити можливості користування своїми ресурсами і технологіями менш розвиненим, тому інформаційне суспільство повною мірою буде відкрито лише для окремих держав.

В ідеології глобального інформаційного суспільства є неоліберальний проект глобального інформаційного простору, в якому знімаються обмеження для інформаційного обміну і стихійних потоків інформації. Головною характеристикою глобального інформаційного обміну є його нееквівалентність, країнам, від яких надходить лівова частка світової інформації, протистоїть світова інформаційна периферія, котра відіграє пасивну роль об'єктів інформаційних дій.

У структуру інформаційної сфери входить матеріальна основа інформаційної інфраструктури, інформаційні потоки, людина. Складові елементи інфосфери є об'єктами дії, проти яких може бути застосована інформаційна зброя. Інформаційна війна не зводиться до проведення заходів щодо технологічного впливу на матеріальні об'єкти,

¹⁷⁶ Лихачев Д., Самвелян Н. Диалоги. — М., 1998.

головним об'єктом ураження залишається людина, прихований вплив на нервово-психічну сферу якої стимулює девіантну поведінку. А звідси — руйнівні соціальні тенденції в суспільстві.

Перехід від інформаційно-психологічної агресії до керованої конфронтації, співпраці вимагає ефективного суспільного, державного й міжнародного контролю над використанням інформаційної та психологічної зброї на всіх рівнях, гарантій забезпечення вільного доступу до інформації, що відповідає критеріям повноти, достовірності, об'єктивності. Маги важливу інформацію — означає мати владу; уміти відрізнити важливу інформацію від неважливої — означає володіти найбільшою владою; поширювати важливу інформацію у власній режисурі або умовчувати її — означає мати подвійну владу¹⁷⁷.

Духовна сфера суспільства найбільшою мірою схильна до впливів інформаційного середовища. Засоби масової комунікації починають виступати як деструктивна сила в суспільстві, вони трансформуються в інформаційну зброю, яка активно використовується у проведенні різних інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на суспільство, різні групи, на людину. Іншими словами, «театром бойових дій» інформаційно-психологічної війни стає психіка людей, а засоби масової комунікації, як відзначають деякі дослідники, починають виступати джерелом інформаційно-психологічної нестійкості сучасного суспільства.

Конкретні форми впливу інформаційного середовища на духовну сферу суспільства визначаються дослідниками як інформаційний вплив на соціальні суб'єкти різних рівнів спільності, а термінологічно, в загальному вигляді, позначаються як інформаційно-психологічний вплив. Суть даного поняття відображає процес зміни психічних станів і характеристик людей під впливом інформаційно-комунікативних процесів як динамічного компонента інформаційного середовища.

Останнім часом все більше дослідників звертають увагу на необхідність активної розробки проблематики щодо інформаційної та психологічної безпеки особистості, суспільства, держави. Ця потреба зумовлена тим, що широкомасштабне застосування маніпулятивного впливу в комунікативних процесах дезорієнтує населення, викликає психоемоційну й соціальну напруженість, що не дозволяє громадянам адекватно сприймати соціально-економічну і суспільно-політичну ситуацію. Так, Г. Грачев психологічними передумовами посилення схильності особи до маніпулятивного впливу називає блокування потреби в безпеці, яка є однією з базових потреб особистості. Він відзначає, що в кризових змінах суспільства підвищується навіюваність

¹⁷⁷ Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. — М., 1998.

людей і, відповідно, зростає схильність до інформаційно-психологічних дій — з людиною відбувається своєрідне психічне зараження певним психоемоційним станом¹⁷⁸.

Останнім часом ми все частіше довіряємо виховання дітей телевізору, міркуючи, що дитина ще маленька й нічого не розуміє. Але дитина — як чистий аркуш паперу, а інформація, що лягає на чистий аркуш, приблизно в тому ж вигляді й записується. Поки дитина маленька, вона справді нічого не розуміє, але образна телевізійна інформація — синтез кольору й звуку — знаходить місце в її душі. Вона стає частинкою її внутрішньої культури, варіантом норми, що осів у підсвідомості.

Багато хто вважає, що людина від самого народження повинна привчатися до реалій цього світу, а не рости пестуном. Але страхи, неврози, антисоціальна спрямованість і підліткова жорстокість, наркоманія — тільки маленька, видима частина айсберга під назвою крах психічного благополуччя. Всі наші фізичні недуги — часто результат духовного неблагополуччя. Виховання бездуховної, аморальної людини, отакого морального мутанта — перший крок до фізичної зvierодності, що можна спостерігати на прикладі стародавніх римлян. Жоден культ насильства не виховає сміливця¹⁷⁹.

Інформація — це щит і меч, засіб поліпшення атаки та об'єкт для нападу. Війни ще не стали інформаційними, але вони все більше залежать від інформаційних систем. Розвиток військових систем може вестися у декількох напрямках. Найбільший інтерес становляють інформаційні, політико-дипломатичні й економічні битви.

Інформаційні технології надають великі можливості при застосуванні їх в конфліктах для нав'язування соціальній системі певної моделі поведінки, що пояснюється особливою роллю інформації, здатної контролювати і управляти фізичними процесами, котрі багаторазово перевершують її за витратами. Тому уявляється, що в майбутньому інформаційний простір не перестане бути полем битви. Навпаки, саме сюди може переміститися більшість соціальних конфліктів. Тому людині, суспільству і державі потрібно розвивати й опановувати інформаційними технологіями, не забуваючи при цьому про загрози, які вони несуть із собою, а значить, першочергову увагу необхідно приділяти саме забезпеченню інформаційної безпеки.

Одним із джерел формування загроз в інформаційній сфері може стати оволодіння великою частиною членів суспільства технологіями обробки, а значить — і маніпулювання інформацією, що дає в руки антисоціально налаштованих індивідів досить могутній засіб пропа-

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Безносюк Е. В., Гаряев П. П., Кучинов А. И. Повреждение нравов. ТВ — раковая хромосома // «Русский дом». — 1999. — № 6.

ганди та реалізації своїх ідей. На додаток до цього глобальне розповсюдження інформації, зростання її кількості призводить до ситуації, коли одна людина не може її систематизувати та розглянути достатньо об'єктивно з різних боків. Часто їй доводиться діяти, ґрунтуючись на думці інших людей.

Це відкриває широкий простір для маніпулювання суспільством за допомогою спеціально підібраної інформації, нав'язування йому цілей, що йдуть у розріз із розвитком цивілізації. Одним із способів вирішення цієї проблеми може стати посилення контролю за боку державних органів за процесами виробництва, обробки й розповсюдження інформації, що, в свою чергу, несе загрозу перетворення суспільства майбутнього на поліцейську державу, де повсюдно поширені інформаційні технології дозволять здійснювати контроль за діяльністю кожного громадянина. Природно, що ні про яке громадянське суспільство у такому разі не може бути й мови. За цих умов актуальною постає проблема пошуку балансу між свободою слова і потребою суспільства у безпеці.

Кількісні та якісні зміни інформаційних потоків змушують приділяти все більшу увагу забезпеченню їх безпеки. Єдиного бачення щодо визначення поняття інформаційної безпеки поки що не досягнуто, кожен суб'єкт вкладає в нього свій сенс, що відповідає його інтересам. Уся діяльність людини пов'язана з отриманням інформації, тому, якщо розуміти інформаційну безпеку як захист інформації в принципі, це призведе до безглузлого розширення терміну й неможливості його практичного використання. Відтак, діяльність, пов'язану із забезпеченням інформаційної безпеки, доцільно обмежити інформаційною сферою. У такому разі ми забезпечуємо безпеку тільки комунікативній інформації, що відображає суб'єктивні моделі об'єктивного світу. Тобто, у принципі, захищаються самі суб'єктивні моделі навколишнього світу при їх формуванні, зберіганні, передачі.

Інформаційна безпека має дві складові, котрі умовно можна позначити як інформаційно-психологічну й інформаційно-технічну. Забезпечення інформаційно-психологічної безпеки припускає захист комунікативної інформації, що міститься у свідомості соціального суб'єкта. Головним критерієм захищеності комунікативної інформації в цьому випадку буде самостійність зміни суб'єктом своїх моделей світу, відсутність зовнішньої деструктивної дії на цей процес. Це завдання, на жаль, у принципі не може бути формалізоване, і діалектична суперечність між прагненням суб'єкта зберегти свою індивідуальність та необхідністю його постійної зміни для підтримки конкурентоспроможності у світі, що постійно змінюється, є неусувною.

Діяльність із забезпечення інформаційно-технічної безпеки формалізується набагато легше, тому в цій царині є значно більше прак-

тичних напрацювань. У такій ситуації захищається комунікативна інформація, відображена на тих або інших матеріальних носіях.

Діяльність із забезпечення інформаційної безпеки соціального суб'єкта може набувати будь-яких форм залежно від переваг суб'єкта, проте найбільш ефективних результатів можна досягти лише шляхом створення системи забезпечення інформаційної безпеки, що включає два комплекси заходів — пасивний захист і активну протидію.

Соціальна роль діяльності із забезпечення інформаційної безпеки полягає в допомозі зберегти суб'єктивні моделі об'єктивного світу, відштовхуючись від яких соціальні суб'єкти так формують свою поведінку, аби у найбільш ефективний спосіб досягти поставлених цілей.

У теперішній час інформаційна безпека є відносно замкнутою дисципліною, розвиток якої не завжди синхронізований із змінами в інших сферах інформаційних технологій. Зокрема, в інформаційній безпеці поки не знайшли віддзеркалення основні положення об'єктно-орієнтованого підходу, що став підґрунтям побудови сучасних інформаційних систем, не враховуються і досягнення в технології програмування, засновані на накопиченні й багаторазовому використанні знань.

Успіх у сфері інформаційної безпеки може принести тільки комплексний підхід, що поєднує заходи чотирьох рівнів: законодавчого, адміністративного, процедурного, програмно-технічного. Уявляється актуальною розробка інформаційно-правової лексики в контексті забезпечення повноти, несуперечності й цілісності її понятійного апарату, в перспективі орієнтованого на завдання створення інформаційного кодексу для глобального інформаційного суспільства, покликаного зіграти системотворчу роль у становленні майбутньої інформаційної цивілізації.

Прийдешня інформаційна цивілізація вимагає системних зусиль на рівні світової спільноти із розробки й ухвалення інформаційного кодексу, орієнтованого на стійкий розвиток глобального інформаційного суспільства¹⁸⁰. Хартія глобального інформаційного суспільства¹⁸¹, прийнята в Окінаві у 2000 році, поставила це питання до порядку денного, позначивши як гостроактуальну проблему цифрової нерівності в світі.

Інтернет має серйозний недолік — загроза інформації з боку усіляких зловмисників, половина з яких просто бажає нашкодити або довести щось світові. Зловмисник може просто прочитати інформацію (і використовувати потім нам на шкоду), що називається порушенням конфіденційності повідомлення, а також змінити вміст або

¹⁸⁰ Галатенко В. А. Основы информационной безопасности. — www.intuit.ru.

¹⁸¹ Окинавская Хартия глобального информационного общества. — <http://www.iis.ru/library/okinawa/charter.ru.html>.

привласнити собі авторство повідомлення, що є порушенням цілісності інформації. Хакерство загрожує національній безпеці: терористи-інтелектуали або вороже налаштовані іноземні організації та установи можуть організувати перебої супутникових систем, вести економічну війну, втручаючись в обіг грошей, і навіть порушувати управління польотами авіатранспорту. Особливо гостро питання протидії інформаційному насильству і в результаті — забезпечення інформаційної безпеки як однієї з важливих складових національної безпеки держави постає в контексті виникнення кіберзлочинності. У міру все більш активного використання ІКТ в різних сферах життєдіяльності українського суспільства виникає необхідність вироблення ефективних механізмів протидії інформаційному насильству в контексті забезпечення безпеки вітчизняної інформаційної сфери.

Ефективна стратегія забезпечення інформаційної безпеки України не може бути реалізована лише волею влади. Тому досить справедливо у статті 17 Конституції України зазначено, що забезпечення інформаційної безпеки є справою всього Українського народу. Нині Україні вкрай потрібна науково обґрунтована та дієва загальнонаціональна інформаційна політика. Довгострокова стратегічна мета цієї політики — формування в Україні відкритого інформаційного суспільства на основі розвитку єдиного інформаційного простору країни, інтеграція у світовий інформаційний простір з урахуванням національних інтересів та особливостей, ефективно забезпечення інформаційної безпеки на внутрішньодержавному й міжнародному рівнях.

Ця мета досяжна тільки за умови досягнення взаєморозуміння і взаємодії держави, бізнесу, науки та освіти, інститутів громадянського суспільства. Шлях України в інформаційне суспільство в сучасних умовах повинен насамперед орієнтуватися на вітчизняні критерії й характеристики якості життя, соціально-культурні особливості й вимагає хоча б мінімальних темпів економічного зростання, політичної стабільності в суспільстві й політичної волі виконавчої і законодавчої влади.

Необхідність активної участі держави в розвитку інформаційного суспільства та розробки державної інформаційної політики підкреслюється всіма фахівцями в галузі інформаційного суспільства. За нашими оцінками, слід виокремити наступні пріоритетні напрями державної інформаційної політики:

- формування єдиного інформаційного простору в Україні як цілісної держави і як частини світового інформаційного простору на основі національної інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури;
- всебічна підтримка вітчизняного науково-технічного потенціалу інформатизації, регулювання вітчизняного ринку інформаційних технологій, засобів, послуг;

- розвиток і вдосконалення системи формування громадської думки, всебічного й об'єктивного інформування населення країни про діяльність державної влади, а влади — про процеси суспільного розвитку;
- правове регулювання інформаційних відносин та інформаційної діяльності в суспільстві, удосконалення і розвиток національного інформаційного законодавства, дієвих механізмів його реалізації та створення ефективної системи забезпечення прав і свобод громадян та соціальних інститутів щодо вільного отримання, розповсюдження й використання інформації як найважливішої умови демократичного розвитку;
- забезпечення безпеки розвитку інформаційного середовища суспільства як найважливішого компонента національної безпеки.

Проте аналіз прийнятих в Україні актів в інформаційній сфері, за оцінками багатьох експертів свідчить, що вони не завжди готуються з урахуванням інтересів суспільства і держави. Прикладом цього, зокрема, є внесення змін (2011 р.) до Закону України «Про інформацію», які викликали гостру дискусію серед вчених та експертів.

Використання нових інформаційних технологій громадянським суспільством у багатьох випадках було успішнішим, аніж традиційними інститутами. Багато властивостей Інтернету, які роблять його особливо корисним для громадянського суспільства, є результатом найтехнологічнішої архітектури мережі. Із зміною цієї архітектури придатність мережі для громадянського суспільства може знизитися. Однією з причин такої зміни може бути бурхливий розвиток електронної комерції. У тих сферах, де «інформація є силою», розвиток мережі певною мірою вирівняв умови, в яких маргінальні громадські організації конкурують з традиційними ЗМІ, урядами і бізнесом за суспільну увагу.

Авторитарні режими намагаються безпосередньо контролювати доступ населення до Інтернету і його використання. Більш ліберальні уряди намагаються приймати закони, котрі відносять окремі види діяльності в мережі до протиправних. Прикладом може бути прийнятий у Великій Британії Regulation of Investigate Powers Act 2000, який надає уряду повноваження перехоплювати і читати електронну пошту, а також будь-який інший трафік онлайн. Громадяни, згідно з цим законом, під загрозою позбавлення волі зобов'язані представляти уряду ключі до зашифрованих послань. Провайдери ж Інтернет-послуг мають встановлювати спеціальне устаткування для передачі даних в MI-5. Оскільки всі користувачі Інтернет дістають доступ до мережі через провайдерів, які є приватними або суспільними компаніями і зобов'язані виконувати встановлені правила, обійти цей закон практично неможливо. Часи, коли люди думали, що Інтернет

повністю невідкладний урядовому контролю, минули. Внаслідок розвитку електронної торгівлі кіберпростір, що був найбільш відкритим і невідкладним цензурі суспільним місцем в історії людства, може стати найбільш контрольованим середовищем¹⁸².

Не викликає сумнівів той факт, що проблема стійкості Всесвітньої павутини від атак хакерів, що посилюються, набуває першорядного значення. Завдяки Інтернету навіть найпримітивніші механізми обдурювання вельми успішно відтворюються в масових масштабах навіть шахраями-початківцями.

Протидія інформаційній агресії має стародавню історію. І якщо у минулому основний акцент робився на застосуванні репресивних механізмів та позбавленні фізичних можливостей отримання інформації (вилучення радіоприймачів, глушіння радіопередач та ін.), то сьогодні переважає інформаційна протидія. Особливого значення при цьому набуває чинник соціального середовища. Людина, яка потрапляє під дію інформаційної операції, ухвалює рішення не сама по собі, а спираючись на своє соціальне середовище.

Інформаційна війна виникає з нових можливостей використання інформації в сучасному суспільстві. З одного боку, суспільство «технізувало» себе, опоясавши різного роду інформаційними мережами, що забезпечують тепер будь-який тип виробництва; з іншого боку, активна робота ЗМІ формує громадську думку як важливу складову ухвалення державних, політичних та військових рішень. Дві принципово різні сфери функціонування інформації — технічна й гуманітарна — задають два напрями, де формуються можливості інформаційної зброї. В результаті створюються два варіанти інформаційних технологій: технічні й гуманітарні. Методи й засоби однієї технології не можуть застосовуватись до іншої сфери: комп'ютерний вірус не може бути застосований для внесення змін у сферу громадської думки, і навпаки, громадська думка не впливає на роботу комп'ютера.

Інформаційний простір є базовим для понять інформаційної зброї та інформаційної війни. Останню можна визначити як несанкціоновану підривну роботу в чужому інформаційному просторі. Інформаційний простір є динамічним, у ньому не буває завершеного стану. Звідси можливим є такий наслідок: досить важко домогтись постійного інформаційного домінування, хоча можливе досягнення тимчасової інформаційної переваги. Інформаційний простір структурований. Він неоднорідний, у ньому є аттрактори, що привертають увагу, і бар'єри, які відштовхують увагу споживача від конкретної точки інформаційного простору. Інформаційний простір завжди має міс-

¹⁸² *Балуев Д. Г.* Новые информационные технологии и глобальное гражданское общество // Международные отношения в эпоху глобальной информатизации. — www.auditorium.ru.

ця, що свідомо захищаються від чужого втручання. Захист одночасно припускає наявність слабких місць та служить їх детектором.

Інформаційний простір є універсальним: будь-яка сфера людської діяльності спирається на нього. Звідси й виникають унікальні можливості для дії в будь-якій професійній галузі. Інформаційний простір володіє національно-специфічними способами побудови, обробки і розповсюдження інформації. Наприклад, американський статут з інформаційних операцій висуває такі підготовчі вимоги до роботи: розуміти процеси ухвалення рішень противником, ідентифікувати його критичні точки з погляду інформаційних операцій, будувати особові профілі лідерів протилежної сторони, розуміти ворожу доктрину ухвалення рішень, тактику і стандартні оперативні операції¹⁸³.

Інформаційний простір став реальністю, що впливає на можливі типи поведінки. Мирон Крамер з технічного дослідницького інституту в Джорджії (США) пропонує низку стратегій поведінки в новому інформаційному світі¹⁸⁴:

- оборонна — характеризується акцентом на захисті інформації, контролі доступу до неї та обмеженні зовнішніх контактів;
- наступальна, що характеризується акцентом на активній протидії з двома типами можливостей — прямими атаками на ворожі інформаційні системи і надання дезінформації його системам;
- кількісна — характеризується акцентом на інформаційному менеджменті, внаслідок чого управління інформацією стає кращим, ніж у конкурентів;
- всмоктуюча — основна увага приділяється збору інформації та вбиранню її великих обсягів. Виграш у цьому випадку досягається завдяки економії на власних дослідженнях, за рахунок активного відстежування чужої інноваційної діяльності.

Інформаційне протиборство не зачіпає сам об'єкт та функціонування об'єкту: його цікавлять результати цього функціонування, яких можна дійти, змінивши вхідні умови. Ми знову повертаємося до ідеї трансформації комунікативного середовища, що оточує об'єкт, аби перепрограмувати його поведінку. Параметр дистанції стає важливим ще й тому, що людство не змогло адекватно адаптуватися до того, що сьогодні виявилось можливим входити навіть у «домашні контексти» переробки інформації. Людина минулого не могла допустити перетину цих двох сфер: своїх і чужих потоків інформації. Вона з довірою ставилася до своїх і з недовірою до чужих. Сьогодні цей розподіл виявився повністю стертим: глобальні комунікації

¹⁸³ *Почепцов Г. Г.* Информационные войны. — М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2001.

¹⁸⁴ *Cramer M. L.* The Information Revolution: it's Current and Future Consequences. — www.infowar.com/survey/infowar.html.

принесли додому до споживача інформації абсолютно нові, раніше не доступні йому потоки.

Інформаційний простір формує громадську думку й формується громадською думкою. Він є поверхово реалізованим варіантом більш глибоких процесів, що відбуваються в громадській думці. У ряді випадків інформаційний простір може втручатися у сферу громадської думки, диктуючи їй ті або інші уявлення. Інформаційний простір, що формується здебільшого засобами масової інформації, став сьогодні вагомим складовою національної безпеки будь-якої держави. Ще важливішим компонентом національної безпеки є комп'ютерні інформаційні системи. Інтернет, по суті своїй, є іншим прикладом того ж явища, коли має місце активація індивідуального потоку з боку споживача: він сам шукає свою інформацію, створює свої власні блоки інформації на відміну від традиційних ЗМІ, де ці потоки йдуть загальними пакетами для всіх.

Сьогодні комунікація стала одним із найважливіших завдань комп'ютеризації. Справді, комп'ютери і зв'язок нині так тісно поєднані один з одним, що взагалі є невіддільними. Це означає, що комп'ютерні компанії мусять захищати свої операційні системи та їхню доступність (або керованість) для телекомунікаційних мереж. Якщо операційні системи управляють тим, що відбувається усередині комп'ютерів, то телекомунікаційні стандарти керують тим, що відбувається між комп'ютерами. І тут ми знову бачимо країни і компанії, причетні до жорсткої боротьби головних систем, котрі управляють нашою інформацією. Оскільки все більше даних, інформації і знання перетікає нині через національні кордони, інформаційна війна між телекомунікаційними системами стає навіть більш політично насиченою, аніж війна між операційними системами.

Ми живемо в епоху прямого впливу засобів масової інформації, під обстрілом суперечливих образів, символів і «фактів». Чим більше даних, інформації і знань використовується системою управління, чим більшою мірою ми стаємо «інформаційним суспільством», тим складніше може стати для всякого, включаючи політичних лідерів, отримати уявлення про те, що відбувається насправді. Телебачення і преса часто спотворюють наше уявлення про дійсність внаслідок неповного чи необ'єктивного висвітлення подій, цензури, а іноді навіть і ненавмисно. У політичних кризах, з якими стикаються розвинені демократії, всі сторони — політики і бюрократи, так само як і військові кола, корпоративні лобістські сили і зростаючі суспільні рухи можуть використовувати ІКТ.

Це означає ігри у владу і різні прийоми, засновані на маніпуляціях з інформацією, головним чином до того, як вона надходить до ЗМІ. Політичні лідери ще недооцінюють, наскільки вони стали залежними

від комп'ютерів, а тому мало захищені від тих, хто уміє застосовувати новітні технології в політичній боротьбі. При цьому може збільшуватися потік іміджемістких інформаційних повідомлень, що впливають на сенсорні системи людини. Це явище недостатньо досліджено, але існують явні докази того, що частота дії іміджемістких стимулів на індивіда зростає.

Аби зрозуміти, чому це відбувається, необхідно спочатку вивчити основні джерела системи внутрішніх образів, звідки беруться тисячі образів, що складають нашу уявну модель світу. Навколишнє середовище обрушує на нас потік стимулів, на наші органи чуття впливають сигнали, які мають зовнішнє походження, — звукові хвилі, світло. Сприйняті, ці сигнали в ході поки що загадкового для нас процесу трансформуються в символи реальності, тобто в образи. Отже, коли суспільство перебуває під безперервною дією радіо, телебачення, газет і журналів, коли частка спроектованих повідомлень, що одержуються індивідом, збільшується (і відповідно зменшується частка некованих і неспроектованих), ми спостерігаємо неухильне збільшення швидкості представлення індивідові іміджемісткої інформації. Потік кодової інформації з небувалою силою впливає на органи почуттів і це можна вважати однією з причин постійного поспіху сучасної людини. Але якщо для індустріального суспільства характерне прискорення обміну інформацією, то в суперіндустріальному суспільстві цей процес розвивається ще далі. Хвилі кодової інформації здійснюються все вище й вище і обрушуються на нервову систему людини.

Ціна за зручність, швидкість передачі й отримання інформації, різноманітні інформаційні послуги — втрата анонімності. Всі кроки по інформаційній магістралі можна простежити і внести в бази даних, що постійно збільшуються. Компіляція комерційними або фінансовими організаціями відомостей про те, що, як і коли люди купують, становить серйозну потенційну загрозу. Громадяни повинні мати доступ до технології і програмного забезпечення для захисту свого особистого життя, послань і комунікацій. Засобом досягнення такої мети є цифровий підпис та шифрування. Необхідно встановити регулюючі норми, які визначають порядок використання засобів шифрування, а право властей на перегляд та моніторинг інформації повинне бути обмежено рамками закону. Водночас має посилюватись юридична відповідальність за незаконне втручання у приватну інформаційну сферу людини та посягання на її персональні дані.

Для України через низку геополітичних особливостей упровадження ІКТ, проведення ефективної інформаційної політики й формування інформаційного суспільства має особливо важливе значення, а розробка науково обґрунтованої та дієвої загальнонаціональної інформаційної політики — завдання, яке має безпосереднє відношення

до забезпечення національної безпеки. Попри наявність концептуальної бази державної інформаційної політики, основними проблемами є поки що недостатньо розвинена інформаційна інфраструктура, відставання політики в інформаційній сфері від практичного впровадження нових технологій, зокрема, у сфері зовнішньої політики і національної безпеки.

Мережева безпека, по суті, є ніщо інше, як один із вимірів соціальної безпеки, і проблеми в цій сфері — далеко не техногенного плану. Проблема безпеки цікава тим, що ставить питання, яка ієрархія цінностей у співтоваристві, стурбованому її здійсненням як проблемою власного існування. Немає безпеки «взагалі» — є гарантоване домінування певної системи інтересів, що позиціонують себе як загальні. Можна сказати, що в сьогодишньому розумінні кіберкомунікативна безпека має два бачення. Перше зводиться до збереження домінуючих у процесі глобалізації тенденцій до підтримки й відтворення системи контролю за процесами всесвітньої соціальної взаємодії з боку провідних геополітичних суб'єктів сучасності, представлених країнами «золотого мільярду». У цьому випадку «безпека» постає як поглиблення відкритості соціального простору транснаціональній кіберспільноті.

Друге бачення полягає у формуванні локальних груп інтересів, що представляють соціальні процеси, які відбуваються в регіональних масштабах. У цьому разі безпека розуміється як утримання форм комунікації, що традиційно сформувалися, у підконтрольному стані та створення системи регулювання умов входження в глобальний кіберкомунікативний простір. Будь-яка «безпека» сьогодні, якщо і можлива (про що людство мріяло у всі часи), то лише на основі використання соціальних (соціокультурних) технологій, зрозуміло, відповідних реаліям єдиного кіберконтинууму. Цензура, переслідування «інакодумців» були дієвими, але залишилися у минулому, зжили себе з погляду формування нового комунікативного середовища. Проблема безпеки в цій сфері зводиться до здійснення адекватності кіберкомунікації потребам соціальної комунікації локального співтовариства, спантеличеного проблемою забезпечення самовідтворювання.

Кіберкомунікація в будь-якій зі своїх конфігурацій не є принциповим рішенням у цій сфері, оскільки вона не заміщає собою функціонування реалій етичного плану. Кіберконтинуум припускає можливість включення індивіда, що живе в такому локальному співтоваристві (з своїми соціокультурними, економіко-політичними характеристиками, традиціями й етичними особливостями) в співтовариства, що створюються в рамках інших співтовариств. З цієї точки зору суть проблеми полягає в тому, щоб зуміти відтворити кіберкомунікативну спільноту, аналогічну традиційному соціальному співтовариству, створити в мережевому континуумі відповідну соціальну структуру.

Оскільки інформація є невід'ємною властивістю матерії то інформаційна безпека виступає як необхідний компонент безпеки соціуму. Інформаційну безпеку можна визначити як здатність держави, суспільства, соціальної групи, особистості забезпечити з певною імовірністю достатні й захищені інформаційні ресурси та інформаційні потоки для підтримки життєдіяльності й життєздатного, стійкого функціонування й розвитку; протистояти інформаційним небезпекам і загрозам, негативним інформаційним діям на індивідуальну й суспільну свідомість й психіку, а також на комп'ютерні мережі та інші джерела інформації; виробляти особові й групові навички й уміння безпечної поведінки; підтримувати постійну готовність до адекватних заходів в інформаційному протистоянні, ким би воно не було нав'язано.

За оцінками експертів, особливу небезпеку для соціуму в майбутньому може становити розробка і впровадження новітніх інформаційних технологій, тому дослідники звертають увагу на місце штучного розуму в системі інформаційної безпеки, на перспективність космічних систем зв'язку як елементу генетичної зброї, на проблеми психотронної зброї і психотронної війни. Викликає інтерес безпека соціуму як системна філософсько-методологічна проблема, коли досліджуються природа безпеки соціуму і умови формування комплексної теорії безпеки соціальної макросистеми.

Оскільки нині відбувається становлення інформаційного, електронно-цифрового, або «мережевого» суспільства («E-society»), остільки проблема захисту від інформаційного насильства стає вельми актуальною. У зв'язку з цим глобальним процесом виникає низка дилем: абсолютна свобода або тотальний контроль, хаос або суворий порядок в мережевій політиці. Виокремлюючи забезпечення інформаційної безпеки з-поміж інших видів соціальної діяльності, необхідно насамперед керуватися внутрішньою спрямованістю суб'єктів, котрі беруть участь в ній, їх прагненням впливати на системи виробництва, обробки, передачі й зберігання інформації про суб'єктивні моделі об'єктивного світу. Виходячи з цього, суттю захисту від інформаційного насильства є діяльність соціального суб'єкта, спрямована на захист суб'єктивних моделей об'єктивного світу.

Спираючись на вищевикладене, можна зробити такі висновки.

Інформаційне насильство виникає в соціальній взаємодії об'єкта і суб'єкта, здійснюваний як зіткнення культурних і соціальних установок в єдиному соціальному хронотопі. Тому актуальним постає вже не захист інформації, а захист від інформації. Для запобігання насильству можливе розділення часу і простору агентів і реципієнтів насильства, або усунення конфлікту установок. Процеси захисту від інформаційного насильства, насамперед, особистості характеризується захищеністю психіки, свідомості від небезпечних інформаційних

дій і залежить як від особистісних якостей індивіда, так і від моральних, соціальних і правових умов у суспільстві.

Превенція інформаційного насильства, що має частковий, конкретний характер, цілком можлива, але чи можна запобігти інформаційному насильству в глобальному масштабі? Чи може машина еволюціонувати до такого ступеня, що стане самостійно здійснювати інформаційне насильство над суспільством? Виникає проблема контролю над інформаційними мережами, електронні системи стають настільки складними, що через деякий час їх буде важко або просто неможливо контролювати. У контексті сучасної соціокультурної ситуації інформаційні потоки включені в існуючі тенденції культурного розвитку, нелінійність еволюції культури, складні соціальні трансформації, процеси глобалізації культури доповнюються посиленням впливу локальних культурних течій, етнізації багатьох соціальних конфліктів. Існує глибока залежність еволюції та розвитку від числа зв'язків, складності соціальних систем. Зростання числа зв'язків призводить до якісних змін.

За оптимістичною оцінкою деяких учених, зробленою понад 20 років тому, в перспективі прогресуюче ускладнення кібернетичних пристроїв цілком може призвести до створення систем, здатних навчатися на основі накопиченого досвіду, перебудовувати методи вирішення задач залежно від ситуації і самовідтворюватися як у фізичному сенсі, так і в сенсі передачі накопичених знань подальшим поколінням. Ці кібернетичні системи, що само розвиваються і само еволюціонують, одного дня можуть поселитися на землі серед людей.

Монополізм глобальної транскультури, що створюється на основі комп'ютерних мереж, професійних і споживчих тусовок, таїть у собі небезпеку поглинання окремих соціальних суб'єктів, що індивідуалізувалися. Створюються привабливі структури реалізації суб'єктивного, де актори не в змозі ідентифікувати себе у власній локальності, ідентичність індивідів виявляється під сумнівом, як тільки вони відриваються від транскультурної реальності, що поселила їх. Ось тут і створюється межа, переступивши яку інформація стає насильством.

Небезпека глобального інформаційного насильства (можливість створення надмозку), що ставить під сумнів саме існування *homo sapiens*, є такою, що не може ігноруватися чи відкидатися. Особливо яскраво ця тривожна тенденція виявляється в системах космічної зброї, де через надмірну складність програм автоматичного забезпечення, електронних ланцюгів, взаємозв'язків усередині окремих компонентів між ними виникає значна внутрішня нестабільність. Становище ускладнюється тим, що протиборчі системи в сукупності складають макросистему, контроль за поведінкою якої принципово

неможливий (для цього необхідний повний, взаємний обмін інформацією та її спільне випробування). Імовірність помилкових команд в макросистемі буде набагато вища, аніж в звичайних автоматизованих системах.

Працюючи на недоступних для людини швидкостях, переробляючи величезну кількість різноманітної інформації, що одержується від об'єкта управління і від інших машин, комп'ютер ухвалює рішення, часто не зрозумілі людині. Проблеми комунікації, взаєморозуміння, психологічної комфортності — ось коло питань, що виникають при створенні моделей спілкування людини з інтелектуальною системою.

Слід позначити умови самоорганізації й саморозвитку систем: відвертість, наявність хаосу, нелінійність законів, паралельний характер змін в системі, синхронність (явище резонансу). Системи можуть самоорганізовуватися, причому не обов'язково в напрямі, потрібному для людини. Сучасне суспільство прагне аби електронні системи змогли вирішувати завдання практичного значення, і тим самим збільшували їх складність до рівня, розуміння якого лежить поза можливостями людини або навіть групи людей. Інформаційна надбудова індустріального суспільства, завдяки котрій ведеться будь-який інформаційний обмін, ледве встигнувши скластися й оформитися, загрожує знищити цивілізацію, оскільки рано чи пізно складність навколишнього світу почне перевершувати наші можливості його розуміння і підкорення.

Існує певна межа, котру не можна переходити, за якою контроль неможливий, і кібернетичні системи починають жити своїм життям, починають самоорганізовуватися й розвиватися в будь-якому напрямі, здійснювати негативний, регресивний вплив на суспільство, інформаційне насильство. Звідси — необхідність добровільних обмежень у розвитку інформаційних систем, зокрема, обмежень етичних і правових.

Розділ 3

СИСТЕМНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

3.1. Історія та методологія дослідження проблем інформаційної безпеки

Проблема безпеки взагалі та інформаційної безпеки зокрема останніми роками стала надзвичайно популярною й використовується настільки широко, що досить часто буває неможливим виділити сутність і межі застосування основних складових понять та категорій у цій сфері. Тому вбачається за доцільне конкретизувати сутність і зміст інформаційної безпеки на підставі ретроспективного аналізу спадщини найхарактерніших представників філософської думки у цій царині.

Формування сучасної парадигми інформаційної безпеки відбувалося на базі переосмислення відповідних напрацювань видатних мислителів Європи, США та інших країн. Тому, в контексті даного дослідження спробуємо простежити генезис світоглядних та методологічних підходів до розуміння проблем інформаційної безпеки. Як склалися уявлення про безпечне існування, в чому мислителі різних епох убачали причини й джерела небезпек, як намагалися домогтися стійкого миру, безпеки й процвітання, як змінювалися погляди на інформацію в контексті безпечної життєдіяльності, — відповіді на ці та інші життєво важливі питання виходять далеко за межі соціально-філософського дослідження. Повернутися до давнього минулого важливо не лише для того, щоби докопатися до справжніх витоків тих або інших категорій і принципів, котрі становлять методологічний каркас фі-

лософської концепції інформаційної безпеки. Головна мета — виявити ті світоглядні орієнтири, які завжди допомагали людям знаходити потрібну інформацію стосовно фундаментальних питань соціокультурного буття, й уникнути помилок і забобонів, що штовхали їх на шлях хибних рішень і вчинків.

Проблема забезпечення безпеки людини, суспільства і держави та отримання достовірної інформації про це віддавна хвилювала видатні уми людства. Щоправда, розглядалась вона переважно в контексті війни та миру. Водночас, підкреслимо, що світоглядіві Стародавнього Світу був притаманний синкретизм, тобто філософська думка тих часів не розподіляла сфери духовної діяльності людини. Як слушно писав В. Соловйов, не викликає жодних сумнівів, що перший, найдавніший період людської історії представляє своїм пануючим характером злитість чи невідособленість усіх сфер і ступенів загальнолюдського життя. Немає сумніву, що спочатку не було очевидних розбіжностей між духовним, політичним і економічним суспільством; перші форми економічного союзу — родина й рід — мали, разом з тим, значення політичне й релігійне, були першою державою й першою церквою.

Погляди на роль держави у забезпеченні безпеки в суспільстві, а також знаннєві (інформаційні) аспекти даної проблеми відповідно також були близькими, спорідненими. Але поступово, з розвитком суспільства сила первісної єдності потроху руйнується, починається послідовне виокремлення різних життєвих сфер та елементів. Проте, слід визнати й підкреслити, що для загальнолюдської свідомості первісна злитість була рішуче й у самому корені уражена лише з появою християнства, коли вперше принципово відокремилос'я *sacrum* від *profanum*. І в цьому сенсі, як таке, що завдало вирішального удару зовнішній мимовільній єдності, християнство є початком справжньої свободи¹⁸⁵.

Ідеал безпечного життя — дотримання в міжнародних відносинах загальноновизнаних норм справедливості — сягає до часів античності, коли існувало уявлення про золоте століття, про щасливий, безпечний і безтурботний стан первісної людини. Люди не знали (не мали ніякої інформації про це) ані горя, ані труднощів, родючі землі давали багаті врожаї. Найвиразніше це виразили давньогрецький поет Гесіод та римський поет Публій Овідій¹⁸⁶.

¹⁸⁵ Соловьев В. С. Философские начала цельного знания. — Соч. в 2-х т. — Т. 2. — М.: Политиздат, 1989.

¹⁸⁶ Гесиод. Труды и дни // Античная литература. Греция. Антология. — Ч. 1 / Сост. Н. А. Федоров, В. И. Мирошенкова. — М.: Высшая школа, 1989; Овидий. Метаморфозы / Пер. с лат. С. Шервинского. — М.: Художественная литература, 1977.

Але за золотим століттям йшли в порядку поступового регресу, срібне, мідне і, нарешті, залізне століття, зіпсоване й жорстоке, гірше за всі інші. Такий соціокультурний регрес неминуче актуалізував потребу в осмисленні інформаційних масивів стосовно проблем безпечного життя. Уже в період еллінізму в Стародавній Греції з'являються перші твори, де викладено основні аспекти бачення миру й безпеки. В основі античної, що дійшла до нас, версії золотого століття лежать народні міфологічні уявлення про краще життя: вільне, гідне, сите і, головне, безпечне. Цей мотив «без мечів і військових вправ», очевидно, з особливою силою позначився в епоху постійних міжособних війн, коли минулий, більш мирний час у контрасті з жорстокою дійсністю залізного століття мав здаватися людям безтурботною, щасливою, безпечною добою. Як свідчать результати дослідження, ідеї безпеки завжди поширювалися в епоху руйнівних воєн і після них.

Від утопій про золоте, мирне століття мислителі переходять до раціонального обґрунтування і планів налагодження рівноправних, справедливих відносин між однотипними (як правило, християнськими) державами. Встановлення християнством загальнолюдської моральності, заперечення ним національних, обрядових і суспільних відмінностей дало потужний інформаційний імпульс до висунення ідеї вічного миру. Як відомо, в період свого зародження християнство не схвалювало війну й військову службу, вбачаючи найважчий гріх в позбавленні людини життя. Відомий християнський теолог Августин Блаженний, критикував «каїнівський» дух Римської імперії, споживацьки орієнтовану пізньоантичну цивілізацію, виступав проти будь-якого насильства: від муштрування дитини в школі до державного примусу. Він вважав, що насильство є наслідком гріховної зіпсованості людини, і тому воно варте презирства. Августин стверджував, що мир є найвище благо: ведучи війну, кожен домагається миру, а укладаючи мир, ніхто не бажає війни. Він поділяв Всесвіт на «Град земний» (людський) і «Град Божий». Останній є, за його словами, ідеалом досконалості, де процвітає істинний мир¹⁸⁷. «Град земний», навпаки, цілком гріховний, і війна є його ідеалом. Проте люди можуть заслужити бажаний мир, якщо підкоряться Божественному порядку: мир знаходить той, хто обстоює спокій і упокорення. Від Августина веде початок ідея «Миру Божого» (Pax Treuga Dei) — миру, безпеки й злагоди в межах християнських держав.

Якісно новий етап формування елементів філософських концепцій безпеки пов'язаний з епохою Відродження. У центрі уваги передових мислителів цього періоду стояла людина, її духовне життя (інформаційна сфера), її звільнення з-під гніту церкви й соціальної

¹⁸⁷ Герье В. Блаженный Августин. — М., 1910.

несправедливості. Проблема осмислення умов безпечного гармонійного розвитку особистості привела гуманістів до постановки питання про усунення з життя людей найбільшого зла — війни. Народженню ідеї вічного миру, безперечно, сприяло перетворення війни у все більшу загрозу для народів Європи. Удосконалення зброї, створення великих армій і воєнних коаліцій, багаторічні війни, що продовжували роздирати європейські країни у ще ширших масштабах, аніж раніше, змусили видатні уми епохи Відродження замислитися над проблемою безпечних взаємостосунків між державами і шукати шляхи їх нормалізації, одним із яких убачався обмін інформацією стосовно проблем безпеки.

На початку XVII ст. спостерігаємо спроби юридичного впорядкування міждержавних відносин. Одним із засновників теорії природного права й науки міжнародного права був голландський мислитель Гроцій Гуго де Грот, котрий у трактаті «Про право війни і миру», присвяченому здебільшого проблемам міжнародного права, виклав основні його положення: договори між державами мають замінити владу Папи Римського, ці договори дотримуватимуться через природний закон; слід заборонити несправедливі війни, що порушують будь-чье право; воюючі сторони зобов'язані утримуватися від винищування ворожої власності й жорстокості до цивільного населення. Г. Гроцій пропонував також заснувати орган для розв'язання суперечок між державами, який би мав ефективні (зокрема, інформаційні) засоби примусу¹⁸⁸. Заслуга основоположника науки міжнародного права полягала і в тому, що він, розуміючи складність усунення збройного насильства, розвивав ідеї його гуманізації, обміну інформацією та регулювання відносин між державами на користь миру й безпеки.

У XVII ст., коли завершувалося становлення більшості національних держав Європи, окреслився етап обґрунтування ідеї «вічного миру». На відміну від «християнського миру», що містить у собі релігійну нетерпимість і апологетику, а то й заклик до боротьби з невірними, більшість проектів «вічного миру» відображали успіхи емпіричної філософії й раціоналістичний підхід. У таких проектах часто фігурував «державний інтерес» у створенні міцного миру й забезпеченні стійкої безпеки як реальної передумови процвітання молодих держав. Ідеться про «Політичний заповіт» А.-Ж. Рішельє, «Досліди» Ф. Бекона та інші праці.

Наукове ж обґрунтування проблеми національної безпеки взагалі й інформаційних її аспектів, зокрема, в сучасному розумінні, певні

¹⁸⁸ Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются государственное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер. с лат. А. Л. Саккетти. — М.: Гос. Изд-во юрид. лит.-ры, 1957.

напрями її вирішення містяться у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта. Як зазначалося у попередніх авторських публікаціях¹⁸⁹, точки зору Т. Гоббса й І. Канта на сутність досліджуваної проблеми є найбільш характерними в даному контексті. Розуміючи під природним станом стан беззаконня й наявності у кожного права на все, ці вчені приходять до необхідності встановлення громадянського устрою, який забезпечував би безпеку індивіда. Незважаючи на принципові розбіжності у поглядах обох філософів на процесуальні аспекти досягнення безпечного стану, їх теорії збігаються у тому, що споконвічно притаманна індивідам повна свобода ними (теоріями) обмежується заради безпеки в усіх аспектах її розуміння, але безпека дає можливість цю волю здійснити.

Фундаментальні ідеї гоббсівського й кантівського вчення про основні підходи до забезпечення безпечного стану існування особистості, суспільства й держави, до способів забезпечення миру й безпеки набувають особливої актуальності в сучасних умовах інтенсивного розвитку загальноєвропейського й світового процесу в напрямку визнання й поступового утвердження ідей панування права, принципів свободи та рівності. Судження цих мислителів стосовно кола проблем безпеки продовжують відігравати величезну роль в усвідомленні того, де ми перебуваємо й куди маємо рухатися, аби досягти майбутнього безпечного існування. В сучасних умовах пошуку оптимальних варіантів вирішення проблеми забезпечення безпеки індивідів, суспільств, держав та їх союзів органічне поєднання раціональних зерен обох наведених теорій, безумовно, сприятиме відшукуванню того оптимального стану й способу забезпечення інформаційної безпеки, який буде прийнятним для різних суспільних утворень у багатополлярному сучасному світі.

Ідеї безпеки у ранньому Просвітництві знайшли своє відображення у філософській і політичній творчості Джона Локка.

Розробку філософських проблем безпеки через релігійно-етичне розуміння проблеми миру здійснювали в епоху Просвітництва Ф. Вольтер, Д. Дідро, гоббсівську точку зору підтримував Ж-Ж. Руссо; в період німецької класики — Й. Фіхте та Й. Гердер, які під різними кута-

¹⁸⁹ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): Монографія. — Х.: Константа, 2006; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: Монографія. — Х.: Майдан, 2007; Дзьобань О. П. Формування антропологічної проблематики в «докритичний період» творчості Іммануїла Канта // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. — Х.: ХАІ, 2006. — № 4; Дзьобань О. П., Разметалева Ю. С. Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта (філософсько-правовий аспект) // Проблеми філософії права. — Том III. — № 1–2. — Київ-Чернівці: Рута, 2005.

ми зору розглядали ідею забезпечення безпеки через обґрунтування державного суверенітету.

Багато цікавих ідей щодо вирішення проблем безпеки висловили соціалісти-утопісти Сен-Сімон, Ш. Фур'є і Р. Оуен.

Так, Сен-Сімон висунув ідею своєї колективної безпеки народів. Він вважав, що його філософська система, яку він називав «новим християнством», «оновленою релігією», є інформаційним підґрунтям, покликаним створити для всіх народів стан вічного миру й безпеки, об'єднуючи їх проти тієї нації, котра побажала б досягти свого власного блага за рахунок загального блага всього людства. Таке досягнення здійснюється шляхом об'єднання їх (народів) проти всякого уряду, який пройнятий антихристиянським духом до такої міри, щоб загальнонаціональні інтереси принести в жертву приватним інтересам правителів¹⁹⁰.

Р. Оуен вважав, що початок якісно нового безпечного стану — вселюдської гармонії — може покласти лише належним чином організоване виховання людей на підставі доцільного застосування інформаційних аспектів виховного процесу. Він підкреслював, що тільки звільнення народів від приватновласницької кабали й об'єднання їх в один союз покладе край насильству й уможливить забезпечення безпеки. Окремі елементи теорії Р. Оуена (які стосуються союзницьких лозунгів) спостерігаються сьогодні в умовах глобалізаційних тенденцій, однак поєднати в єдиний науковий підхід оуенівське розуміння принципів виховання і засад об'єднання людей досить проблематично, що свідчить про складність застосування даної точки зору для сучасного розуміння питань інформаційної безпеки.

Важливий внесок у формування філософії безпеки зробили К. Маркс і Ф. Енгельс. Ключове місце в їх концепції безпеки посідають положення про закономірне зростання ролі народних мас як головного суб'єкта соціального прогресу, про рушійні політичні сили прогресу. Боротьбу за мир і безпеку вони вважали складовою частиною боротьби за звільнення від експлуатації пролетаріату. Шлях до затвердження безпеки вбачали в єдності пролетаріату, перемозі соціалістичної революції і докорінній зміні суспільного устрою. Велику увагу вони приділяли питанням інформаційного (ідеологічного) забезпечення даного процесу. Однак, попри достатню наукову обґрунтованість марксистської точки зору на проблему безпеки, слід відзначити її деяку односторонність, невиправдану абсолютизацію агресивності й силових методів досягнення безпечного стану. Інформаційна ж складова безпеки в марксизмі (особливо в радянському його варіанті) поєднувалася з ідеологією, якій відводилась одна із ключових ролей у регулюванні інформаційних потоків, «фільтруванні» інформації, її дозуванні тощо.

¹⁹⁰ Сен-Сімон А. Избранные сочинения / Пер. с франц. Под ред. и с коммент. Л. С. Цетлина. Вступ. ст. В. П. Волгина. — М.; Л.: АН СССР, 1948. — Т. 1.

Проблеми філософського осмислення безпеки взагалі та інформаційної безпеки зокрема були в центрі уваги таких видатних мислителів, як Р. Арона, А. Бергсона, М. Л. Кінга, Б. Рассела, П. Тейяра де Шардена, А. Тойнбі, А. Швейцера, К. Ясперса та ін. Особливої актуальності без пекові питання набули у другій половині ХХ ст. у зв'язку із входженням людства в ракетно-ядерну еру й усвідомленням загрози його тотального самознищення.

Французький філософ Анрі Бергсон, поєднуючи інформаційну безпеку з розумінням закритого й відкритого суспільств, зазначає, що насильство й війни є неминучим наслідком закритих суспільств і, отже, сумною необхідністю епохи. Єдину можливість подолання проявів насильства, несправедливості, роз'єднаності людей і досягнення безпечного стану існування людства він вбачав у пропаганді «духу простоти», сповщеного християнськими містиками, принципів аскетизму; у відмові від «штучних потреб», спричинених переважанням розвитку в останні століття «тіла» людства, а не його «душі»¹⁹¹.

Англійський філософ, логік і мораліст Бертран Рассел у своїх численних творах попереджував людство, що настав вирішальний момент історії, коли воно повинне зробити вибір: або загинути внаслідок воєнної небезпеки (оскільки сучасна зброя вражає обидві сторони), або цю небезпеку перемогти. Розум мусить узяти гору над безглуздяма і особливе місце у даному процесі має належати формуванню й спрямуванню необхідних інформаційних потоків (впливів)¹⁹².

Згідно з поглядами лауреата Нобелівської премії миру (1952) Альберта Швейцера зв'язок людини із світом досягається не шляхом пізнання, а за допомогою переживання світу. Декартівському «я мислю, отже, я існую» А. Швейцер протиставляє положення «я є життя, що хоче жити серед життя», з якого виводить необхідність забезпечення безпеки життя. Прагнення зберігати й розвивати безпечний стан будь-якого життя покликане, за А. Швейцером, стати основою етичного оновлення людства, формування універсальної космічної етики, що виключає насильство й війни. Логічно-інформаційним аспектам проблеми він протиставляє невідомі психічні феномени¹⁹³.

¹⁹¹ Бергсон А. Два источника морали и религии: Пер. с фр. / Примеч. А. Б. Гофмана. — М.: Канон, 1994; Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память: Пер. с фр. — Минск: Харвест, 1999.

¹⁹² Рассел Б. Здравый смысл и ядерная война Пер. с англ. В. М. Карзинкина]. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959.

¹⁹³ Швейцер А. Благоговение перед жизнью: Сборник работ / Пер. с нем. — Сост. и послесл. А. А. Гусейнова. Общ. ред. А. А. Гусейнова, М. Г. Селезнева. — М.: Прогресс, 1992; Швейцер А. Жизнь и мысли: Сборник / Сост., пер. с нем., послесл., примеч. и указ. А. Л. Чернявского. — М.: Республика, 1996; Швейцер А. Упадок и возрождение культуры: Избранное / [Переводы]. — М.: Прометей, 1993.

Погляди французького мислителя П'єра Тейяра де Шардена з питань безпеки логічно випливали з його теорії «космогенезу», за якою розвиток Всесвіту йде в певному напрямі і зрештою зводиться до становлення і розвитку духу. Він писав, що насильство виступає як кричуща нісенітниця «свободи у безладді», що воно гальмує прогрес, який очікується усіма. Процеси соціалізації, конвергенції людства, на його думку, зрештою забезпечать умови природної сублімації небезпеки насильства. П. Тейяр де Шарден стверджував, що люди, об'єднавшись у спільному русі до майбутнього, усунуть насильство. Шлях позбавлення від насильства як джерела небезпеки для людства лежить в об'єднанні людей на основі загального світогляду для загального руху до єдиної мети. Особливого значення у даному процесі набувають впливи інформації космічного рівня.

Концептуальні підходи до розгляду проблеми безпеки пропонував один з провідних представників німецького екзистенціалізму Карл Ясперс. Результати аналізу його праць свідчать, що для збереження і зміцнення миру й безпеки він пропонує такі заходи: по-перше, охороняти законну силу існуючих договорів до тих пір, поки вони не будуть змінені шляхом переговорів; по-друге, встановити принципи міжнародного права, припускаючи відмову держав від абсолютного суверенітету, а саме: визнання кожною державою рішень, ухвалених більшістю членів міжнародного правового органу, відмова від права вето і, зрозуміло, створення самого цього міжнародного органу, наділеного безпрецедентними в історії повноваженнями; по-третє, здійснювати необмежений обмін ідеями, вільне й публічне їх зіставлення без жодної цензури; по-четверте, вважати законним втручанням наднаціональної влади у внутрішні справи окремих держав у тих випадках, коли порушуються загальноприйняті принципи справедливості; по-п'яте, вважати такими, що підлягають перегляду встановлені у минулому несправедливі кордони або угоди, рішенням наднаціональної інстанції визволяти народи, що пригноблюються. Таємне і вільне голосування К. Ясперс вважає найбільш прийнятним засобом вираження народної волі. Здійснення цих заходів, на його думку, може не тільки попередити акти насильства, але й взагалі виключити його із життя суспільства.

Світ, за К. Ясперсом, стоїть перед альтернативою: світовий порядок або світова війна. Які ж умови необхідні для створення такого світового порядку? Він вважає, що безпека в усьому світі починається з безпеки у власному будинку. А там безпека, у свою чергу, базується на свободі. Зовнішня й внутрішня свобода всіх людей може бути забезпечена лише на основі екзистенціальної свободи кожної окремої людини. Маючи свій початок в індивіді, свобода втілюється усередині держави у вигляді республіканського правління і виражається також

у відмові цієї держави проти пригноблення інших народів. Проте свобода не означає свавілля, справжня свобода можлива тільки у відданості істині. Немає безпеки без свободи, але немає і свободи без істини. Екзистенційна філософія Ясперса в даному зрізі ґрунтується на розумінні безпеки людини, яка (безпека) безпосередньо поєднується з інформацією про світ¹⁹⁴.

Англійський історик і соціолог Арнолд Тойнбі намагався проаналізувати різні шляхи боротьби за встановлення тривалого миру й безпеки. Як «серйозні зусилля», що робилися для забезпечення безпеки, він розглядає свідому діяльність людей у двох альтернативних напрямках: 1) спроби вести наступ на насильство за допомогою прямих дій приватних осіб і 2) спроби досягти цієї ж мети за допомогою побічних дій громадян держави. А. Тойнбі віддає данину великої пошани «героїчній», близькій до святості поведінці тих, хто йшов шляхом особистої відмови від будь-якої участі в будь-якій війні своєї держави. Водночас він вважає, що альтернативна стратегія безпеки, яка за допомогою інформаційних засобів і способів намагається схилити й привчити уряди об'єднуватися для спільного протистояння агресії, коли виникає її загроза, як свідчить досвід, «є значно більш багатобічною». А. Тойнбі слушно відзначає небезпеку однобічного пацифізму миролюбних держав, що може зробити їх беззахисними перед агресивними державами. Звідси необхідність того, аби миролюбні народи «підіймалися до рівня воїнів», оскільки «святість» може принести користь тільки «завтра». Саме це «піднесення до рівня воїнів» у світових війнах 1914–1918 і 1939–1945 рр. дозволив, за А. Тойнбі, неагресивним народам перемогти мілітаристські імперії. Він вважає, що це відкрило можливість установаження ойкуменічної безпеки за допомогою мирного об'єднання людства на засадах справедливості й мудрості в «добровільний союз», здатний гарантувати мир і безпеку. Та все ж шлях до остаточного і безповоротного знищення інституту насильства він вбачає тільки в «релігійному перетворенні» людства, коли фізична війна людини проти людини буде переведена в духовну (інформаційну) війну всіх людей, об'єднаних на службі Богу, проти сил зла¹⁹⁵.

Осмисленню проблем безпеки, зокрема інформаційної, значну увагу приділив французький мислитель Раймон Арон у книзі «Мир і війна між народами». Він вважав єдиною можливою в умовах протистояння двох соціально-політичних систем політику миру й безпеки. Р. Арон визначав безпечний стан як припинення, більш менш тривале, різних

¹⁹⁴ Ясперс К. Духовная ситуация времени: Пер. с нем. — М.: Мысль, 1998.

¹⁹⁵ Тойнби А. Дж. Постыжение истории / Пер. с англ. Сост. А. П. Огурцов; вступ. ст. В. И. Уколовой; закл. ст. Е. Б. Рожковского. — М.: Прогресс, 1991; Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: / Пер. с англ. — 2-е изд. — М.: Абрис-пресс, 2003.

видів насильства в суперництві між політичними співтовариствами. Французький мислитель пропонував розрізняти три типи безпеки: рівновагу, гегемонію й імперію. Він вважав, що на будь-якому даному історичному полі сили політичних співтовариств можуть бути взаємно збалансовані, можуть домінувати сили одного з них, і, нарешті, сили одного з них можуть перевершувати всі інші, причому такою мірою, що всі співтовариства, окрім одного-єдиного, втрачають свою автономію і набувають тенденцію до зникнення як центри ухвалення політичних рішень. Зрештою, імперська держава привласнює собі монополію на легітимне насильство, широко й всебічно застосовуючи, особливо останнім часом, засоби інформаційного впливу¹⁹⁶.

Філософію ненасильства протягом усього свого життя сповідував видатний американський мислитель і громадський діяч Мартін Лютер Кінг. У праці «Шлях до свободи» він сформулював шість основних принципів ненасильства, кожен з яких прямо чи опосередковано містить інформаційний аспект¹⁹⁷.

Перший принцип стверджує, що ненасильство — це метод боротьби, і як будь-яка боротьба воно вимагає мужності. Ненасильство — не для боягузів, і воно нічого не варте, якщо до нього вдаються не за переконанням, але лише тому, що немає змоги застосувати насильство або через легкодухість.

Другий принцип: у боротьбі не можна принижувати супротивника, навпаки, слід дотримуватися заповіді «Любіть ворогів ваших» і бачити кінцеву мету боротьби не в перемозі над опонентом, а в побудові гідного суспільства.

Третій принцип полягає в тому, що ненасильством ми боре́мося зі злом, але не з тими, хто вільно або мимоволі став його жертвою; боротьба спрямована проти сил зла, а не проти конкретних людей, які його здійснюють.

Суть четвертого принципу в тому, що той, хто став на шлях ненасильства, має бути готовим прийняти страждання і не повинен прагнути відповісти ударом на удар.

П'ятий — духовне (як і фізичне) насильство неприпустиме; слід пригнічувати в собі ненависть до інших, бо вона є одним з джерел насильства.

За шостим принципом справедливість є вселенською засадою, вона міститься у світовому порядку; неважливо, чи уявляють люди цей порядок, виходячи з релігійних або природно-наукових бачень, головне — відчувати, що, сприяючи справедливості, утверджуючи

¹⁹⁶ Арон Р. Мир и война между народами / Под общ. ред. Даниленко В. И. — М.: NOTA BENE, 2000.

¹⁹⁷ Кинг Мартин Лютер. Любите врагов ваших // Вопросы философии. — 1992. — № 3.

через любов і ненасильство правду, ми вирішуємо складні проблеми суспільного устрою і робимо свій внесок у гармонію Всесвіту.

Таким чином, можна констатувати, що концептуальні ідеї інформаційної безпеки сягають сивої давнини. Мислителі різних епох засуджували насильство, пристрасно мріяли про вічний мир і безпеку, пропонували різні моделі здійснення своїх задумів.

Одні з них звертали увагу переважно на інформаційно-етичний бік проблеми (Августин Блаженний, І. Кант, Р. Оуен, А. Бергсон, А. Швейцер). Вони вважали, що агресія, війна є породженням аморальності, що безпечного стану можна досягти тільки в результаті морального перевиховання людей у душі взаєморозуміння, терпимості до різних віросповідань, усунення націоналістичних пережитків, виховання людей у душі принципу «всі люди брати».

Інші вбачали головну перешкоду для досягнення безпечного суспільного стану в господарській розрусі, в порушенні нормальному функціонуванню всієї економічної та інформаційної структури (Ціцерон), в колізії природного й громадянського станів особистості (Т. Гоббс, Дж. Локк). У зв'язку з цим вони намагалися схилити людство до миру й безпеки, малюючи картини загального процвітання в суспільстві без воєн, у якому пріоритет надаватиметься розвитку науки, техніки, мистецтва, літератури, інформації, а не вдосконаленню засобів знищення. Вони вважали, що міждержавна безпека може бути встановлена в результаті розумної політики освіченого правителя.

Треті розробляли правові аспекти проблеми безпеки, досягти якої вони прагнули шляхом договору між урядами, створенням регіональних або всесвітніх федерацій держав (Г. Гроцій, Сен-Сімон, К. Ясперс, А. Тойнбі).

Четверті вважали, що коріння небезпек має соціальний характер, що усунути їх можна, лише змінивши структуру суспільства (Е. Роттердамський, С. Франк).

Сьогодні подальші адекватні реальній соціальній дійсності наукові розвідки в царині інформаційної безпеки без опори на класичну спадщину уявляються досить сумнівними. Безумовно, творчість найвидатніших представників світової філософської думки, незважаючи на її беззаперечну цінність і перманентну актуальність, далеко не вичерпує усіх аспектів філософського осягнення проблеми інформаційної безпеки. Однак їх погляди є найбільш показовими як у своїй протилежності, так і в єдності, що може стати тим відправним пунктом осмислення сутності інформаційної безпеки, навколо якого й будуватиметься майбутня система забезпечення інформаційної безпеки на національному і на глобальному рівнях. Принаймні сучасні методологічні підходи до філософського аналізу феномену інформаційної безпеки мають увібрати в себе якомога більше позитивних аспектів

проаналізованої історичної спадщини. Історико-ретроспективний аналіз даної проблеми є необхідним для вибору перспективної методології дослідження проблем інформаційної безпеки.

Однією із складових життєдіяльності соціуму є поняття «безпека», яка для будь-якої держави має міжнародний і національний аспекти. Водночас, усі ці аспекти являють собою цілу систему, що включає проблеми, пов'язані з різними сферами життєдіяльності.

Поняття «міжнародна безпека» пов'язують, зазвичай, з особливим станом світової спільноти й міждержавних відносин, за якого досягається їхня стійкість до впливу дестабілізуючих факторів загроз, що не перевищують припустимого рівня при відповідному балансі національних і регіональних інтересів, узгодженій економічній та військовій політиці.

При визначенні поняття «національна безпека», мають місце різні точки зору. Наприклад, російський дослідник Д. Рогозін розуміє під нею здатність держави самостійно чи разом з іншими дружніми країнами (народами, націями) стримувати чи усувати внутрішні й зовнішні загрози її суверенітету, територіальній цілісності, соціальному ладу, економічному розвитку, іншим важливим елементам життєдіяльності¹⁹⁸.

Однак існують і інші визначення, що, на наш погляд, тлумачать це поняття в більш широкому сенсі. Під національною безпекою вони розуміють здатність країни зберегти й захистити свій суверенітет, територіальну цілісність, національні інтереси у військовій сфері, у сфері економіки, культурної й духовно-моральної спадщини, історичних традицій і норм суспільного життя; забезпечити зміцнення державності, вдосконалення й розвиток місцевого самоврядування, а також безпеку в екологічній сфері.

На нашу думку, обидва визначення є придатними для розгляду окремих аспектів проблеми. У нашій праці ми спираємося на широке визначення національної безпеки.

Важливим поняттям є «забезпечення національної безпеки», якому сприяє миролюбний характер відносин держави (народу, нації) з іншими державами (народами, націями). Сюди ж доцільно віднести й поняття «зміцнення національної безпеки», що означає створення умов, необхідних для надійного захисту інтересів держави й нації та успішне вирішення політичних, економічних, військових чи соціальних завдань, що стоять перед ними.

У системі національної безпеки держави поряд зі стійкістю суспільства, його соціально-економічною стабільністю, неабияке значення має інформаційна безпека, під якою зазвичай розуміється стан відсутності інформаційних небезпек і загроз або, в разі їх наявності, стан стійкості основних сфер життєдіяльності (політики, економіки,

¹⁹⁸ Рогозін Д. О. Россия между миром и войной. — М.: Мысль, 1998.

науки, техніки, сфери державного управління, суспільної свідомості, військової справи тощо) стосовно небезпечних інформаційних впливів (як упровадження, так і вилучення інформації).

Переважає більшість сучасних дослідників характеризують інформаційну безпеку як стан захищеності інформаційного середовища, що відповідає інтересам держави, за якого забезпечується формування, використання і можливості розвитку незалежно від дії внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз. Аналогічної точки зору дотримується російський дослідник І. Панарін, але з акцентом на вирішальну роль політичної еліти суспільства, яка, на його думку, реально може протистояти інформаційним впливам¹⁹⁹.

Інше визначення дає А. Тер-Акопов. Він пропонує розуміти під інформаційною безпекою суб'єкта стан захищеності інформації, що забезпечує життєво важливі інтереси людини²⁰⁰.

Існують також визначення інформаційної безпеки як стану, тенденції розвитку, умов життєдіяльності соціальних суб'єктів, інститутів, за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності з об'єктивно зумовленими інноваціями. Представники цього напрямку (О. Возженников, В. Калайда, Ю. Максименко, О. Прохожев, Т. Філіпенко, А. Юричко) розглядають інформаційну безпеку як стан, що характеризується відсутністю загроз, тобто чинників і умов, котрі несуть загрозу безпосередньо індивіду, суспільству, державі з боку інформаційного середовища. У цьому разі поняття «стан» істотно відрізняється від поняття «процес» оскільки означає послідовність станів, зв'язаність їх стадій зміни і розвитку. Поняття «процес» на відміну від поняття «стан» акцентує увагу на моменті спрямованості в зміні об'єкта, тимчасовості, цілепокладенні.

Представник третього напрямку Я. Серебрянніков визначає безпеку як «діяльність людей, суспільства, держави, світової спільноти із виявлення (вивчення), попередження, ослаблення, усунення (ліквідації) викликів і загроз, здатних знищити їх, позбавити фундаментальних матеріальних і духовних цінностей, завдати неприйнятної (неприпустимої об'єктивно і суб'єктивно) шкоди, закрити шлях для прогресивного розвитку».

З наведеного вище випливає, що стан безпеки залежить тільки від інтересів суб'єктів суспільної взаємодії в інформаційній сфері, збалансованість яких і визначає рівень загроз, але не вказується, на те, що ці інтереси є життєво важливими, а також на існування і зовнішніх загроз.

¹⁹⁹ Панарин И. Н. Информационная война и власть. — М.: Мир безопасности, 2001.

²⁰⁰ Тер-Акопов А. А. Безопасность человека: Теоретические основы социальной правовой концепции. — М.: МНЭГТУ, 1998. — 194 с.

Інший прихильник указанного підходу — О. Левін — вважає, що визначати інформаційну безпеку через захищеність не зовсім коректно. На його думку, дотримуючись загальновідомої тези «краща оборона — це напад», треба діяти активно, знищувати джерела інформаційної небезпеки. При цьому стосовно змісту інформаційної безпеки доцільно вживати не поняття «інтереси», а набагато фундаментальніше поняття — «цінності». З погляду О. Левіна, в цінностях виражаються інтереси суб'єктів суспільних відносин, зіткнення яких і породжують загрози²⁰¹.

Крім зазначеного вище, існує точка зору, що в найзагальнішому вигляді під інформаційною безпекою можна розуміти здатність суб'єкта безпеки зберігати свої системотворчі властивості, основні характеристики при дезорганізуючих, деструктивних, руйнівних діях на кіберпростір, інформаційно-комунікативні технології. Рівень та інтенсивність цих дій з позицій забезпечення інформаційної безпеки мають певні межі. Їх перевищення може викликати часткові, істотні або незворотні негативні зміни. Якщо мову вести про інформаційну безпеку держави, то мається на увазі її здатність протистояти негативним, руйнівним діям, спрямованим на завдання шкоди її національним інтересам. Вона реалізується в конкретній діяльності держави та її інститутів, що дало змогу ввести до наукового обігу поняття «забезпечення інформаційної безпеки», котре характеризує функціонування соціальної системи, спрямованої на досягнення стабільності²⁰².

На думку прихильників останньої точки зору, «інформаційна безпека» і «забезпечення інформаційної безпеки» є різними поняттями. Перше дає насамперед істотну характеристику стану соціальної спільноти, тоді як друге — діяльну характеристику, тобто висвітлює діяльність суб'єктів даного соціуму стосовно підтримання безпеки. У цьому сенсі «безпека» усвідомлюється як мета життєдіяльності, а «забезпечення безпеки» — як діяльність із досягнення безпечного стану.

Аналогічних поглядів дотримується й чимало західних філософів, соціологів та політологів, які вважають, що інформаційна безпека — це здатність держави ефективно захистити національні інтереси та цінності на основі виявлення загроз і намірів супротивника. Інакше кажучи, це здатність системи забезпечити безпечний рівень життєдіяльності своєї нації та її конкурентоспроможність з метою надійного існування і сталого розвитку.

²⁰¹ Левин А. А. Приоритетные направления деятельности государства по обеспечению информационной безопасности Российской Федерации: дисс. ... канд. полит. наук: 20.01.02. — М., 2004.

²⁰² Почепцов Г. Г. Информационные войны. — М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2001; Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. — М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2001.

Відомі російські дослідники А. Урсул і О. Романович також упевнені, що забезпечення безпеки не зводиться тільки до захисту; ідея національної безпеки тісно пов'язана з концепцією стійкого демократичного розвитку, є її невід'ємною частиною і водночас умовою її реалізації. Такий підхід значно розширює поняття «інформаційна безпека» за рахунок включення в нього «здатності держави ефективно захищати національні інтереси і цінності»²⁰³.

Отже, інформаційна безпека є складною категорією і в нашій праці не може бути вичерпно проаналізована тільки під кутом одного із зазначених підходів. Різноманіття розглянутих концепцій пов'язане з тим, що інформаційна безпека як соціокультурне явище є складною багаторівневою функціональною системою.

Основними структурними елементами системи інформаційної безпеки є особа, суспільство і держава, їх життєво важливі інтереси, загрози в інформаційній сфері. Різні підходи, доповнюючи один одного, дозволяють поглянути на проблему інформаційної безпеки з позиції комплексного підходу, що дає змогу доповнити наявні знання.

Надалі у цій праці дотримуватимуся такого розуміння поняття «інформаційна безпека»: стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави в інформаційній сфері від зовнішніх та внутрішніх викликів і загроз, що забезпечує їх сталий розвиток.

Водночас, інформаційна безпека — це і процес, оскільки найтіснішим чином пов'язана з культурним середовищем і є невід'ємною частиною соціокультурного життя суспільства, в якому діють політична влада, суспільно-політичні сили і рухи, беруть участь особистості, соціальні групи, котрі спонукаються економічними й соціально-політичними потребами, інтересами і цілями. Ця обставина передбачає розкриття наявних зв'язків серед суб'єктів і об'єктів безпеки, їх інтересів, а також тенденцій і закономірностей їх розвитку, понять, за допомогою яких вичленяють загрози із сукупності різних чинників і явищ навколишньої дійсності.

З одного боку, цей взаємозв'язок зумовлений необхідністю в координаті дій суб'єктів суспільства, що виникає саме тоді, коли суперечності й конфлікти усередині соціальної спільноти й у взаєминах із зовнішнім середовищем створюють загрози його існуванню і розвитку. У цьому разі ціннісна система стає головним регулятором суспільних відносин у всіх сферах життєдіяльності суспільства, визначаючи цілі й завдання в системі забезпечення інформаційної безпеки. З іншого боку, інформаційна безпека виступає однією з базових цінностей сучасного інформаційного суспільства і в цьому сенсі вияв-

²⁰³ Урсул А. Д. Устойчивое развитие и проблема безопасности // Информационный сборник «Безопасность». — 1995. — № 9.

ляється її домінуючий вплив, що виражає соціальні цінності і практичні заходи, спрямовані на формування і захист цих цінностей.

Безпечний розвиток будь-якого суспільства, держави, людини прямо пов'язаний з їхньою інформаційною безпекою, оскільки інформаційне середовище є системотворчим фактором цього розвитку. Інформаційна безпека характеризується здатністю людини, суспільства і держави забезпечити з певною імовірністю достатні й захищені інформаційні ресурси та системи для підтримання своєї життєдіяльності, протистояти інформаційним викликам і загрозам, негативним інформаційним впливам на індивідуальну й суспільну свідомість і психіку людей, а також на комп'ютерні мережі та інші технічні джерела інформації, здійснювати інформаційно-психологічне протидіювання.

Слід відзначити, що інформаційна безпека є важливим і дуже складним різноплановим напрямком у загальній системі національної безпеки і стосується військової, економічної, політичної, етнічної, демографічної, ідеологічної, продовольчої та інших видів безпеки.

Кожна із зазначених вище видів безпеки, кожна така підсистема у свою чергу виявляється системою стосовно своїх складових елементів.

Основними об'єктами загроз інформаційній безпеці є економічні, технічні, соціальні тощо. Їх аналіз не є предметом розгляду в даному дослідженні. Вважатимемо, що саме інформаційно-психологічні джерела загроз є найбільш актуальними і значущими в контексті проблематики, окресленої у запропонованій праці.

Оскільки однією із завдань цього дослідження є розгляд інформаційної безпеки як соціокультурного феномену у її теоретичному і практичному аспектах, слід визначитися з його методологією. Це вимагає підходити до дослідження цієї проблеми з урахуванням цивілізаційних, міжнародних і внутрішніх умов, пов'язаних з особливостями трансформації українського суспільства в сучасних умовах поширення глобалізаційних тенденцій.

Глобалізація як процес формування, функціонування і розвитку принципово нової всесвітньої системи відносин між країнами, має як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивом є, скажімо, прискорення впровадження і поширення технічних нововведень, можливості забезпечення більш високого рівня життя тощо. До негативних наслідків глобалізації варто віднести зростаючі загрози цілісності культури й суверенітету держав. Глобалізація зачіпає практично усі сфери життя, створюючи певний рівень небезпек, зокрема, в інформаційній сфері.

Однією з найважливіших методологічних проблем дослідження національної безпеки взагалі й інформаційної безпеки зокрема є досягнення правильного співвіднесення теоретичного й емпіричного рівнів наукового пізнання, їх інтеграція з метою отримання нового

узагальненого знання про предмет. У розв'язанні практичних завдань функціонування тих чи інших сфер національної безпеки та системи безпеки в цілому необхідне застосування конкретних методологічних принципів дослідження, які універсальними для наукового пізнання усіх предметних сторін об'єкта — соціокультурних процесів, які віддзеркалюють розвиток і стан національної безпеки.

Для визначення провідних тенденцій у розвитку національної безпеки в умовах глобалізації слід визначити рівень культурно-політичної організації нації в конкретний історичний момент, у певних соціокультурних умовах, не забуваючи при цьому й минуле, порівнюючи з ним сьогоденну ситуацію в різноманітних сферах соціального життя. Необхідним у даному контексті є встановлення діалектичного взаємозв'язку між чинниками, які визначають безпеку особи, суспільства і держави, виявлення ступеня стійкості й варіативності цих чинників під впливом динамічних змін соціокультурного середовища.

Інформаційна безпека може бути досліджена в межах діалектичного, структурно-функціонального, синергетичного, системного, інформаційно-ціннісного та інших підходів. Убачається за доцільне застосування деяких із цих підходів стосовно інформаційної безпеки охарактеризувати докладніше.

Основи структурно-функціонального аналізу були закладені Т. Парсоном, Р. Мертоном, їх учнями й послідовниками. Згідно з цим підходом (якщо інтерпретувати його основні положення до контексту досліджуваної проблеми) систему забезпечення інформаційної безпеки будь-якої держави можна розглядати як функціональну систему. Вперше поняття «функціональна система» у вітчизняній науці сформулював П. Анохін, який під ним розумів динамічні саморегулятивні структури, діяльність яких спрямована на забезпечення корисних для існування систем і організацій, до яких вони входять як складові. П. Анохін зазначав, що жодна організація, якою б просторою вона не була за кількістю елементів, не може бути названа саморегульованою системою, якщо її функціонування, тобто взаємодія частин цієї організації, не закінчується якимось корисним для системи результатом і якщо відсутня зворотна інформація в керівний центр про ступінь корисності цього результату²⁰⁴.

Для функціональних систем багатозв'язкового регулювання (а система забезпечення інформаційної безпеки є саме такою) характерним є якісно інший принцип саморегуляції: відхилення від оптимального рівня того чи іншого параметра зумовлює спрямований перерозподіл у певних співвідношеннях значень усіх інших параметрів.

²⁰⁴ Анохин П. К. Узловые вопросы функциональной системы. — М.: Наука, 1980; Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы. — М.: Наука, 1978.

На нашу думку, відповідно до принципу взаємодоповнюваності методів, краще зрозуміти процеси, що відбуваються в системі інформаційної безпеки як у відкритій системі, проблеми взаємодії елементів (підсистем) даної системи та суспільства допомагає (у поєднанні з іншими методами й підходами) синергетичний підхід. Адаптовано до сфери інформаційної безпеки синергетичну парадигму можна представити такою проблематикою: невірноваженість і нестійкість як загальний стан компонентів системи; врівноваженість і тривалість як глухий кут еволюції; роль випадковості у загальному ході подій; відкритість системи, обмін інформацією з соціумом в кожній її точці (за винятком сфери державної таємниці); нелінійність розвитку; вибір напрямку розвитку; альтернативність напрямів розвитку як загальний принцип; власні тенденції розвитку інформаційних систем; керований розвиток в умовах самоорганізації.

Для розвитку системи забезпечення інформаційної безпеки характерними є два взаємопов'язаних процеси: збереження стійкості, підтримання цілісності та їх тимчасове порушення. Збереження цілісності, тобто спроможності протистояти зовнішнім впливам (загрозам), забезпечує спадкоємність в її розвитку. При цьому новий склад елементів і тип інформаційних структур дають початок новому цілому. Вони є вторинними стосовно попереднього складу елементів і структур, є їх продуктом і стають первинними щодо нових процесів і явищ.

Тимчасове порушення цілісності, що виникає, нестійкість інформаційних систем відбувається у певних точках біфуркації, які виникають під впливом нелінійних процесів, що трапляються як у соціумі, так і в самих інформаційних системах та їх окремих елементах. Усе це супроводжується певними змінами, які охоплюють окремі сфери чи інформаційну систему в цілому, внутрішню чи зовнішню структуру, окремі функції чи всю їх систему. На цій основі виникає нова дисипативна структура, з якої розпочинається новий процес інформаційних систем. Нова дисипативна структура забезпечує стійкість системи в якісно іншому стані, на якісно новому рівні організованості.

Прогнозування, планування та визначення напрямів і засобів зміцнення стану інформаційної безпеки у зв'язку зі складністю та суперечливістю розвитку міжнародних відносин у світі не можуть здійснюватися без координації та узгодженості. Тільки синхронний розвиток усіх елементів (підсистем) системи національної безпеки забезпечить її найвищу ефективність. Взаємодоповнюваність структурно-функціональної та синергетичної методології дає цілісне уявлення про систему забезпечення інформаційної безпеки, її функціонування, взаємодію елементів і генезис. Особливо важливим в контексті даного дослідження є практичний вихід такого поєднання методологій на розуміння механізму забезпечення інформаційної безпеки.

Без з'ясування механізму взаємодії всіх компонентів важко успішно застосовувати досягнення однієї сфери в іншій. Є всі підстави стверджувати, що при аналізі процесів, що відбуваються в інформаційних системах та системі інформаційної безпеки, доцільно використовувати методологію системного дослідження, розроблену У. Баклі, К. Бейлі, Н. Луманом та ін²⁰⁵. Якщо взяти до уваги думку Н. Лумана, котрий розуміє суспільство як всеосяжну соціальну систему, що включає всі інші соціальні системи, то як одну із соціальних систем можна розглядати й систему забезпечення інформаційної безпеки.

На наш погляд, системний підхід при аналізі феномену інформаційної безпеки означає, що всі суспільні зв'язки і опосередкування, елементи і складові суспільства й держави, функції і проблеми, котрі стосуються забезпечення інформаційної безпеки, розглядаються як взаємопов'язане ціле. Завданням системного підходу при дослідженні проблем інформаційної безпеки буде вираження на рівні спеціальної методології науки загальнонаукових принципів, положень, понять, форм і методів системних досліджень, згідно з якими кожний об'єкт, що представляється як система, розглядається не тільки як певне самостійне ціле, а і як складова системи більш високого рівня організації з усіма її суттєвими взаємозв'язками з іншими об'єктами, які входять до її складу.

Сьогодні є всі підстави вважати, що застосування системного підходу дозволить встановити загальну орієнтацію досліджень проблем інформаційної безпеки й зафіксувати науковими засобами цілісність, організованість об'єкта (системи, проблеми, соціального явища, процесу тощо), що досліджується, в усій його повноті та в усій багатоманітності й поліаспектності зв'язків в об'єкті.

Загалом особливості системного підходу, які відрізняють його як методологічну концепцію в соціально-філософському дослідженні інформаційно-суспільних феноменів, можна звести до таких:

- при визначенні інформаційного феномену як системи опис його елементів не є визначальним, оскільки кожен з елементів суспільної системи розглядається і аналізується не як ізольований, а з урахуванням його «місця» в цілому;
- дослідження інформаційного феномену як системи виявляється невід'ємним від дослідження його взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, оскільки об'єкт вивчається як підсистема більшої системи, утвореної об'єднанням об'єкта із середовищем;
- специфічною особливістю є врахування нових властивостей, якостей, котрі виникають при об'єднанні елементів у систему

²⁰⁵ Bailey K. D. *Sociology and the New Systems Theory: Toward a Theoretical Synthesis*. — Albany, State University of New York Press, 1994. Buckley W. *Sociology and Modern Systems Theory*. — Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1967.

і які не зводяться до простої суми властивостей елементів, що утворюють таку систему (емерджентність);

- між складовими інформаційного феномену як системи існують відношення взаємозалежності і взаємопідпорядкування, які виражаються в тому, що зміни або модифікація одного з цих складових (елементів) зумовлюють певні зміни усіх інших; до складу системи входять елементи, які перебувають у відношенні структурного, каузального, генетичного, функціонального та інших зв'язків;
- у системі можна виділити закономірний тип зв'язку, що утворює її структуру, яка, у свою чергу, забезпечує стійкість системи і зміни якої призводять до радикального її перетворення або до зникнення, причому ці зв'язки не дані безпосередньо, явно, а відкриваються за допомогою особливих епістемологічних процедур.

У силу високого ступеня спільності системний підхід базується на ряді принципів діалектики, а саме: взаємозв'язок і розвиток, залежність і незалежність (автономність), якісна відмінність частини і цілого. Однак системний підхід навіть у реалізації цих принципів вужчий, аніж діалектика. Для підтвердження цього можна вказати, зокрема, на принцип розвитку, який у системному підході представлений лише через рух і зміни, тоді як принцип заперечення в розвитку, який притаманний діалектиці, конструктивно не входить у системний підхід.

Таким чином, на нашу думку, основні проблеми системного підходу, як свідчить практика й аналіз наукової літератури, пов'язані з розвитком методів практичної реалізації вказаних принципів і, зокрема, виявленням законів об'єднання частин в ціле, законів, які визначають характер структури, функціонування і розвитку, зв'язку з умовами і середовищем функціонування, граничних характеристик систем; з розробкою змістовних і формальних засобів представлення суспільних утворень як систем; з дослідженням методологічного підґрунтя різноманітних системних теорій. Аспекти системного підходу стосовно проблеми забезпечення інформаційної безпеки у своїй єдності та взаємодії перетворюють системний підхід у ефективний засіб пізнання. Як правило, окремі аспекти при філософському аналізі інформаційної безпеки найбільш доцільно застосовувати у поєднанні, в комплексі, оскільки всебічне дослідження будь-якої системи, процесу чи проблеми може бути забезпечене тільки сукупним застосуванням усіх аспектів системного підходу.

Вираженню інтегративних властивостей і якостей системи забезпечення інформаційної безпеки у системному дослідженні служать такі поняття, як «елемент», «структура», «система», «середовище», «функції», «розвиток», «управління» тощо. Розглянемо їх методоло-

гічне значення для соціально-філософського аналізу системи забезпечення інформаційної безпеки.

Термін «елемент» відображає якісно визначену реальність, специфікою якої є спроможність до відносно самостійного здійснення конкретної інформаційної функції. Аналіз літератури з проблем системного пізнання складних систем дає підстави виокремити в системі інформаційної безпеки три класи елементів. Перший клас охоплює види функціонування системи інформаційної безпеки, що зумовлюють структуру будь-якої людської діяльності. Це сфери здійснення діяльності суб'єктів, спрямованої на задоволення потреб інформаційної безпеки (людських, технічних, духовних тощо), які виникають, їх сукупність необхідна для забезпечення оснащення, узгодженої діяльності персоналу, підтримки постійної готовності до ліквідації інформаційних загроз тощо.

Другий клас елементів розкриває відношення суб'єктів інформаційної діяльності до навколишнього середовища та їх стосунки між собою. Ці відносини зумовлені певними інтересами і тому характеризуються соціально та політично спрямованою активністю. Вони виступають формою інформаційної діяльності суб'єктів (підсистем) системи безпеки.

Третій клас охоплює різні види суб'єктів дійсності та їх відносини. Вичленування груп взаємопов'язаних однотипних елементів певної якості дозволяє з'ясувати притаманні кожній групі закономірні зв'язки, визначити місце даної групи елементів в межах усієї системи інформаційної безпеки, зрозуміти їх роль у загальному функціонуванні системи.

Структура системи забезпечення інформаційної безпеки — це сукупність закономірних системотворчих зв'язків-відносин, здатна до перетворення та саморегуляції. Завдяки зв'язкам елементів утворюється цілісність і упорядкованість системи. Структура досліджуваної системи, згідно із законом існування елементів, характеризується типом суспільних відносин конкретного суспільства. Кожний вид відносин створює відносно самостійну сферу, тому можна вважати, що структура системи інформаційної безпеки — це її елементи, представлені їх функціональною властивістю. Система інформаційної безпеки має внутрішню і зовнішню структури. Перша спрямована на її збереження й зміцнення, а друга забезпечує її комунікацію із середовищем. Перебудова структури спричиняє якісну зміну системи інформаційної безпеки, однак усі такі зміни структури здійснюються для збереження функцій, необхідних суспільству, державі й особистості. Отже, виявлення структури дає змогу зв'язати елементи системи інформаційної безпеки в цілому, визначити систему відносин між ними і такий спосіб їх взаємодії, який детермінований парадигмою суспільного розвитку.

Система інформаційної безпеки характеризується певними законами функціонування й розвитку елементів. Вона формується, виникає та існує в процесі практичної діяльності суб'єктів і реалізуються через неї. Це дозволяє зрозуміти джерело причинних зв'язків і спрямованість процесів, які відбуваються в системі безпеки тієї чи іншої держави. У системі інформаційної безпеки виявляються як закони, притаманні їй як цілому, так і закони окремих її сфер.

Дослідження функцій системи дозволяє дати відповідь на питання: «Для чого діє та утримується державою система забезпечення інформаційної безпеки?» Функціонування даної системи — це прояв її внутрішньої активності, за якої функції елементів виступають засобом розв'язання протиріч, пристосування системи до внутрішніх змін і середовища, досягнення загальної мети системи і збереження її цілісності, забезпечення умов для її розвитку. Розуміння функцій системи інформаційної безпеки дає змогу сформулювати закони їх функціонування. Вони характеризують зміни, спрямовані на збереження динамічної тривалості системи в межах певного типу, внаслідок чого зміни в елементах системи інформаційної безпеки є завжди постійними. Однак такі зміни не виводять систему інформаційної безпеки за межі досягнутого рівня організації, не спричиняють її глобальних змін.

На певному етапі функціонування системи забезпечення інформаційної безпеки, коли закони її функціонування починають ускладнювати прояв структурних відносин, визрівають умови для переходу системи до іншого типу зв'язків, що дозволяє зберегти цілісність системи. З утворенням нових зв'язків у системі інформаційної безпеки починають виявлятися закони розвитку; розвиток системи інформаційної безпеки — це процес, що приводить систему до структури іншого рівня розвитку. Він відрізняється від функціонування системи інформаційної безпеки як простої зміни стану в рамках старої структури. Разом з тим, жорстке розмежування розвитку і функціонування є неприпустимим. Розвиток системи інформаційної безпеки відбувається в єдності протилежностей — зміни й збереження, де збереження виступає синонімом незмінності, оскільки зберігаються зміни. Тому закони функціонування й закони розвитку системи інформаційної безпеки є нерозривними.

У процесі реалізації державного управління формуванням системи інформаційної безпеки вона стає цілісною системою, яка має нові якості, не притаманні окремим її елементам. Система забезпечення інформаційної безпеки — це діалектична єдність її елементів, які взаємодіють із середовищем і протистоять йому, пов'язаних між собою певним типом структури, що забезпечує цілісність системи інформаційної безпеки. Вони (елементи) отримують можливість виступати як ціле

завдяки відтворенню своїх передумов. Але це може відбуватися тільки тоді, коли система виступає внутрішньо суперечливим утворенням. Тому, система інформаційної безпеки певного типу характеризується своїм специфічним характером змін і своїм історичним часом.

Отже, завданням системного дослідження системи забезпечення інформаційної безпеки в перехідних умовах є створення концептуальної схеми розуміння її як цілісності, опрацювання специфічних вихідних понять і виявлення зв'язків між ними.

Таким чином, з позицій системного підходу система забезпечення інформаційної безпеки являє собою відкриту систему зі специфічними структурними і функціональними елементами. Вона має власні внутрішні зв'язки і зв'язки з навколишнім середовищем, функціонує й розвивається під впливом численних факторів (як природних, так і соціальних).

Поряд з описаними вище методами наукового дослідження інформаційної безпеки у перехідних умовах і в поєднанні з ними на тому чи іншому етапі дослідження доцільно використовувати інтуїтивно-логічні, математичні та комбіновані методи.

У цілому аналіз різноманітних методологічних підходів до розгляду системи забезпечення інформаційної безпеки як особливого феномену дає змогу точніше визначити особливості та функції даної системи, осмислити принципи її функціонування.

3.2. Інформаційна безпека у системно-функціональному вимірі

У сучасних умовах глобалізації для досягнення належного рівня національної безпеки необхідне комплексне прогнозування реальних і потенційних викликів і загроз життєво важливим інтересам людини, суспільства і держави. Це викликає потребу постійного одержання достовірної та повної інформації не тільки про виклики і загрози та ступінь їхньої небезпеки, але й про можливості впливу на них з метою усунення, нейтралізації чи зниження їхньої небезпеки. Цього можна досягти шляхом ефективної організації та здійснення інформаційного забезпечення у сфері національної безпеки.

Звідси випливає, що проблема інформаційного забезпечення лише на перший погляд є суто технічною. Вона має специфічні філософські, економічні, соціально-політичні, соціокультурні аспекти, оскільки наявність чи відсутність інформації, її раціональне чи помилкове використання або невикористання спричиняє величезні наслідки (творчі чи руйнівні) для людини, суспільства й держави.

У цьому контексті важливим є дослідження інформаційної безпеки як соціокультурного феномену, сукупності зв'язків та відношень. Це передбачає потребу визначити структуру інформаційної безпеки, виявити інформаційні зв'язки й потоки у сфері національної безпеки.

Кожне із різноманіття визначень національної безпеки так чи інакше віддзеркалює її сутнісний чи функціональний аспекти і відрізняється одне від одного набором певних характеристик і компонентів.

Стосовно зовнішніх загроз слід зауважити, що деяка незавершеність у вирішенні окремих проблем розпаду СРСР і «розлучення» колишніх союзних республік загалом не мають антагоністичного характеру, і тому пострадянські країни не розглядаються як першочергові джерела небезпек національній безпеці України. Зникнення біполярності світового простору та формування декількох центрів тяжіння в захисті регіональних і національних інтересів впливає на вибір Україною зовнішньополітичної стратегії й тактики у забезпеченні національної безпеки. Загалом Україна повинна ще визначити своє справжнє місце в системі континентальної і глобальної безпеки.

Таке становище позначається на інформаційній складовій у забезпеченні національної безпеки. По-перше, інформаційний простір України трансформується в систему нового міжнародного інформаційного порядку. Він стає більш відкритим, а за низького рівня інформатизації і слабого інформаційного захисту — більш доступним.

По-друге, система національної безпеки України тісно пов'язана з розвитком і утвердженням поглядів на забезпечення національної безпеки пострадянських країн. Багато з них (Білорусь, Казахстан, Киргизія та ін.) тяжіють до тісного союзу з Росією, зокрема з питань безпеки. Водночас розвиток цих держав пов'язаний з Україною, а окремі сфери життєдіяльності мають пряму залежність від їх економічних відносин. Утворення СНД і прийняття Договору про колективну безпеку з одного боку, та розширення НАТО і його просування на Схід — з іншого, вимагають від України певних зобов'язань і дій в галузі національної та регіональної безпеки. Низка новостворених країн (Грузія, Латвія, Литва, Естонія, Молдова) тяжіють або стали членами ЄС. Політику євроінтеграції реалізовує й Україна. Поряд з цим довгий час тривала дискусія щодо вступу України, Грузії, і навіть Молдови до НАТО. Нині, відповідно до Закону «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», Україна проголосила про свій новий статус — європейської позаблокової держави, яка не бере участі у військових блоках, але може здійснювати співробітництво з ними задля забезпечення національної, регіональної та міжнародної безпеки. За цих умов наповнюються новим змістом інформаційна взаємодія й інформаційна підтримка в рамках забезпечення колективної і національної безпеки.

По-третє, становлення системи національної безпеки України відбувається в умовах утвердження української державності й нових суспільних відносин. Внутрішнє життя України нині характеризується болісною соціальною модернізацією, політичною невпорядкованістю, політичним і соціальним розшаруванням, яке доходить до рівня протистояння, перманентною фінансовою та економічною кризою. У цих екстремальних умовах, хоча й повільно, але йде процес становлення та інформатизації інститутів громадянського суспільства як одного з найважливіших елементів системи національної безпеки. На глобальному рівні саме сучасні кризові явища здебільшого й детермінують стан інформаційної безпеки перехідних країн, у тому числі й України.

Для виділення інформаційних зв'язків у сфері національної безпеки має істотне значення ще один момент. Він полягає в тому, що національна безпека має два аспекти: внутрішній і зовнішній, що зумовлено наявністю внутрішніх і зовнішніх викликів і загроз. Про пріоритетну значущість того чи іншого аспекту можна судити, проаналізувавши конкретну історичну ситуацію. Для України, наприклад, на сучасному етапі актуалізуються внутрішні джерела викликів і загроз у зв'язку зі зниженням глобального військового протистояння. Проте, не можна забувати, що особливої сили набирають джерела зовнішньої економічної, екологічної та, найбільше, інформаційної небезпеки. За цих умов слід підкреслити вагомість інформаційних зв'язків системи забезпечення національної безпеки.

Інформаційні зв'язки у сфері національної безпеки мають настільки ж складний і багаторівневий характер, як і її структура. В загальному вигляді їх можна представити як сукупність груп взаємозв'язків. По-перше, це обмін інформацією між суб'єктами забезпечення національної безпеки, що відповідають за організаційну цілісність системи. По-друге, — інформаційні зв'язки між людьми, діяльність яких безпосередньо й опосередковано пов'язана із забезпеченням функціонування системи національної безпеки. По-третє, — інформаційні зв'язки між технічними компонентами системи, оскільки частина інформаційних функцій, надлишкових для людини, але необхідних для забезпечення національної безпеки, у сучасних умовах передається різноманітним технічним засобам²⁰⁶.

Крім того, інформаційні зв'язки можна розділити на дві групи. Першу складають змістовні інформаційні зв'язки, що характеризуються структурною (зв'язаною) інформацією. Це зв'язки між елементами видів безпеки; між внутрішніми елементами кожного виду безпеки; між кожним видом безпеки і зовнішнім середовищем (під зовнішнім середовищем тут розуміємо національні інтереси інших

²⁰⁶ Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: Монографія. — Х.: Майдан, 2007.

країн) тощо. Другу групу представляють функціональні інформаційні зв'язки, що характеризуються оперативною інформацією. До них можна віднести суб'єкт-об'єктні (між суб'єктами, об'єктами, між суб'єктами й об'єктами, а також усередині них) зв'язки; зв'язки між суб'єктами, об'єктами і джерелами загроз, а також із зовнішнім середовищем. Разом з тим, усю сукупність інформаційних зв'язків стосовно національної безпеки можна розділити на зовнішні та внутрішні інформаційні зв'язки.

Усі ці зв'язки не існують ізольовано один від одного, а, перетинаючись, утворюють систему інформаційних відносин, що є одним із найважливіших факторів, які визначають ефективність функціонування системи забезпечення національної безпеки. Підкреслюючи важливість обміну інформацією для розвитку і функціонування соціальних систем, Н. Вінер називав інформаційні зв'язки «цементом, що скріплює суспільство»²⁰⁷.

Очевидно, що й система забезпечення національної безпеки ні виникнути, ні функціонувати як ціле без організації належних інформаційних процесів усередині її не може. Необхідність такої організації зумовлена багатьма факторами, найважливішим з яких є потреба у виробленні цілей керування й одержання засобів їх досягнення, у самоорганізації системи. Адже без належної організації інформаційних зв'язків неможливо забезпечити її належне функціонування в умовах, що змінюються, неможливо зв'язати різноякісні компоненти в єдине, постійно діюче ціле і підтримувати систему в постійній готовності до виконання завдань, що виникають. А відсутність інформаційного обміну між компонентами системи забезпечення національної безпеки неминуче призведе до розпаду існуючих між ними відносин функціонального типу, роз'єднання системи та її загибелі.

Таким чином, представлена система інформаційних зв'язків дає можливість виявити інформаційні потоки, визначити їхню спрямованість і зміст, що дозволить раціонально використовувати інформаційні ресурси і потенціал для забезпечення суб'єктів національної безпеки найбільш повною, достовірною і своєчасною інформацією.

Наявність настільки складної, динамічної структури національної безпеки, а також системи інформаційних зв'язків, розглянутих вище, визначається і великою кількістю інформаційних потоків. Уявляється, що їх можна класифікувати за тими ж підставами що й інформаційні зв'язки (внутрішні й зовнішні; висхідні, спадні й горизонтальні; прямі й зворотні). Зовнішній потік інформації являє собою її рух від глобальної (загальної), регіональних, а також національних систем безпеки до конкретної системи національної безпеки. Цей потік зв'язує

²⁰⁷ Вінер Н. Кибнетика, или управление и связь в животном и машине. — М., 1968.

систему національної безпеки із системою зовнішніх викликів і загроз, а також із системами безпеки рівного і більш високого порядку. Внутрішній потік зв'язує структури, що забезпечують національну безпеку між собою в єдине ціле, а також із суб'єктами і системою внутрішніх викликів і загроз. Інформація відображає тут усі сторони соціально-політичної, економічної, правової та іншої діяльності суб'єктів національної безпеки стосовно забезпечення стабільності, реалізації життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави. У внутрішньому й зовнішньому потоках присутня найрізноманітніша за змістом і формою інформація (наприклад: за змістом — політична, правова, військова, соціальна тощо; за формою — документована, електронна, усна тощо).

Висхідний потік — це рух інформації знизу вгору. Його формують окремі особистості, керівники низових ланок влади, політичних і громадських організацій, інших низових структур. Він відображає результати діяльності з реалізації і захисту життєво важливих інтересів окремих особистостей, соціальних груп, колективів. Цей потік досягає верхніх рівнів політичної і державної влади як найбільш важливого елемента системи забезпечення національної безпеки. Спадний потік — це рух інформації від верхніх до нижніх рівнів системи національної безпеки, від вищих рівнів політичної і державної влади до окремої особистості, соціальної групи чи колективу. Горизонтальний потік циркулює на одному ієрархічному рівні системи національної безпеки. Це потік взаємодії.

Для сфери управління системою забезпечення національної безпеки характерні прямі й зворотні інформаційні потоки. Їх наявність сприяє збереженню системою динамічної рівноваги. Прямі (від суб'єкта керування до об'єкта) і зворотні (від об'єкта керування до суб'єкта) інформаційні потоки переносять величезні масиви інформації про функціонування системи забезпечення національної безпеки. Саме інформація цих потоків дозволяє корегувати правильність прийняття рішень (особливо на вищих рівнях управління) та діяльність щодо їх реалізації.

Таким чином, у сфері національної безпеки циркулюють різноманітні інформаційні потоки, що тісно переплітаються, накладаються один на одного, у чомусь дублюють зміст інформації. Вивчення й оптимізація цих потоків є одним з пріоритетних напрямів удосконалення інформаційного забезпечення системи національної безпеки.

Національний безпеці як соціально-політичному явищу властиві різні функції, зміст яких детермінується насамперед цілями національної безпеки. Важливо відзначити, що функції притаманні не тільки системі національної безпеки, але і її компонентам, при цьому кожен компонент, кожна частина системи виконує в системі специфічні

функції, спрямовані на її збереження, вдосконалення і розвиток, на досягнення системного результату. Так, системі національної безпеки притаманні такі функції: захисна, зупиняюча, випереджальна, мобілізуюча, регулююча, прогностична, котрі спрямовані на збереження окремої людини, суспільства і держави, тобто на збереження їх якісної визначеності. Однак їхнє ефективне здійснення нерозривно зв'язане з наявністю необхідної і достатньої інформації, що зумовлює значимість інформаційної функції.

У зв'язку з тим, що тема даного дослідження пов'язана з інформаційним аспектом забезпечення національної безпеки, уявляється доцільним не розглядати усі функції, а зупинитися лише на інформаційній.

Інформаційна функція системи національної безпеки полягає в одержанні системою в цілому та її елементами інформації, необхідної для здійснення узгодженої і цілеспрямованої діяльності щодо досягнення цілей національної безпеки. Вимоги до виконання цієї функції визначаються необхідністю і достатністю представленої споживачу інформації відповідно до його запитів — інформаційними потребами і можливостями їхнього задоволення. Питання інформаційних потреб споживачів інформації у сфері національної безпеки, як і в будь-якій іншій, є досить проблематичним і дискусійним. Виходимо з того, що інформаційні потреби впливають із функцій споживачів, їхньої ролі в забезпеченні національної безпеки і формуються на основі моделювання процесу забезпечення останньої. Це узгоджується з тим, що багато викликів і загроз можна лише змодельовати (наприклад, економічна криза, природні катаклізми тощо) та відповідно змодельовати діяльність з їх нейтралізації чи усунення.

Наявність інформаційної функції дає змогу використовувати весь соціально-політичний досвід, накопичений людством, для найбільш раціональної організації діяльності стосовно забезпечення не тільки національної, а й регіональної та міжнародної безпеки. Ф. Енгельс цілком слушно писав, що тепер уже не вважається необхідним, аби кожен окремий індивід випробовував усе на своєму досвіді; його індивідуальний досвід може бути до відомого ступеня замінений результатами досвіду ряду його попередників²⁰⁸.

Забезпечення національної безпеки як цілісної системи здійснюється не ізольовано, а в тісному взаємозв'язку з іншими сферами життєдіяльності її суб'єктів. Адже, як слушно зазначав В. Афанасьєв, для будь-якої системи в рамках суспільства середовищем є й інші системи соціального порядку, з якими вона перебуває в економічній, соціально-політичній і духовно-інформаційній взаємодії²⁰⁹.

²⁰⁸ Энгельс Ф. О прообразах математической бесконечности в действительном мире // Маркс К., Энгельс Ф. — Соч. 2-е изд. — Т. 20.

²⁰⁹ Афанасьев В. Г. Системность и общество. — М.: Наука, 1980.

Дослідження інформаційної безпеки як соціокультурного феномену потребує також розгляду системи її управління. Це зумовлено тим, що управління виступає важливим системотворчим чинником і за його допомогою реалізується мета, яка стоїть перед соціальною системою і яка визначає характер її функціонування і розвитку.

Абсолютна більшість вітчизняних і закордонних вчених вважають, що забезпечення національної безпеки в останні роки набуває нової якісної значущості. Йдеться про те, що сучасний стан міжнародних і внутрішніх відносин помітно знизив раціональність використання військової сили для досягнення цілей національної безпеки. Хоча, слід визнати, що військово-силовий компонент не виключається і сьогодні, він продовжує відігравати певну роль у забезпеченні національної та регіональної безпеки. Разом з тим, застосування військової сили все-таки залишає провідні місця. Це зумовлено, по-перше, істотним зниженням військово-політичного протистояння у світі (принаймні в теперішній час немає явно виражених антагоністичних відносин), а, по-друге, економічними обставинами. Так, сучасні тенденції міждержавної економічної інтеграції неухильно ведуть до створення наднаціональної економіки. Свідченням цього є виникнення, у тому числі в Україні, спеціальних економічних зон, залучення закордонних інвестицій у національну економіку, об'єднання фінансового капіталу, розширення взаємовигідних економічних зв'язків тощо.

Водночас, за нашими оцінками, надалі може зростати роль інформаційних та інформаційно-психологічних операцій задля реалізації економічних, політичних чи інших цілей на рівні різних суб'єктів. Не виключається їх застосування на міждержавному чи регіональному рівнях в умовах розбудови багатополярного світу. За цих обставин потребують відповідного переосмислення теоретичні основи та концептуальні засади забезпечення національної, регіональної та міжнародної безпеки.

У зв'язку з цим уявляється, що нова система управління силами і засобами забезпечення національної безпеки будуватиметься не тільки на загальних, а й на специфічних принципах. Серед останніх особливу роль відіграють принципи зростаючої ролі міжнародної інтеграції і збереження національної самобутності, а також єдності державного й суспільного начал.

Управління (сьогодні, передусім, інформаційне) силами і засобами забезпечення національної безпеки є основним засобом реалізації її стратегії. Воно являє собою специфічний вид діяльності держави, суспільно-політичних організацій; планомірний, свідомий, цілеспрямований вплив на об'єкт управління — систему національної безпеки.

Інформаційний механізм управління системою забезпечення національної безпеки — це спосіб організації, функціонування керуючої

системи, комплекс принципів, соціальних важелів, правових, моральних норм та інших засобів і способів, що впливають на керувану систему для досягнення конкретних цілей.

Людина, її життя з найдавніших часів залежали не лише від здатності добувати їжу, будувати житло і т. д., захищати себе, але й від того, наскільки швидко і повно вона одержувала інформацію і як швидко на неї реагувала.

Не випадково ще на зорі свого існування людина виділила два напрями діяльності: матеріальне виробництво й інтенсифікацію інформаційних процесів. У ході історичного процесу людина розвивала й удосконалювала матеріальне виробництво, а разом з ним — інформаційні процеси й інформаційну взаємодію. У сучасному житті людини і суспільства інформація відіграє найважливішу роль. Спілкування, пізнання, знання минулого і прогноз майбутнього, виробництво матеріальних благ, розподіл і споживання й багато чого іншого можливе тільки і завдяки одержанню, переробці, збереженню й використанню інформації.

Саме інформація вже в другій половині ХХ століття стає такою ж загальною категорією, як матерія чи енергія. Вона пронизує усі сфери життя та діяльності людини, суспільства і держави, є безпосереднім виробничим ресурсом, поряд із сировиною й енергією, одним з основних багатств країни, її національним надбанням.

Без наявності своєчасної і достовірної інформації практично неможливе функціонування жодного виду забезпечення національної безпеки. Саме інформація є тим компонентом, що притаманний кожному з видів забезпечення національної безпеки. Цим і зумовлена особлива роль і специфіка інформаційного забезпечення.

У найбільш розвинених країнах світу інформаційному забезпеченню національної безпеки надається важливе значення. Зокрема, у «Стратегії національної безпеки США» з цього приводу зазначено: «Наша стратегія національної безпеки формулюється виходячи з американських інтересів і цінностей... Життєздатність, творча енергія і різнобічність американського суспільства є важливим джерелом національної могутності в системі глобальної економіки, рушійними силами якої усе більшою мірою стають нові ідеї та інформаційне забезпечення»²¹⁰.

Специфіка інформаційного забезпечення, його відмінність від інших видів забезпечення національної безпеки полягає в самому продукті забезпечення — інформації, у силу того, що остання лежить в основі будь-якої діяльності людини і тому виступає необхідною умовою її раціонального життєзабезпечення.

²¹⁰ Стратегія національної безпеки США / Пер. с англ. — М.: ИНФРА-М, 1995.

Таким чином, інформаційна безпека являє собою складну, динамічну, цілісну соціальну систему, компонентами якої є підсистеми безпеки особистості, держави і суспільства. Саме взаємозалежна, системна інформаційна єдність останніх складає якісну визначеність, покликану здійснити захист життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, забезпечити їх конкурентноздатний, прогресивний розвиток.

Найважливішим елементом, що забезпечує цілеспрямовану координацію зусиль усіх державних і суспільних сил країни стосовно забезпечення інформаційної безпеки виступає її система управління. Вона може включати (у демократичних державах включає) елементи, інститути й органи державного управління, суспільні структури, які беруть участь у соціальному й державному управлінні. Основою ефективного функціонування цієї системи управління є наявність достовірної, об'єктивної, повної і своєчасної інформації, а також наявність відповідної системи інформаційного забезпечення у сфері національної безпеки.

3.3. Місце й роль інформаційних аспектів безпеки у соціокультурних процесах

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується зростаючою роллю інформаційної сфери — сукупністю інформаційних ресурсів, інформаційної інфраструктури, системи формування, розповсюдження й використання інформації, а також системи регулювання суспільних відносин, що виникають при цьому. Нині багато найважливіших інтересів людини, суспільства і держави значною мірою визначаються станом навколишньої інформаційної сфери. Тому, на нашу думку, інформаційна безпека може розглядатися як найважливіший компонент національної безпеки, котрий «пронизує» решту видів безпеки.

Пріоритетність того або іншого виду безпеки визначається такими чинниками:

- потребою громадян, суспільства, держави і світової спільноти;
- зростаючою уразливістю людей і життєво важливих об'єктів держави без зосередження зусиль на зміцненні даного виду безпеки;
- наявністю широкого кола небезпек і загроз, яким повинна протистояти дана система безпеки. Очевидно, що власне інформаційної безпеки стосуються всі ці чинники.

Глобальна інформатизація суспільства, стрімкий розвиток засобів інформаційної техніки й нових інформаційних технологій, збільшен-

ня потреб суспільства в різноманітних інформаційних послугах, формування в останні десятиліття національних і глобальних інформаційно-телекомунікаційних систем — усе це привело до появи нового виду економіки — інформаційної.

Інформаційна економіка включає такі основні компоненти: виробництво засобів інформаційної техніки, включаючи засоби зв'язку і передачі даних; виробництво інформаційних продуктів та інформаційних ресурсів; надання інформаційних послуг користувачам. Інформаційна економіка впливає практично на всі сторони суспільного розвитку. Розвиток інформаційної економіки та місце тих або інших країн у новому глобальному інформаційному просторі набувають вирішального значення в геополітиці. Саме тому розвитку інформаційної економіки як стратегічно важливого напрямку соціально-економічного поступу суспільства сьогодні приділяється першорядна увага в таких країнах, як США, Японія, ФРН, Франція, Велика Британія. Загальновідомо, що економічні успіхи цих країн останніх років досягнуті завдяки все більш рішучій орієнтації на розвиток інформаційної економіки. У таких умовах національну безпеку держави в принципі не можна забезпечити без розвиненої інформаційної економіки.

Основу інформаційної економіки розвиненої держави становлять інформаційні ресурси. Поняття національних інформаційних ресурсів сьогодні претендує на роль нової економічної категорії. Пріоритетний характер інформаційних ресурсів у суспільстві робить особливо актуальною проблему їх захисту. Шкода, що завдається в той або інший спосіб інформаційним ресурсам держави, безпосередньо зачіпає інтереси економічної безпеки.

У теперішній час взаємозв'язок різних країн планети є таким, що люди практично всіх країн потребують знань, культури, мистецтва і науки, що знаходиться за кордоном. Але якщо це так, то повинні бути цивілізовані правила обміну в цих сферах, які підсилюватимуть, а не обмежуватимуть подальші інновації. Створити такі правила, а також інформаційну етику, яка лежить в їх основі, — це надзвичайно важке для вирішення завдання у світі, розділеному на три частини, в кожній із яких переважає або сільське господарство, або індустріальна, або постіндустріальна економіка. Водночас очевидно, що ці проблеми мають тільки одну тенденцію — ставати все більш важливими.

Відзначимо, що створення планетарного інформаційного простору за допомогою глобальних комп'ютерних мереж може мати серйозні наслідки для національної, зокрема економічної, безпеки. Інформаційний простір не має державних кордонів, не має таких інститутів захисту державних інтересів, якими є прикордонна й митна служби, поки що відсутні способи і засоби контролю цінності й важ-

ливості інформаційних ресурсів, що «перевозяться» через кордон. Поки що державний кордон є практично прозорим для інформаційних ресурсів.

Упровадження інформаційних і телекомунікаційних технологій, оснащення ними державних структур ставить проблему захисту інформації та елементів інформаційного забезпечення на абсолютно пріоритетний рівень.

Особливо важливою ця проблема стає у зв'язку з використанням глобальних інформаційних мереж в держструктурах. Так, загальнодоступність мережі Інтернет, її відкритість, наявність величезного числа програмних засобів, розроблених в різних країнах світової спільноти, можуть представляти небезпеку для економічної безпеки країни і національної безпеки в цілому. Зокрема, несанкціонований доступ через глобальну інформаційну мережу в бази даних державних структур з метою їх руйнування, цілеспрямованого спотворення або використання інформації в злочинних цілях може завдати серйозної шкоди державі. Особливо гостро проблеми розробки методів захисту власних інформаційних ресурсів у відкритих мережах відчуються у країнах, які технологічно відстають у сфері інформаційних і телекомунікаційних технологій від США або країн Західної Європи. До таких держав, на жаль, належить і Україна.

Тому, з одного боку, слід суворо стежити, аби конфіденційна інформація з персональними даними особи або інформація, яка становить державну, службову чи професійну таємницю, не розміщувалася в мережі Інтернет і на робочих місцях користувачів мережі, які працюють із закритою інформацією, а з іншого — аргументовано відносити інформацію до категорії закритої, не включаючи до неї значний масив документів, що формуються відкритими комерційними структурами, ЗМІ і т. п. Кожна держава повинна мати методи захисту своїх життєво важливих інтересів. Тому певна частина знань, наявних у тій або іншій країні, буде завжди закрита для доступу, якщо ці знання пов'язані з питаннями безпеки людини, суспільства і держави.

У ході реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки з метою підтримки вітчизняних виробників необхідним є введення гнучких диференційованих обмежень на подальше збільшення в українських телекомунікаційних системах зарубіжних цифрових комунікаційних засобів, а також створення умов пріоритетного розвитку вітчизняних розробок і виробництв у сфері сучасних телекомунікацій і програмного забезпечення для поступового заміщення зарубіжного телекомунікаційного устаткування зі сфер, що забезпечують національну безпеку України.

Актуальною є також проблема методів захисту сучасних інформаційно-телекомунікаційних систем, розвиток та широке впровадження

яких у всі сфери життєдіяльності призводить до зростання залежності людини і суспільства від безперервного функціонування цих систем і засобів, гарантій невикористання накопичуваної в них інформації на шкоду законним інтересам людини, суспільства і держави.

Очевидно, що помилки в роботі інформаційних систем управління повітряними перевезеннями, рухом залізничного транспорту тощо можуть послужити причиною серйозних трагедій і величезної матеріальної шкоди, не говорячи вже про системи управління небезпечними виробництвами, АЕС, стратегічною ядерною зброєю. Все це дає підстави стверджувати, що складові інформаційної безпеки в сучасних умовах стають центральними у сфері національної безпеки.

Нині особливу роль у військовій сфері відіграє інформаційна структура оборонного потенціалу країни, значення якої постійно зростає. Всі сучасні засоби озброєння, системи управління військами і зброєю є системами критичних додатків (так прийнято називати системи, порушення функціонування яких призводить до різкого послаблення безпеки держави) з високим рівнем комп'ютеризації. Ці системи можуть виявитися вельми уразливими, зокрема, з точки зору дії інформаційної зброї як у воєнний, так і в мирний час. Уразливість систем критичних додатків може призвести до того, що зброя країни через приховане впровадження в програмне забезпечення систем управління нею «програмних закладок» виявиться повністю або частково виведеною з ладу. Про реальність такого сценарію свідчить досвід війни в Перській затоці. Ірак практично не зміг застосувати куплені у Франції системи протиповітряної оборони, тому що їх програмне забезпечення містило «логічні бомби», активізовані з початком бойових дій.

Таким чином, оборонну безпеку держави неможливо забезпечити без відповідного рівня розвитку інформаційних технологій. Для цього вже недостатньо швидко розробляти власні програмні засоби та інші технології, необхідні науковий потенціал і відповідні методології, які дозволять створювати у випереджувальному ритмі принципово нові і якісні засоби — такі як «генетичні» програми, «генетичні» шифри тощо.

Як уже наголошувалося вище, нині реальністю став новий тип війни — інформаційної. Ефективність протидії інформаційній зброї визначатиметься методами і формами використання інформаційного ресурсу як зброї. Відтак, суть інформаційної війни полягає в боротьбі за допомогою інформації проти інформації. Як відзначав Е. Тоффлер, контроль над знаннями — ось суть майбутньої всесвітньої битви за владу в усіх інститутах²¹¹.

²¹¹ Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Пер. с англ. — М., 2001.

Театр воєнних дій розширюється до таких меж, які іноді називають «дух цивілізацій», тобто все більше переміщається у сферу духовну, в зіткнення базових цінностей, цілей, знань, теорій. Для швидкого й масового перепрограмування нації в процесі інформаційної війни найбільш ефективними є прийоми, що мають емоційне забарвлення і належать таким сферам, як масова культура, мистецтво, релігія і т. п. На нашу думку, певні методи такого перепрограмування були успішно застосовані проти СРСР, що призвело до його розпаду. Таким чином, цілеспрямований односторонній вплив на духовні цінності та на їх носіїв не є безпечним для окремої людини, нації і людства в цілому. Слід зазначити: наслідком такої війни стає знищення різноманітності культур, що неминуче веде до зупинки розвитку людства.

Для руйнування суспільної системи насамперед потрібно зруйнувати найбільш значущі зв'язки, систему взаємодії між ключовими елементами і структурами соціальної системи, приводячи її в стан, близький до хаотичного. Дослідження у галузі синергетики показують, що в будь-якій складній системі, що саморозвивається, генетично закладений механізм саморуйнування. Цей механізм має інформаційну основу і є уразливим з боку зовнішніх інформаційних дій. Тому найбільш результативними є такі інформаційні дії, які активізують саме механізми саморуйнування, вражаючи передусім систему управління суспільством, яка, у свою чергу, сама продовжуватиме руйнування соціальної системи, держави.

Дослідження у сфері синергетики також засвідчили, що в певні моменти часу (точки біфуркації) складна система, якою є суспільство, стає вельми нестійкою. Вона стає дуже чутливою до зовнішніх інформаційних дій, навіть якщо вони є досить слабкими у порівнянні з інформаційним потенціалом самої системи. Саме ця властивість і використовується при веденні інформаційної війни.

На основі вищевикладеного можна зробити висновок, що в сучасних умовах оборонна безпека держави значною мірою залежить від забезпечення її інформаційної безпеки.

Наступною в контексті даного дослідження є проблема соціальної безпеки, яка була й залишається однією з найважливіших. Вона пов'язана із захистом інтересів країни і народу в соціальній сфері, розвитком соціальної структури і відносин у суспільстві, системи життєзабезпечення і соціалізації людей, способу життя відповідно до потреб прогресу нинішніх і майбутніх поколінь.

Сучасні інформаційні технології дозволили різко підвищити ефективність засобів інформаційного впливу на психіку людей і суспільну свідомість, створити нові форми прихованого маніпулювання індивідуальною, груповою і масовою свідомістю. Головною метою інформаційного впливу виступає людина, різного роду соціальні утворення та

інститути. Докорінна деформація соціальної сфери за допомогою інформаційних засобів полягає в провокуванні крайнього соціального розшарування населення шляхом порушення прав при розподілі благ і послуг; розкладанні інститутів, призначених для всебічного розвитку особистості; розпалюванні національно-етнічної ворожнечі і т. д., що демонструє істотний вплив інформаційних процесів на соціальну безпеку. Чимало наслідків подібної інформаційної агресії в соціальній сфері вже є досить відчутними сьогодні в Україні.

Окремо слід наголосити на величезних можливостях інформаційного впливу на особистість через засоби масової інформації. По суті, сьогодні ЗМІ — практично єдина структура, через яку населення щодня, щогодини одержує інформацію про процеси в регіоні, країні та світі. За її допомогою населенню буквально нав'язують різні ідеологічні настанови. Тому особливо важливими є якість і достовірність інформації, що транслюється через ЗМІ. Нині ЗМІ можуть виступити і як сила, що стабілізує обстановку в суспільстві, і стати детонатором соціального вибуху. Таким чином, соціальна безпека країни не може бути забезпечена без інформаційної безпеки.

Інформаційна безпека безпосередньо пов'язана і з екологічною безпекою, котра є сьогодні однією з найважливіших проблем глобального масштабу²¹². Вирішення більшості екологічних проблем і завдань пов'язане із збором і обробкою інформації про стан природного середовища (екологічний моніторинг), з моделюванням глобальних процесів природних явищ з урахуванням зростаючих техногенних дій і антропогенних навантажень. Найбільш ефективно все це може виконуватися тільки з використанням сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій.

Кардинальне поліпшення екологічної ситуації можливе тільки в умовах докорінної перебудови економіки за допомогою її інформатизації, висунення інформаційного ресурсу на місце пріоритетного ресурсу, що демонструє вплив інформаційної сфери на екологічну безпеку. У цих умовах наукова інформація і засоби інформатики виявляються тим інтенсифікаційним чинником, який реалізує оптимальні з екологічного погляду речовинно-енергетичні технології, і тим самим інформатизація стимулює і прискорює процеси екологізації. Інформаційна економіка менш природомістка, аніж економіка індустріального суспільства, і є основою становлення інформаційного суспільства, в якому небезпека екологічної катастрофи буде значно зменшена. Таким чином, країна, що має високий рівень інформатизації,

²¹² Сьогодні під екологічною безпекою розуміють стан захищеності особистості, суспільства, держави й навколишнього природного середовища від реальних або потенційних загроз антропогенного або природного походження, які впливають на біосферу.

здатна не тільки домогтися економічного розвитку, але й успішно вирішувати екологічні проблеми.

Інформаційне суспільство розглядається тут як завершальна стадія моделі нестійкого розвитку й одночасно як початкова стадія моделі стійкого розвитку, в якій тільки й можливе повне забезпечення екологічної безпеки. На думку А. Урсула, перехід до стійкого розвитку і становлення інформаційного суспільства — це єдиний синергетичний процес виживання цивілізації²¹³. Таким чином, тісний зв'язок екологічної та інформаційної безпеки є очевидним.

Викладене вище дозволяє стверджувати, що проблема національної безпеки має яскраво виражений інформаційний аспект. Усі складові інформаційної безпеки є невід'ємними і системотворчими в інших видах безпеки. Отже, можна констатувати, що інформаційна безпека пронизує всю решту видів безпеки і її забезпечення є пріоритетним завданням. На сучасному етапі розвитку суспільства без забезпечення інформаційної безпеки практично неможливо забезпечити ніякий інший вид безпеки і національну безпеку країни в цілому.

Одним із методів комплексного розгляду суті та змісту небезпеки і безпеки є діяльнісний підхід. Згідно з цим підходом забезпечення безпеки розглядається як суб'єкт-об'єктна взаємодія, в якій можна виділити й інші компоненти — цілі, потреби, умови, засоби і методи тощо.

З позицій діяльнісного підходу вплив небезпеки на ту або іншу систему є певним процесом. Виділяється статичний аспект даного процесу, який включає²¹⁴:

- джерело, або суб'єкт небезпеки;
- об'єкт, що наражається на небезпеку;
- засоби і методи, якими джерело небезпеки впливає на об'єкт інформаційного процесу або інформаційну систему.

Джерелом небезпек, як показав аналіз негативних ефектів інформатизації, може бути стихійне розгортання процесу інформатизації в моделі нестійкого розвитку, що призводить до деформації згаданого процесу і до інших негативних ефектів. Об'єктами, що наражаються на небезпеку, пов'язані з таким процесом інформатизації, є люди та їх об'єднання (державні, політичні, економічні, суспільні, релігійні та ін. організації), суспільство в цілому, а також держава. Засоби і методи впливу суб'єкта небезпеки на об'єкт небезпеки різноманітні, але всі вони зумовлені особливостями моделі нестійкого розвитку суспільства, його негативними тенденціями, реальними і потенційними загрозами.

²¹³ Урсул А. Д. Информатизация общества. Введение в социальную информатику. — М., 1990.

²¹⁴ Дзюбань О. П., Романович А. Л., Урсул А. Д. Проблемы безопасности: теоретико-методологические аспекты. — М., 2001.

Безпека є сукупністю умов і чинників, що забезпечують нормальне функціонування і розвиток будь-якої системи. Інформаційна безпека виступає як заперечення (і подолання) інформаційної небезпеки, що виявляється в будь-яких масштабах. Виклики і загрози інформаційній безпеці визначають зміст діяльності з її забезпечення. Забезпечення інформаційної безпеки — це не тільки захист від загроз в інфосфері суспільства, але й припускає такий позитивний розвиток інформаційної реальності, який не породжував би негативних ефектів процесу інформатизації. Об'єктами забезпечення інформаційної безпеки в системі національної безпеки є особистість, суспільство і держава та їх інтереси в інфосфері. Основним же суб'єктом забезпечення інформаційної безпеки є держава та уповноважені нею органи²¹⁵.

Засоби і методи забезпечення інформаційної безпеки на сучасному етапі розвитку включають: правові; організаційно-технічні; економічні; освітні та виховні. Метою забезпечення інформаційної безпеки є мінімізація всіх передбачуваних інформаційних викликів і загроз для системи «людина — суспільство — біосфера».

Оскільки небезпека, що породжується процесом інформатизації, зумовлена розвитком цього процесу в моделі нестійкого розвитку суспільства, то інформаційна безпека повною мірою може бути забезпечена лише при переході до стійкого розвитку суспільства. Необхідною умовою забезпечення інформаційної безпеки і національної безпеки в цілому є перехід до стійкого розвитку суспільства ноосферної орієнтації.

Можна виділити декілька аспектів забезпечення інформаційної безпеки в рамках переходу до стійкого розвитку. По-перше, природною основою забезпечення будь-якого виду безпеки, зокрема інформаційної, є збереження біосфери. По-друге, розвиток процесу інформатизації, контрольований за допомогою методів інформаційної безпеки, як і розвиток інших процесів в суспільстві, повинен спрямовуватися на перехід до стійкого розвитку і формування ноосфери. На початку ХХІ ст. забезпечення безпеки людини, суспільства і держави, культури всього людства залежить не тільки від окремого об'єкта і суб'єкта безпеки, але й від етапу переходу до стійкого розвитку всього людства. По-третє, в межах стійкого розвитку процес інформатизації зазнає трансформації, внаслідок чого його розвиток стане безпечним для людини, суспільства і держави. По-четверте, у забезпеченні інформаційної безпеки акцент зміщується із захисту на запобіжні й випереджувальні механізми і чинники діяльності. Якщо в моделі нестійкого розвитку система безпеки має справу з реальними загрозами та їх несприятливими наслідками, то в новій моделі розвит-

²¹⁵ Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: Монографія. — Х.: Майдан, 2007.

ку система безпеки спрямована на запобігання реальним загрозам. По-п'яте, забезпечення інформаційної безпеки на рівні держави має сприяти і забезпеченню глобальної інформаційної безпеки.

Можна стверджувати, що кібернетичні залежності (наприклад, закон необхідної різноманітності Ешбі) можуть бути застосовані до забезпечення безпеки. У кібернетичних системах існує регулятор, суть якого полягає в блокуванні збурень зовнішнього середовища, в забезпеченні інформаційної інваріантності кібернетичної системи щодо перетворень. Основний закон кібернетики Ешбі можна сформулювати так: тільки різноманітність може знищити різноманітність. Тільки різноманітність регулятора може знищити різноманітність збурень, що прагнуть зруйнувати кібернетичну систему, тобто забезпечення безпеки системи досягається захистом від викликів і загроз. Закон Ешбі свідчить про необхідність збільшення різноманітності регулятора залежно від зростання різноманітності збурень (загроз), але не говорить, яким же чином система збільшує його. Це обмеження закону необхідної різноманітності свідчить про те, що він входить складовою частиною в якийсь більш загальний закон забезпечення безпеки кібернетичної системи, що включає забезпечення безпеки через стійкий розвиток.

На основі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що в системі національної безпеки інформаційна безпека є одним з пріоритетних видів безпеки, що здійснює великий вплив на всі інші види безпеки. Забезпечення інформаційної безпеки має відбуватися за допомогою переходу до стійкого розвитку.

Аналіз літератури, присвяченої проблемам інформаційної безпеки сучасного суспільства, показує, що вони досліджуються здебільшого в аспекті ведення інформаційних та інформаційно-психологічних воєн, захисту інформації, інформаційного шпигунства, а також боротьби з правопорушниками, що використовують новітні інформаційні технології і засоби зв'язку. Уявляється, що означене коло проблем далеко не вичерпне, за його межами залишається багато вельми актуальних і гострих питань.

Причину такого недостатнього охоплення проблем інформаційної безпеки суспільства вбачаємо у відсутності в теперішній час у соціологічній і політологічній літературі адекватного системного підходу, що базується на поглибленому розумінні як самого феномену інформації, так і людини й суспільства як інформаційних систем.

Цей недолік добре видно і за тими визначеннями поняття інформаційної безпеки, які найширше використовуються сьогодні у вітчизняній науковій літературі й у відповідних політико-правових документах. Приміром, російський академік В. Виноградов, відкриваючи збірку праць, присвячених сучасним проблемам глобальної безпеки суспільства, формулює таке розуміння інформаційної безпеки: мож-

ливість і здатність поширювати й одержувати надійну інформацію з будь-яких питань, можливість захисту від інформації спотвореної, тенденційної, такої, що деформує свідомість з певною метою.

При всій слушності й важливості аспектів інформаційної безпеки, наведених в цьому визначенні, в ньому все ж таки не є очевидним, на наш погляд, розуміння того, що інформація — це складний продукт специфічного виробництва, настільки дорогого, праце- і капіталомісткого, що просто виключається безумовна легкість широкого доступу до нього всіх зацікавлених суб'єктів. Або, інакше кажучи, доступність і надійність інформації в сучасному суспільстві визначається не тільки і не стільки різними адміністративно-правовими документами і рішеннями, скільки рівнем розвитку інформаційного виробництва в тому чи іншому суспільстві.

Проведений нами вище аналіз феномену інформації та інформаційних систем дає змогу, вважаємо, подолати більшість із зазначених недоліків у розумінні інформаційної безпеки сучасного суспільства. На цій основі пропонуємо нижче систему понять і уявлень, котра описує основні елементи і підсистеми суспільства, що розглядається як складна інформаційна система.

Основними є дві підсистемами суспільства як складної інформаційної системи. Одна з них (базисна) забезпечує зберігання і передачу новим поколінням накопиченого конкретним соціумом і перевіреного часом базисного фонду його інформації — науково-теоретичної (Н), інженерно-технічної (Т), морально-ідеологічної (І) та культурно-мистецької (К), всю сукупність якої можна позначити аббревіатурою НТІК. Ця історично відібрана й перевірена досвідом і часом, інформація, складає інформаційно-культурне ядро суспільства, зі зруйнування якого може зникнути як історичний феномен і саме суспільство. Роль цього культурно-інформаційного ядра можна порівняти з роллю ДНК в життєдіяльності живої клітини.

Основні функції базисної інформаційної підсистеми суспільства — збереження і передача новим поколінням інформаційно-культурної спадщини конкретного суспільства. Емпірично функції цієї підсистеми в конкретному суспільстві виконує передусім система освіти й виховання нових поколінь. До неї також входять бібліотеки, музеї, академічні творчі колективи та інститути національної художньої культури, церкви, храми, монастирі тощо. У здоровому суспільстві ця підсистема має бути достатньо неподатливою й консервативною.

Другою основною інформаційною підсистемою суспільства, що розвивається на базі першої, є підсистема, котра забезпечує отримання й виробництво нової і поточної інформації в усіх її видах (НТІК) — науково-теоретичної, інженерно-технічної, ідеологічної та культурно-мистецької.

Основні функції цієї інформаційної підсистеми суспільства (її можна назвати «динамічною») — виробництво нової й обробка поточної (тобто такої, що віддзеркалює зміни середовища в режимі реального часу) інформації й доведення її до відома відповідних органів і членів суспільства (всіх, деяких або вузького кола).

За здорового стану суспільства ця підсистема має бути достатньо гнучкою, оперативною і творчою. Вона повинна користуватися певною свободою і разом з тим не повинна підміняти собою інформаційно-культурний базис суспільства або роз'їдати його. Перевірені часом досягнення цієї підсистеми поступово включаються в інформаційно-культурне ядро соціуму, завдяки чому відбувається його історичне збагачення і розвиток. Проте будь-яке форсування цього процесу загрожує проникненням в інформаційно-культурне ядро суспільства шкідливих «мутацій».

Емпірично функції цієї підсистеми в конкретному суспільстві виконує система його наукових та інженерно-технічних інститутів, система видавництва і редакцій ЗМІ, система аналізу і критики поточної й нової інформації, система вироблення нових технологій та інновацій на її основі, система поточної культурно-мистецької творчості тощо.

Саме бурхливим розвитком цієї динамічної інформаційної підсистеми (і зростанням її ролі) сучасні соціуми відрізняються від середньовічних і стародавніх, в яких (за деяким винятком Стародавньої Греції) панувала перша (консервативна базисна) інформаційна підсистема.

Динамічна інформаційна підсистема суспільства, як зазначено вище, здобуває і проводить нову інформацію. У цьому сенсі вона є справжньою інформаційною індустрією, що включає всі ті ж самі галузі, що і «нормальна», «речовинно-енергетична» індустрія, котра панувала в «доінформаційному» суспільстві.

Початковою й базисною сферою інформаційного виробництва є галузь, зайнята добуванням, збором і отриманням первинної інформації про об'єкти його зовнішнього і внутрішнього середовища, що цікавлять суспільство. Технічною базою цієї галузі служать сьогодні складні комплекси різних приладів, інструментів і пристроїв для віддзеркалення, запису (фіксації) і зберігання цієї первинної інформації з метою її подальшого розповсюдження і використання. Всілякі мікроскопи, телескопи, прискорювачі, різні датчики і сканери, радари, супутникові системи спостереження, мікрофони, теле- і відеокамери, фотострічки, лазерні диски, чіпи і т. д. — усе це технічні засоби, що забезпечують роботу даної галузі інформаційного виробництва.

Очевидно, що суспільство, яке не має у своєму розпорядженні вільного чи незалежного доступу до цих технічних засобів виробництва первинної інформації, або не матиме доступу до неї зовсім, або муситиме платити за неї ту ціну, яку призначать її володарі-виробники.

Крім того, суспільство-покупець, не маючи можливості перевірити ще раз потрібну їм інформацію, змушене буде покладатися на добру волю її продавців-виробників.

Так, у сфері збору первинної соціально-політичної інформації нині в світі налічується понад 160 телеграфних та інформаційних агентств (близько 30 держав не мають своїх агентств). Проте основну масу первинної інформації на міжнародний ринок поставляє сьогодні «велика четвірка» — британське агентство Рейтер, американські Ассошієд Прес і Юнайтед Прес Інтернешнл і французьке Франс Прес. Якщо підрахувати загальний обсяг інформації про міжнародне життя, оприлюдненої за місяць, наприклад, тією або іншою азійською або африканською газетою, то на продукцію «великої четвірки» припадає до 90% опублікованих там новин, а решта 10% — частка власних джерел. Для малопотужних агентств молодих держав Азії та Африки західна інформаційна монополія обертається подвійним злом — вони витрачають основну частину свого мізерного бюджету на абонування інформації того чи іншого західного агентства, позбавляючись при цьому можливості розвивати власне виробництво інформації. При цьому «велика четвірка» часто навіть безкоштовно надає інформацію своїм дописувачам з країн, що розвиваються, посилюючи тим самим їх інформаційну залежність²¹⁶.

Приблизно так само (якщо не гірше) йде справа зі збором первинної і поточної інформації в решті сфер — науковій, технічній, культурно-мистецькій та ін.

Первинна інформація, подібно до сировини в речовинно-енергетичному виробництві, сама по собі має незначну цінність. Набагато більше вартують вторинні інформаційні продукти, що виробляються на її основі. Проте для того, щоби первинна інформація дійшла до потенційних споживачів-виробників вторинної інформації, її необхідно розмножити і/або розподілити (розповсюдити) по спеціальних каналах і мережах зв'язку (або забезпечити відповідний доступ споживачів до потрібних їм банків даних). Усі технічні канали ЗМІ, як масово-побутові, так і спеціалізовані, є засобом технічного вирішення цього завдання. Особливо ефективно цю функцію може здійснювати сьогодні мережа Інтернет при достатньому розвитку засобів комп'ютерного забезпечення потенційних користувачів²¹⁷.

²¹⁶ Михальченко И. А. Информационные войны и конфликты идеологий в условиях современных геополитических изменений. — <http://mihalchenkol.narod.ru/html/disser.html>.

²¹⁷ У 1993 році віце-президент США А. Гор на конференції Міжнародного союзу телекомунікацій говорив уже про глобальну інформаційну інфраструктуру. В запропонованій ним концепції розвитку інформаційного суспільства остання описувалась так: навчальні заклади й викладачі стають доступними для всіх студентів, незалежно

Очевидно, що суспільство, котре не має у своєму розпорядженні відповідних технічних засобів і достатньо широкого доступу його членів до банків первинної інформації, або буде не спроможне проводити відповідну вторинну інформацію зовсім, або муситиме купувати її в інших виробників. При цьому воно так само буде змушене покладатися на добру волю її продавців-виробників, як і у випадку з придбанням первинної інформації²¹⁸.

Наприклад, американська база даних НЕКСІС, яка обслуговує банки, комерційні підприємства і журналістів, містить повні тексти 8 млн статей зі 125 газет, журналів та інших джерел. Її журналістські файли включають тексти статей, що публікувалися на сторінках чотирьох головних щоденних газет США, поточні огляди російської преси і повідомлення телеграфних агентств Сполучених Штатів, Великої Британії, Японії, Китаю. Ці файли щотижня поповнюються приблизно сорока тисячами статей.

Вторинна інформація, на відміну від первинної, не може виходити суто технічними прийомами, оскільки процеси аналізу, осмислення і винаходу нового сьогодні не є механізованими й потребують неодмінної участі освічених і талановитих фахівців (вчених, інженерів, аналітиків, ідеологів, письменників, художників і т. д.). У системі інформаційного виробництва — це творча ланка і творча галузь, де живий інтелект відіграє поки що набагато більшу роль, аніж навіть найсучасніші технічні засоби.

Проте, саме виробництво відповідних фахівців і відбір серед них найбільш здатних і творчих осіб вимагає в сучасних умовах гігантських матеріальних вкладень в «людський капітал», так що і тут економічно слабо розвинені суспільства змушені бути інформаційно залежними від розвиненіших.

Таким чином, з огляду на викладене, суспільство як інформаційна система складається з двох основних підсистем: 1) базисної і консервативної, що становить його інформаційно-культурне ядро, і 2) дина-

від географічних умов, відстані й ресурсів; величезний потенціал мистецтва, літератури й науки стає доступним не лише в бібліотеках і музеях; медичні й соціальні послуги стають доступними в інтерактивному режимі; кожен має можливість повноцінно працювати через електронні магістралі, звертатися в крамницю, банк, отримувати державну інформацію прямо зі свого дому; ділові структури можуть обмінюватися інформацією електронним шляхом, зменшуючи обсяги паперового документообігу й покращуючи якість послуг (*Курносов И. Н. Информационное общество: планы и программы зарубежных стран. — М., 1997.*)

²¹⁸ Так, наприклад, в середньому держави-члени Організації економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР) випереджають африканські країни за кількістю комп'ютерів на душу населення приблизно в 40 разів, за кількістю мобільних телефонів — приблизно в 100 разів і за кількістю Інтернет-хостів — приблизно в 1500 разів.

мічної і творчої, такої, що є справжньою інформаційною індустрією з відповідними галузями, підгалузями тощо. Функціонування і розвиток останньої підсистеми визначає прогресивний розвиток усього сучасного суспільства (але також і численних його інформаційно-культурних проблем).

Ю. Лотман, розробляючи свою семіотичну модель комунікації в загальному дослідженні феномена культури, ставить питання: яким чином вдається в принципі породжувати нове повідомлення? Адже утворення нових повідомлень, разом із зберіганням і передачею інформації і діяльністю з правильного перетворення цих повідомлень, становить суть визначення мислячого об'єкта. І дає на це питання таку відповідь: новими повідомленнями ми називатимемо такі, які не виникають в результаті однозначних перетворень, і, отже, не можуть бути автоматично виведені з деякого початкового тексту шляхом додатку до нього наперед заданих правил трансформації. Тільки творча свідомість здатна виробляти нові думки²¹⁹.

Слід також підкреслити, що ця сфера в сучасному суспільстві розвивається як система з позитивним зворотним зв'язком — чим більш досконалі і продуктивні в ній технічні засоби виробництва інформації, тим більше (і кращої якості) проводиться самої інформації; і чим більше (і кращої якості) проводиться самої інформації, тим швидше прогресують у ній технічні засоби її виробництва (що відбивається і на розвитку матеріально-енергетичного виробництва). Тому сьогодні навіть незначне зниження темпів розвитку в інформаційній сфері загрожує суспільству швидким відставанням в усіх інших сферах виробництва.

²¹⁹ Лотман Ю. Семиосфера. — СПб., 2000.

Розділ 4

СУСПІЛЬНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

4.1. Сучасні виклики й загрози національній безпеці України в інформаційній сфері

Сучасні інформаційні технології у декілька разів прискорили розповсюдження інформації при одночасному зниженні її вартості. Вони ж привели до скорочення числа громіздких ієрархічних управлінських структур, тим самим збільшивши загальну ефективність управління на всіх рівнях (від державного до локального корпоративного), що сприяло розвитку конкурентоздатного ринкового середовища, стимулювало інвестиційні потоки.

У свою чергу, розвиток інформаційних і телекомунікаційних технологій породив нові організаційні форми в економіці та виробництві (ТНК та ін.), став новим джерелом продуктивності праці й активізував процеси формування глобальної економіки. Вже сьогодні вся реальна активність соціальних суб'єктів залежить від влади інформації і впровадження технологічних нововведень.

Стає все більш очевидним, що інформація та інформаційні ресурси є найважливішими чинниками розвитку, стратегічним ресурсом, де первинною стає не вартість праці та природних ресурсів, а вартість знань. Інформація стала продуктивною силою і товаром, який продається і купується, одночасно будучи засобом захисту і нападу у відстоюванні державних, корпоративних і особистих інтересів суб'єктів владних відносин.

Нормальна життєдіяльність особи, суспільства і держави стала цілком визначатися рівнем розвитку, якістю функціонування і безпекою інформаційної сфери, де вирішальною стає якість і швидкість обробки інформації.

Утім, прогрес інформаційних технологій не вирішує «автоматично» більшості соціальних проблем, а є лише передумовою для економічної, політичної та соціальної стабільності у світі при грамотному й гуманному ставленні до цих технологій. Філософські, економічні й політологічні дослідження свідчать, що поширення інформаційних технологій веде не тільки до динаміки відносин між країнами, регіонами, різними галузями промисловості, а й підвищує рівень освіти населення, формує відповідну організацію управлінського середовища, змінюючи суспільні відносини між особою і державою, між природою і суспільством.

Ринкова економіка, заснована на розвитку інформаційної сфери, зумовила створення специфічної структури нового інформаційного капіталізму. Для цієї структури характерний розвиток високопродуктивної економіки, що ґрунтується на обмеженні інформаційного контролю за своєю діяльністю з боку інших суб'єктів інформаційних відносин, з одночасним збільшенням власного інформаційного контролю. Практика свідчить, що в інформаційний процес залучені не тільки держави, а й окремі особи. В результаті їх діяльності відбувається певний утиск інтересів особи, соціальних груп і навіть держав.

Слід підкреслити, що розвиток інформаційної сфери не визнає національно-державних меж і веде до утворення глобальних інформаційних ресурсів, контрольованих міждержавними організаціями і корпораціями, що нав'язують свої стандарти поведінки і мислення. Тому вислів «хто володіє інформацією — той володіє світом», сповна підтверджується політичною й економічною практикою.

Варто також звернути увагу на те, що в сучасній геополітичній ситуації змінюється політика практично всіх європейських країн, а також роль і місце військово-політичних механізмів забезпечення безпеки й оборони. На перший план висувається проблема будівництва нової системи європейської безпеки. Ця система повинна включати всі існуючі в теперішній час інститути безпеки за чіткого поділу їх функцій.

З геополітичної точки зору нова інформаційна ера змінює традиційні уявлення про символи могутності й способи досягнення світового панування, при цьому необхідно мати на увазі, що змінюється сам цей простір. Якщо споконвіку йшлося про наземний простір, потім додали повітряний і морський, то тепер мова йде про включення віртуального простору (кіберпростору). Це нове поле геополітичного протистояння — інформаційна інфраструктура.

Сьогодні ще точаться суперечки про єдину глобальну інформаційну інфраструктуру, про універсальні способи доставки інформації, але позначилася цілком певна тенденція: панівної ролі набуває Інтернет, незаперечним лідером освоєння якого є США. Важливо підкреслити, що в США посилено йде робота над новою моделлю інформаційної Супермагістралі — Інтернет-2. В основі цієї роботи лежить федеральна програма США — NGI (Next Generation Internet), що має на меті на базі новітніх розробок у сфері комунікацій збільшити пропускну здатність систем зв'язку в тисячу (!) разів порівняно із найшвидкісними сучасними лініями. Даний проект розглядається як нова технічна революція в інформаційній сфері. Крім того, особливий інтерес становить організація виконання програми, що поєднає понад 150 національних інститутів, які спільно з американськими науковими центрами і компаніями-виробниками здійснюють дослідження спрямовані на створення програмних засобів і додатків нового типу. За рахунок лідерства в розробці Інтернет-технологій Сполучені Штати зуміли спрямувати весь інформаційний потік через свою територію.

Однак уже сьогодні існує думка про необхідність оптимізації шляхів глобальних інформаційних потоків. Тобто, уже можна говорити про те, що світ стоїть на порозі нової сутички за контроль над інформаційним простором і «транспортуванням інформації».

Безумовно, у сучасних геополітичних умовах зростає значення інформаційного фактора. Чітко проглядається тенденція підвищення ролі інформаційного ресурсу держав у загальній системі оборонного потенціалу. До найважливіших його елементів належать інформаційні системи і засоби стратегічного попередження, управління військами і зброєю, навігації, розвідки, радіоелектронної боротьби.

Досягнення інформаційної переваги (домінування) забезпечує можливість випереджати суперника у прийнятті військово-політичних рішень і є основою успіху у воєнних діях. Як слушно зазначив авторитетний російський дослідник С. Глазьев, науково-технічна революція створила глобальний інформаційний простір, у якому володіння інформаційними ресурсами стає головним фактором геополітичної конкуренції²²⁰.

Технологічний відрив США, Японії і ряду європейських країн, розгортання ними робіт зі створення на базі сучасних інформаційних технологій інформаційної зброї та військової техніки нового покоління ведуть до якісно нового етапу гонки озброєнь. Пріоритетний розвиток систем і засобів попередження про ракетно-ядерний напад, ППО і ПРО, зброї на нових фізичних принципах у сукупності призводить до критичного зниження ролі ядерного стримування.

²²⁰ Глазьев С. Новая эпоха — новый смысл для российской политики // Независимая газета. — 2000. — 21 янв. — № 10.

Результати досліджень деяких вчених свідчать, що вплив на військово-інформаційний ресурс може стати одним із джерел небезпеки для національних інтересів. Останніми роками найбільш складною формою впливу вважається рефлексивне керування процесом прийняття військово-політичних рішень за допомогою цільового формування інформації чи дезінформації, що спонукує здійснювати бажані дії. Наприклад, цьому питанню приділяється велика увага в рамках прийнятої в США стратегічної концепції суперництва. Широке впровадження автоматизованих інформаційних систем відкриває нові можливості для несанкціонованого проникнення до закритої інформації і навіть її цільової зміни, як зазначає І. Лазарев²²¹.

Таким чином, геополітичні трансформації зумовлюють характер відносин співробітництва і протидорства в XXI столітті. Головна сфера протидорства — інформаційний простір глобального, регіонального і національного рівнів. Геополітичні умови визначають військово-інформаційну політику держави в найбільш важливих сферах геополітичного суперництва і протидорства.

Найбільш важливими інформаційними змінами в геополітичному плані є:

а) інформаційний простір західних держав стрімко перетворюється в єдиний глобальний інформаційний простір, де домінуючу роль у контролі над інформаційними потоками відіграють США і країни ЄС;

б) формується глобальна інформаційна інфраструктура на основі мережі Інтернет, що може розглядатися як посилення просторової взаємозалежності держав;

в) істотно розширився військово-інформаційний простір, контрольований країнами НАТО, що включає території Східної Європи, країн Балтії та інших утворених на пострадянському просторі країн;

г) у сучасному інформаційному просторі підсилюються процеси, пов'язані з розвитком відносин партнерства й суперництва;

д) однією з основних сфер геополітичного протидорства стає інформаційний простір глобального, регіонального і національного рівнів. Причому його пріоритет на цих рівнях залежить від конкретних цілей держави і може постійно змінюватися.

За довгостроковим прогнозом, перспективи світового розвитку визначатиме глобальне перегрупування сил у результаті інформаційного прогресу в США, Японії, Китаї, Індії й Росії, створення єдиної Європи. Передбачається розвиток трьох потужних геостратегічних та інформаційних Центрів світу: американського (США), європейського (Європейський Союз) й азійського (Китай, Індія, Японія). Україна

²²¹ Лазарев И. А. США строят новую систему информационной безопасности // Эксперт. — 1999. — № 3.

в такій міжнародній конструкції посідає особливе місце завдяки геополітичному розташуванню.

За цих умов у різних країнах світу активно розробляються психологічні засоби ведення інформаційної війни. Вони стосуються сфери використання інформації проти людського інтелекту. Виділяються чотири основні категорії таких засобів згідно з американською термінологією:

- операції проти волі нації;
- операції проти командування противника;
- операції проти ворожих військ;
- операції на рівні національних культур.

Незважаючи на те, що засоби впливу (дезінформація, чутки, пропаганда, агітація, міфи тощо) залишилися колишніми, принципово новим елементом стали засоби одержання й доставки інформації. Це, насамперед, системи глобального телерадіомовлення, за допомогою яких як реальні події з відповідними коментарями, так і спеціально підібрані факти й аргументи стають доступними аудиторії в багатьох країнах світу.

Узагальнюючи характер зовнішніх загроз інформаційній безпеці України, до основних їх джерел варто віднести:

- діяльність іноземних політичних, економічних, військових, розвідувальних і інформаційних структур, спрямована проти інтересів України в інформаційній сфері;
- прагнення ряду країн до домінування й обмеження інтересів України у світовому інформаційному просторі, витісненню її із зовнішнього і внутрішнього інформаційних ринків;
- загострення міжнародної конкуренції за володіння інформаційними технологіями й ресурсами;
- діяльність міжнародних терористичних організацій;
- збільшення технологічного відриву провідних держав світу і нагромадження їхніх можливостей з протидії створенню конкурентоздатних вітчизняних інформаційних технологій;
- діяльність космічних, повітряних, морських і наземних технічних і інших засобів (видів) розвідки іноземних держав;
- розробка рядом держав концепцій інформаційних воєн, що передбачають створення засобів небезпечного впливу на інформаційні сфери інших країн, порушення нормального функціонування інформаційних і телекомунікаційних систем, збереження інформаційних ресурсів, одержання несанкціонованого доступу до них.

Крім того, в контексті даного дослідження варто звернути увагу на види загроз інформаційній безпеці:

- витіснення вітчизняних інформаційних агентств, засобів масової інформації з внутрішнього інформаційного ринку й посилен-

ня залежності духовної, економічної і політичної сфер громадського життя України від закордонних інформаційних структур; маніпулювання інформацією (дезінформація, приховування чи перекручування інформації).

З числа зовнішніх загроз інформаційній безпеці України у сфері зовнішньої політики найбільшу небезпеку представляють:

- інформаційний вплив іноземних політичних, економічних, військових і інформаційних структур на розробку і реалізацію стратегії зовнішньої політики України;
- поширення за кордоном дезінформації про зовнішню політику України;
- порушення прав громадян і юридичних осіб в інформаційній сфері в Україні й за кордоном;
- спроби несанкціонованого доступу до інформації та впливу на інформаційні ресурси, інформаційну інфраструктуру органів державної влади, що реалізують зовнішню політику України, українських представництв і організацій за кордоном, представництв України при міжнародних організаціях.

Таким чином, в останнє десятиліття позначилися основні потенційні загрози інформаційній безпеці України. У світі відбулися певні позитивні зміни, що сприятливо позначилися на геополітичному становищі пострадянських країн, проте сучасний світ усе-таки не став більш стабільним і безпечним. На зміну колишньому ідеологічному протистоянню прийшло геополітичне суперництво нових центрів сили — Західної Європи, США і Канади, Латинської Америки, Японії, Китаю та Індії, протистояння етносів, релігій і цивілізацій стало виходити на передній план у системі міждержавних відносин.

Специфіка періоду, що переживає Україна, характеризується пошуком вектора політичної орієнтації в міждержавному й геополітичному просторі, відновилися концепція багатовекторності. Позаяк, після здобуття незалежності якісно погіршилися її економічні, військові можливості, виникла безліч пов'язаних з агресивністю чинників, які загрожують національним інтересам або здатних при подальшому несприятливому розвитку подій трансформуватися в реальні загрози їх безпеці²²².

Загрози такого типу є постійними і притаманними як стабільним, так і транзитивним соціальним системам. Однак в умовах українського соціокультурного транзиту з'являється велика кількість нових загроз, особливо внутрішніх, які руйнують основи безпеки суспільства й держави і створюють тим самим сприятливі умови для успішного впливу загроз зовнішніх, передусім інформаційних.

²²² Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: Монографія. — Х.: Майдан, 2007.

Аналіз нормативно-правових документів та наукових джерел з цієї проблематики дає підстави виділити такі внутрішні загрози національній безпеці, які є визначальними для контексту нашого дослідження:

- посягання окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал держави, права і свободи громадян;
- корупція, хабарництво, зрощення бізнесу і політики;
- спроби створення та функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави;
- прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів держави;
- небезпечне зниження рівня забезпечення збройних сил держави, інших військових формувань, що загрожує зниженням їх боєздатності;
- повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування військової організації та оборонно-промислового комплексу держави;
- демократизація збройних сил, в результаті якої особовий склад залучається до різного виду інформації, здебільшого сумнівного, зокрема антипатріотичного характеру;
- порушення з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування положень Конституції і законів України, прав і свобод людини й громадянина;
- можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад;
- структурна та функціональна розбалансованість політичної системи суспільства, нездатність окремих її ланок оперативно реагувати на загрози національній безпеці;
- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності, науково-технічного і технологічного потенціалу, скорочення фундаментальних досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;
- ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;
- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, у тому числі фінансової політики держави;
- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурних деформацій в економіці;

- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;
- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;
- небезпечне для економічної незалежності країни зростання частки іноземного капіталу в стратегічних галузях економіки;
- критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;
- неефективне використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження;
- «тінізація» національної економіки;
- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними;
- невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення соціальним пріоритетам;
- криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення;
- загострення демографічної кризи;
- зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками малозабезпечених прошарків суспільства;
- прояви моральної і духовної деградації суспільства;
- науково-технологічне відставання від розвинутих країн;
- неефективність державної інноваційної політики, механізмів стимулювання інноваційної діяльності;
- нерозвиненість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутність його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії;
- зниження внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств, незадовільний рівень оплати науково-технічної праці, падіння її престижу, недосконалість механізмів захисту прав інтелектуальної власності;
- вплив вчених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі країни;
- значні антропогенні порушення і техногенна перевантаженість території, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характерів;
- вияви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;
- наявність фактів поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії;
- комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

Звичайно, переважна більшість перерахованих загроз притамана як усталеним, так і транзитивним країнам, однак підкреслимо, що в умовах соціокультурного транзиту, який переживає Україна ці загрози актуалізуються й загострюються через неможливість систем забезпечення національної безпеки максимально ефективно протистояти їм.

Загалом, традиційний підхід до визначення загроз інформаційній безпеці дає змогу виокремити такі основні групи загроз.

Перша група пов'язана з бурхливим розвитком нового класу зброї — інформаційної, яка здатна ефективно впливати і на психіку, свідомість людей, і на інформаційно-технічну інфраструктуру суспільства й армії.

Друга група — інформаційно-технічні загрози для людини, суспільства і держави — це новий клас соціальних злочинів, що ґрунтується на використанні сучасної інформаційної технології (махінації з електронними грошима, комп'ютерне хуліганство тощо).

Третя група — електронний контроль за життям, настроями, планами громадян, політичних організацій.

Четверта група — використання нової інформаційної технології в політичних цілях.

Не заперечуючи корисності такої систематизації інформаційних загроз, вважаємо її все ж таки принципово недостатньою. Всі перераховані вище загрози визначаються на основі виділення різних способів використання інформації та інформаційної техніки в сучасному суспільстві, тоді як ширший і плідний, на нашу думку, підхід пов'язаний з розумінням суспільства як певної системи, котра не тільки використовує, а й виробляє інформацію та інформаційну техніку. Саме виробничий підхід до інформаційних процесів здатен дати найбільш адекватну і повну картину як самого інформаційного суспільства, так і різних загроз його безпеці.

Запропонований нами підхід до аналізу системи інформаційного забезпечення та інформаційної безпеки, дає змогу виокремити такі головні групи загроз.

Загрози, пов'язані з руйнуванням або деградацією базисної інформаційної підсистеми суспільства, що забезпечує збереження і розвиток його інформаційно-культурного ядра. Реальним носієм і зберігачем цього ядра є система освіти і виховання нових поколінь суспільства. Реальною загрозою для неї є, з одного боку, недостатня увага самого суспільства до захисту і розвитку свого інформаційно-культурного базису, а з іншого — зайвий і не завжди благотворний інформаційний вплив на цю систему з боку інших суспільств, зацікавлених у її трансформації у прийнятному для них напрямку.

Загрози, пов'язані з руйнуванням або деградацією динамічної продуктивної інформаційної підсистеми суспільства. Реальними вироб-

никами у цій сфері є всі наукові, інженерно-технічні, аналітичні, ідеологічні і художньо-культурні центри, що створюють або імпортують відповідну інформаційну продукцію й інформаційну техніку.

Інформаційні загрози в цій підсистемі можуть бути пов'язані:

- з технічним забезпеченням усіх або деяких галузей цієї сфери;
- із забезпеченням її технічними і творчими фахівцями;
- з якістю і характером вироблюваної цієї сферою або імпортованої й поширюваної нею інформаційної продукції.

За видами тієї, що зберігається, передається, виробляється, імпортується й поширюється в суспільстві інформації, необхідної для його нормального функціонування і розвитку, інформаційні загрози можуть бути поділені на:

• *Загрози науково-теоретичному забезпеченню суспільства.* За даними Інституту Статистики ЮНЕСКО (UNESCO Institute for Statistics)²²³, у кінці 2004 року у світі налічувалося 5 млн 521,4 тис. учених (тобто, 894 наукових співробітників на 1 млн жителів Землі). При цьому лівова їх частка (майже 71%) працюють в індустріально розвинених країнах світу. На мільйон жителів цих держав доводиться 3 272,7 учених (у бідних країнах цей показник становить 374,3 учених). Найбільше вчених в Азії (понад 2 млн.), Європі (понад 1.8 млн) і Північній Америці (майже 1,4 млн). Водночас у Південній Америці їх лише 138,4 тис., в Африці — менше 61 тис.

У країнах колишнього СРСР сьогодні працюють 700,5 тис. учених, більшість із яких (616,6 тис.) сконцентровано в державах, розташованих в Європі, — в Україні, Росії, Білорусі, Молдові, Грузії, Вірменії й Азербайджані. При цьому на 1 млн. жителів пострадянських держав сьогодні приходиться близько трьох тисяч науковців, а на мільйон громадян Європейського Союзу помітно менше — 2,5 тисяч. Зате на одного вченого в ЄС витрачається сьогодні близько 200 тис. доларів на рік, а на одного вченого українця, росіянина, білоруса — менше 30 тисяч.

У разі збереження цих пропорцій у фінансуванні Україна ризикує перейти вже в найближчому майбутньому з розряду виробників і експортерів наукового знання до його споживачів та імпортерів, повністю залежних від розвинених країн світу.

• *Загрози інженерно-технологічному забезпеченню суспільства.* Згідно U. S. National Science Foundation²²⁴, американська частка світової продукції високих технологій, незважаючи на переведення тра-

²²³ unesco Institute for Statistics. — http://www.uis.unesco.org/ev.php?ID=2867_201&ID2=DO_TOPIC.

²²⁴ National Science Foundation. — http://en.wikipedia.org/wiki/National_Science_Foundation; National Science Foundation. — <http://www.nsf.gov/>; Новости «National Science Foundation» на SecurityLab. ru. — <http://www.securitylab.ru/news/tags/National+Science+Foundation/>.

диційного виробництва в інші країни, виросла з 25% чверть століття тому до 42% сьогодні. Виробництво високих технологій у деяких країнах, наприклад, в Китаї і Південній Кореї росло набагато швидше, але вони почали своє зростання майже з нуля (1% в кожній країні), так що їхня частка у світовій продукції все ще залишається мізерною порівняно із США — 9 і 6 відсотків. Навіть усе більше технологічно розвиваючись, Китай, скажімо, залежить сьогодні від світової технології і комплектуючих ринків не менше, а навіть більше, ніж учора. За останні 10 років частка китайського експорту, виробленого на підприємствах, заснованих іноземним капіталом (FFE), виросла з 35% до 80%. Частка FFE в експорті комп'ютерного устаткування виросла з 74% до 95%, а в електроніці й телекомунікації — з 45% до 82%. За цей період FFE збільшили свою частку навіть у внутрішньому споживанні високотехнологічних товарів у Китаї з 32% до 49%²²⁵.

Остання обставина вже породжує нові типи загроз національній безпеці для країн, технологічно залежних у цьому відношенні від США. Так, Міністерство закордонних справ Німеччини й Бундесвер з міркувань безпеки відмовилися від використання програмного забезпечення корпорації Microsoft. На думку експертів, особливості програмного коду ряду продуктів цієї компанії дозволяють американським спецслужбам проникати в мережі німецьких відомств. Зокрема, серед причин відмови від використання продуктів Microsoft були названі недостатня захищеність і спеціальні «дірки», вбудовані до ППО для доступу до даних користувача. Бундесвер взагалі відмовився від використання на стратегічно важливих комп'ютерах програм, зроблених у США, а Міністерство закордонних справ ФРН — від проведення відеоконференцій зі своїми посольствами. Як заявив представник німецького МЗС, схоже, що відеоконференції передаються прямо в Ленглі (де розташована штаб-квартира ЦРУ)²²⁶.

• *Загрози ідеологічному (морально-політичному) забезпеченню суспільства.* Цього роду інформація виробляється й розповсюджується переважно за допомогою електронних ЗМІ й особливо телебачення. Дослідження показують, що «телевізійний потік» у світі рухається сьогодні «вулицею з однобічним рухом». Основний потік телема-

²²⁵ Незважаючи на світову фінансову та економічну кризу зазначені тенденції зберігаються навіть з урахуванням певного падіння темпів і обсягів виробництва, експортно-імпорتنних операцій тощо. Крім того, США продовжують бути найнезалежнішою країною у сфері патентування засобів і систем телефонії й передачі даних, оскільки вони поставили у залежність від себе майже усі інші країни світу, у тому числі й достатньо розвинені. Зокрема близько 70% програмного забезпечення, яке продається сьогодні у світі, створено у США.

²²⁶ Washington ProFile (Независимая информация и аналитика из США). — <http://www.washprofile.org/ru/node/3515>.

теріалів прямує з крупних промислово розвинених країн Заходу (США, Англія, Франція, ФРН) в менш розвинені. Лишень США щорічно продають телевізійним організаціям інших країн телематеріалів на 100–200 тис. годин віщання. Другий найбільший експортер телепрограм Велика Британія реалізує таких матеріалів на порядок менше (на 20–30 тис. годин віщання), далі слідують Франція (15–20 тис. годин) і ФРН (5–6 тис. годин).

Закупівлі телепрограм з-за кордону ведуться більшістю країн, але частка таких матеріалів у їхньому віщанні різна — від одного до ста відсотків. Менше всього імпортними телематеріалами користуються самі США, Китай, Японія, Франція, Англія й Італія. Зарубіжна телепродукція становить більше 50% в Саудівській Аравії, Сінгапурі, Новій Зеландії, Ісландії, Австралії, Чилі, Уругваї, Ірландії та деяких інших країнах. Найчастіше причина такої диспропорції криється в ступені економічного розвитку: чим багатша країна, тим вища її забезпеченість власною телепродукцією, і навпаки. Хоча, навіть деякі багаті країни, як, наприклад, Австралія й Нова Зеландія, очевидно, внаслідок недостатнього творчого потенціалу, вважають за краще запозичувати у значних обсягах зарубіжну телепродукцію.

• *Загрози культурно-мистецькому (розважальному, освітньому і виховному) забезпеченню суспільства.* У 1980-х роках чимало європейських газет почали писати про «культурний геноцид» і «американський телевізійний десант в Європі». Тоді ж у Франції, а потім і в інших країнах, стала складатися протекціоністська політика стосовно національного кіно й телебачення. На багатьох західноєвропейських форумах обговорювали заходи протидії американській телевізійній експансії²²⁷. Різні міжнародні європейські проекти були покликані протиставити дешевій американській телевізійній продукції європейську, конкурентоздатну за вартістю виробництва, якіснішу і традиційну для культури Старого світу.

Проте єдність європейських держав, у прагненні захистити свій телевізійний ринок від американського вторгнення поступово розмивалася. Спроби найактивнішої в цьому відношенні Франції зберегти «європейську культурну ідентичність» торпедувалися країнами-сусідами, які зазідали, що Франція хоче нав'язати свої «високоінтелектуальні» фільми замість американських. Східноєвропейські держави, і в тому числі Україна, сьогодні в цьому сенсі володіють ще меншими засобами до опору і відповідними захисними механізмами.

З появою нових технічних засобів виробництва інформаційно-розважальної продукції американське домінування на цьому ринку

²²⁷ Михальченко І. А. Информационные войны и конфликты идеологий в условиях современных геополитических изменений. — <http://mihalchenkol.narod.ru/html/disser.html>.

ще більш посилюється. Зокрема, сьогодні обсяги продажів відеоігор перевищують вже обсяги експорту голлівудських фільмів.

На самкінець сформулюємо стисло основні положення й висновки проведеного аналізу.

Вивчення літератури, присвяченої проблемам інформаційної безпеки сучасного суспільства, свідчить, що вони досліджуються сьогодні з недостатньою широтою охоплення всіх актуальних проблем. Причину цього ми вбачаємо у відсутності в сучасній соціологічній і політологічній літературі адекватного системного підходу, що базується на поглибленому розумінні як самих феноменів інформації, інформаційного насильства, так і людини й суспільства як інформаційних систем.

Суспільство як інформаційна система складається з двох основних підсистем: 1) базисної й консервативної, які утворюють його інформаційно-культурне ядро; і 2) динамічної й творчої, такої, що є сьогодні справжньою інформаційною індустрією з відповідними галузями, підгалузями тощо. Функціонування й розвиток останньої підсистеми визначає прогресивний розвиток усього сучасного суспільства.

Не заперечуючи корисності прийнятої сьогодні більшістю авторів систематизації інформаційних загроз, вважаємо її все ж таки принципово недостатньою. За нинішнього підходу загрози визначаються на основі виділення різних способів використання інформації й інформаційної техніки в сучасному суспільстві, тоді як ширший і більш плідний, з нашої точки зору, підхід пов'язаний із розумінням суспільства як певної системи, котра не тільки використовує, але і виробляє інформацію й інформаційну техніку. Саме виробничий підхід до інформаційних процесів здатен, на нашу думку, дати найбільш адекватну й повну картину як самого інформаційного суспільства, так і різних загроз його безпеці.

Аналіз ситуації, що склалася сьогодні у світі щодо вищезгаданих загроз, свідчить, що практично за всіма виділеними нами категоріями загроз решта світу перебуває в серйозній залежності від декількох найбільш розвинених країн (котрі у свою чергу, відчувають сильну інформаційну залежність від США), без використання інформаційної техніки й інформаційних продуктів яких більшість країн не може нормально ані функціонувати, ані розвиватися як соціальні інформаційні системи.

Інформаційну безпеку суспільства ми визначаємо як стан відносної гарантованості нормального функціонування й розвитку того або іншого суспільства як соціальної інформаційної системи. З цієї точки зору, достатньо забезпеченою своєю інформаційною безпекою сьогодні можуть вважати лише США. Рівень інформаційної безпеки решти країн, включаючи й найбільш розвинені, в теперішній час є мало не на порядок нижчим.

Загалом можна зробити висновок, що внаслідок глобалізації, з розвитком і розширенням глобального інформаційного простору інформаційне протистояння все більше утверджується як основний вид боротьби за вплив, владу та інтереси. Ця боротьба має своєю головною метою досягнення інформаційної переваги для контролю і керування свідомістю населення країни, переважно через засоби масової інформації. У цій ситуації на перший план висувуються проблеми безпеки й особливо її інформаційні й інформаційно-психологічні складові. Сьогодні, мабуть, очевидним стає той факт, що чим більшими інформаційними можливостями володіє держава, тим імовірніше (за інших рівних умов), що вона досягне стратегічних переваг. Це є особливо актуальним для визначення ролі й місця України в сучасних умовах глобалізації інформаційного простору.

4.2. Глобальні інформаційні та соціокультурні чинники захисту інформаційної сфери України

Проведений у цій монографії аналіз проблем інформаційного насильства та інформаційної безпеки засвідчив, що однією з головних проблем захисту інформаційної сфери є запізнювання суспільства в його адаптації до вимог нового інформаційного середовища. Звідси випливає, що забезпечення інформаційної безпеки є важливою передумовою реального входження країни в інформаційне суспільство. У цьому сенсі інформаційну безпеку доцільно розуміти як таку системну «надбудову» суспільства, яка забезпечує його стійке існування, збереження ним своєї ідентичності при здійсненні всього різноманіття інформаційно-комунікативних процесів. Для цього необхідною є не лише відповідність і узгодженість усіх його внутрішніх і зовнішніх параметрів, але й постійне збереження своєї специфіки в інформаційному міжнародному метасторі.

З боку внутрішнього простору суспільної системи інформаційна безпека виявляється в такому функціонуванні її елементів, стані їх зв'язків і відносин, яких система зберігає здатність і можливість реалізувати свої власні потреби, ставити й досягати вигідні для себе цілі, зберігаючи при цьому функціональну і структурну цілісність. Проте українське суспільство дотепер не змогло усвідомити реально існуючу загрозу інформаційній і, як наслідок, національній безпеці та вжити відповідних заходів щодо захисту інформаційної інфраструктури й інформаційного простору держави (суспільства), виходячи насамперед, з того факту, що за будь-якого техніч-

ного розвитку кінцевою метою інформаційного впливу залишається людина.

У нашій країні конкретні заходи з вирішення проблеми інформаційної безпеки здійснюються досить своєрідно: основні зусилля наукової громадськості зосереджені на розв'язанні техніко-технологічних аспектів, які правильніше було б трактувати як захист інформації від спотворення, знищення, витоку тощо. Та й ці дослідження проводяться різними відомствами зазвичай без загальної координації з боку держави. В результаті неефективно витрачаються значні кошти, відсутній необхідний державний контроль над цією найважливішою сферою забезпечення національної безпеки. Звідси видно, що ключова проблема національної й інформаційної безпеки України постає як комплекс питань, що потребують концептуально-світоглядного, доктринального й законодавчого забезпечення. Але в теперішній час подібної комплексної системи, здатної блокувати негативні інформаційні впливи на різні сторони буття українського суспільства, поки що не створено. А в цьому — один із важливих показників якості й ефективності управління країною. Водночас, ці проблеми неможливо вирішити, якщо не виявлені глибинні причини їх виникнення, не визначені конкретні чинники і джерела, які забезпечують — суб'єктивно й об'єктивно — відтворення і розвиток такої ситуації.

Основним «об'єктом», відповідальним за безпеку, як ми з'ясували вище, є здатність системи породжувати зворотні зв'язки — засіб, котрий якраз і забезпечує ту саму дистанцію між системою (параметрами її настройки і функціонування) і середовищем. Сьогодні є дослідження, в яких вже достатньо конкретно розкрита роль зворотних зв'язків у саморегулюванні й самовідтворюванні системи, передусім — соціальної.

Так, згідно з точкою зору Н. Лумана, суспільство як соціальний організм є самоспостерігальною системою, що самоописує, самоорганізовується (самореферентність) і самовідтворюється (аутопойетичність)²²⁸. До Лумана вважалося, що системи (зокрема, соціальні) мають принципово відкритий характер: щоб зберегтися, будь-яка система повинна одержувати речовину, енергію, інформацію ззовні, взаємодіючи з навколишнім середовищем і маючи для цього, відповідно, «вхід» і «вихід». На думку Н. Лумана, система в змозі самовідтворюватися, самоорганізовуватися й співвідносити із собою свої елементи в процесі їх організації тільки при її автономності — відносній ізоляції від навколишнього середовища. Диференціація систем, за Луманом, може здійснюватися лише завдяки самореферентності — відношенню системи до самої себе. В результаті слід вести мову не про закритість і відкритість систем, а про відкритість (для системи

²²⁸ Луман Н. Введение в системную теорию: [лекции]. — М.: Логос, 2007; Луман Н. Дифференциация. — М.: Логос, 2006.

й соціальних суб'єктів) самого процесу самореферентно замкнутої системи. Саме в цій методологічній вимозі Н. Луман вбачає підставу стабілізації суспільства, різних його підсистем.

У цьому контексті важливим аспектом сучасного світу стає проблема внутрішнього саморозрізнення й самовизначення країн-суб'єктів. Глобалізація, під якою розуміється інтеграція країн у світову спільноту через уніфікацію способу життя, технологій, стандартів управління тощо, яка відбувається на основі інформаційної універсальності, виявляється для більшості країн джерелом загрози для їх суверенітету й самотності.

З глобалізацією пов'язані й виклики національним державам як таким. Наслідком інтеграції світової економіки та фінансів виявилася розмивання автономності рішень національних держав. Якщо раніше державні кордони збігалися з межами політичної й економічної юрисдикції влади, то тепер держави втягуються в загальносвітову економіку, все більше потрапляючи в залежність від світових економічних процесів²²⁹. Ця обставина привела російського дослідника А. Согомонова до висновку, що глобальне й локальне у своїй універсальності й соціокультурній компліментарності утворюють сьогодні принципово нову шкалу актуальності, яка, як здається, повністю витісняє з практик постсучасних акторів логіку модернізаційного порівняння. Території відтепер відрізняються одна від одної не історико-хронологічною розвиненістю або відсталістю за уявною модернізаційною шкалою, а своїми неповторними малюнками того, як в них переплітаються включеність у глобальні потоки і дотримання місцевих культурних традицій, соціальних засад²³⁰. Було б неправильно розуміти цю ситуацію як відношення суто територіальне, «зовнішнє»: адже локальне тепер завжди перебуває всередині глобальних інформаційних потоків і світового інформаційного простору, а тому має знайти спосіб свого виділення саме в цьому просторі.

Локальне — а сюди можна віднести будь-яку конкретну державу — повинно відокремити себе від зовнішнього свого змісту, заданого іншими країнами і центрами впливу, а тому і регульованого ззовні. Держава і суспільство, таким чином, мусять мати можливість розрізнення в собі «свого» й «чужого», що в умовах інформаційної глобалізації виглядає досить складним завданням. Невирішеність цього завдання, що означає неадекватну поведінку з інформаційною стихією, недооцінку її негативних закономірностей, може мати такі ж негативні наслідки для розвитку даного суспільства, як і некоректне використання його економічних закономірностей.

²²⁹ Иванов В. Н., Назаров М. М. Массовая коммуникация в условиях глобализации // СОЦИС. — 2003. — № 10.

²³⁰ Согомонов А. Ю. Глобальность // Глобализация и постсоветское общество. — М., 2001.

Труднощі організації і здійснення такого саморозрізнення (або дистанціювання) пов'язані з тим, що безпосередній каузальний зв'язок між станом системи й інформаційним впливом, який його викликав, не виявляється безпосередньо. Це стало однією з причин серйозного відставання нашої науки у вивченні специфіки інформаційного детермінізму й пов'язаної з ним стратегії інформаційної безпеки, що включає розробку методів захисту від деструктивної інформаційної дії. Ці методи розроблялися передусім у техносфері для захисту систем обчислювальної техніки, підвищення надійності комп'ютерних мереж і т. д. Але стосовно захисту соціальних систем (суб'єктів) справи йдуть дещо гірше, оскільки самі ці системи є набагато складнішими за технічні й не так очевидно проявляються результати негативних інформаційних дій. Водночас очевидно, що саме захист соціальних систем виступає необхідною умовою забезпечення безпеки і самих технічних засобів, оскільки вона визначається не тільки рівнем свідомості й компетентності її суб'єктів-фахівців, що її реалізують, але й тим соціальним контекстом, у якому самі фахівці формуються. Звідси зрозуміло, чому у вітчизняній науці обмаль досліджень, присвячених цій проблематиці. Основна маса наукових праць обмежується лише констатацією факту необхідності проведення досліджень у сфері інформаційної безпеки.

В іноземній літературі, навпаки, до деталей розроблена технологія захисту індивідуального і групового («детектор брехні», діанетика тощо), є навіть фахівці з усунення негативних наслідків інформаційного впливу — спін-лікарі. Утім наукові праці, що розкривають онтологічне коріння феномена сучасного інформаційного впливу і методи протидії його негативним наслідкам, і там знайти досить проблематично.

Слід, правда, відзначити, що певні дослідження у цьому напрямку на пострадянських теренах проводяться. Проте принципи, методи і прийоми організації захисту від деструктивного інформаційного впливу, пропоновані, наприклад, О. Стрельцовим, С. Расторгуєвим, Г. Почепцовим та іншими авторами, є не зовсім прийнятними вже тому, що вони розроблялися стосовно свідомо «здорової» соціальної системи. У реальній дійсності ми маємо справу із соціальною системою, що утворилася в результаті розвалу крупнішої системи, що зазнала поразки у глобальній інформаційній війні — СРСР. С. Расторгуєв детально описав ознаки такої поразки.

Одна з основних ознак полягає в тому, що першою вражається підсистема управління, внаслідок чого уражена інформаційною зброєю система у своїй поведінці керується вже не стільки власними інтересами, скільки чужими командами²³¹. Отже, в країні, що зазнала поразки в інформаційній війні, підсистема управління є враженими

²³¹ Расторгуев С. П. Философия информационной войны. — М., 2002. — <http://www.pobeda.ru/cyberwars/infowar/filos.htm>.

апріорі і, отже, такими, що піддалися деструкції й дисфункції і не здатні адекватно реагувати на зовнішні подразники, ухвалювати правильні рішення, визначати оптимальні шляхи й методи досягнення мети. Більше того, самі цілі в результаті маніпуляцій підміняються помилковими або множаться, що призводить до дисипації соціальної енергії й робить досягнення соціально значущих цілей неможливим. Органи управління все менш ефективно можуть розрізняти «свою» й «чужу» інформацію. Отже, потрібні інші концептуальні моделі, в яких розкривається механізм такого розрізнення. Вони пов'язані з розкриттям дії «культурного коду», котрий виступає особливою глибинною детермінантою, яка дозволяє створити потрібне відношення соціуму (тобто населення) до самої системи, її дій і відхилень. Як уже наголошувалося вище, єдиним носієм такої функції виступають суб'єкти, які «освоюють» об'єкти, визначають їх сенс і функціональну «придатність», вибудовують простір своєї взаємодії з ними.

У «розпізнаванні» спрямованості системних змін величезну роль може відіграти саме внутрішній «шар» буття українського суспільства, який не тільки дозволяє зберігати ідентичність країни самій собі, але й забезпечує стійкість її буття через проектування цілей, цінностей і норм у майбутнє. Вже згадувані різновиди соціальних відхилень — страхи, неспокій і заклопотаність населення з приводу найважливіших соціальних проблем — якраз і свідчать про наявність необхідних для цього зворотних зв'язків. Але для того, щоб сама система працювала на безпеку, важливо значно підсилити позицію і статус громадянської, голос якої повинна постійно чути влада. Тому необхідним є формування й активний прояв громадської думки із різних питань суспільного життя — від зарплати і облаштування побуту, місць відпочинку і розваг, до проблем екології і національної безпеки. Необхідно підняти на належний рівень діяльність соціальних суб'єктів, через яких реалізуються функції різного роду зворотних зв'язків — інститутів громадянського суспільства. У цьому ж контексті важливо розвивати й інститути самоврядування, які є сьогодні одним із найважливіших інструментів розвитку у населення демократичної культури, суспільної відповідальності, практики соціально активного буття.

Проте тут є важливий момент, який необхідно спеціально відзначити, — своєрідний феномен подвійності інформаційного впливу. Справді, в контексті проблемного поля даної монографії важливою особливістю інформаційного процесу є його дуалізм: інформація, що надходить на вхід інформаційної системи, є початковим матеріалом для підсистеми ухвалення рішення і, отже, безпосередньо визначає поведінку системи й опосередковано впливає на стан її елементів, міжелементних зв'язків і відносин. Іншими словами, за допомогою інформації можна обирати напрям її функціонування, тобто керувати

системою і управляти її станом. Саме тому в практичній діяльності досить часто буває складно зрозуміти, що ж більшою мірою визначає реакцію системи — вхідні дані або стан самої системи.

З точки зору мети, яку формує суб'єкт управління відносно керованого об'єкта (телеологічний аспект), інформаційний вплив може мати як конструктивний характер — бути спрямованим на досягнення керованим об'єктом нового вищого якісного стану (розвиток), так і деструктивний — бути засобом порушення (руйнування) структури й функції керованого об'єкта й приведення його до загибелі. Водночас, керований об'єкт, також будучи в соціальному плані за своєю суттю суб'єктом, виробляє і свої власні цільові установки, для досягнення яких він докладає зусиль (здійснює поведінковий акт) і наявність яких викликає до життя потребу в інформації. Тому всю інформацію, що надходить на вхід керованого об'єкта, належить також оцінювати з точки зору корисності/непотрібності для досягнення ним своїх власних цілей (аксіологічний аспект). Виходячи з цього, інформаційний вплив, відповідний власним цілям об'єкта управління, є релевантним, невідповідний — нерелевантним.

Справжню цінність інформаційних впливів можна встановити тільки за наявності інформації про цілі суб'єкта управління відносно керованого ним об'єкта (суб'єкта вищого структурного рівня стосовно суб'єкта нижчого структурного рівня). Крім того, цінність будь-якого інформаційного блоку практично неможливо оцінити в реальному масштабі часу, «тут і зараз». Результат завжди має «відкладений» характер внаслідок того, що однією із ключових особливостей інформаційного впливу є його амбівалентність: будь-який інформаційний потік, блок інформації, окремий сигнал може містити щось, що становить небезпеку для об'єкта управління з точки зору досягнення ним своїх цілей. Навіть конструктивний релевантний інформаційний вплив може призвести до деструктивних наслідків внаслідок властивого інформаційному впливу дуалізму. Наприклад, абсолютно достовірна інформація, в якій людина була зацікавлена, може призвести до інфаркту або, що ще гірше, до смерті (до речі, з цього прикладу впливає висновок про позитивну роль «брехні на благо»). Виходить, що іноді корисно дезінформувати систему, аби зберегти її стабільність і, як наслідок, функціональність і структурну цілісність. Необхідність подібного кроку детермінується насамперед станом «приймача» інформаційного блоку і, в другу чергу, набором його можливих реакцій. У наведеному вище прикладі система, що перебуває до отримання інфоблоку в рівноважному стані, за короткий проміжок часу переходить у край нерівноважний стан з параметрами, котрі перевищують «динамічний діапазон» складових частин системи, в межах якого вона зберігала функціональну стійкість (у біологічних системах — гомеостаз) і структурну цілісність.

Утім, деструктивний нерелевантний вплив може не стати негативним для системи і, навіть більше того, зміцнити її, зробити стійкішою, якщо вчасно виявлене справжнє призначення (телеологічна навантаженість) інфоблока і якщо система не втратила при цьому здатності до адекватної реакції. Зокрема, на цьому принципі в біологічних системах заснована дія щеплень, у технічних — технологічні випробування з позамежними навантаженнями. Різниця тут полягає лише в тому, що біологічна система, будучи самонавчальною і такою, що саморозвивається, підвищує свій імунітет самостійно, за рахунок активізації внутрішніх резервів. У технічній же, в результаті таких випробувань виявляється найменш надійний елемент, який підлягає модернізації і заміні ззовні.

Таким чином, небезпека — властивість, іманентна будь-якій інформаційній дії, оскільки вона завжди містить у собі невизначеність і незавершеність.

Щось близьке до цього за сенсом висловлював ще Сократ, який вважав, що значно більше ризику в придбанні знань, аніж в купівлі їстівного. Харчі й напої, якщо купити їх у торговця або рознощика, можна понести в посуді, і, перш ніж спожити, їх можна зберігати вдома й порадитися, призвавши знаючу людину, що слід їсти або пити і що не слід, а також — скільки і коли. Знання ж не можна понести в посуді, а мимоволі доведеться, прийнявши їх у власну душу і чогось навчившись, піти або із збитком для себе, або з користю.

Виходячи зі всього викладеного вище, з неминучістю впливає висновок, що зволікання з розробкою і впровадженням ефективних заходів інформаційної безпеки в нашій країні саме по собі є небезпечним для суспільства. Передусім, зростає рівень «звикання» суспільства до вторгнення зовнішньої і, найважливіше — чужої — інформації. Так, спостерігається повсюдне збільшення гіпнабельності населення, а також зниження здатності до критичного сприйняття інформації. Це означає, що скорочується суб'єктна основа здійснення процесу виходу з тієї системної кризи, в якій перебуває Україна. У сучасній Україні перспектива майбутнього зникає, а сьогодення увічнюється. Наявною є дезорганізація простору і часу, які позбавлені всякої фундаментальної теми або концепції, здатної згуртувати людей. Безладність подій тільки підсилює сподівання на якесь рішення, яке зупинить розкладання існуючих структур, задовольнить потребу у співтоваристві. Потреба в суспільній або колективній ідентифікації підживлюється бажаннями й страхами, пов'язаними з потребою в спілкуванні, захисті від нестабільності. Ця потреба тільки посилюватиметься у міру втягування нашої країни в глобальну модернізацію.

Пошук суспільного самовизначення можна розглядати як встановлення нової форми «пострадянської солідарності». Вона відобража-

тиме швидше спільність відчуттів, аніж комбінацію інтересів. Саме це прагнення не має очевидної мети і не адресоване якому-небудь органу, але пронизує всі вимоги й суспільні оцінки діяльності влади. Таким чином, саме прагнення населення України до внутрішнього об'єднання, хоч і виражене швидше емоційно, аніж усвідомлено-раціонально, може послужити основою зміни відцентрових тенденцій у вітчизняному соціокультурному полі на доцентрові.

Оскільки, як це було відзначено вище, інформаційний простір сучасної України вражений «інформаційними вірусами», необхідно шукати відповідні методи й засоби боротьби з ними. Перше, з чого завжди починається лікування хворого організму, — це діагностика. Не є винятком і процедура «лікування» соціального організму, враженого за допомогою інформаційного впливу. Він повинен бути підданий повномасштабній глибокій професійній соціальній діагностиці. Специфіка тут полягає в тому, що для вироблення критеріїв «здорового» суспільства важливо не тільки чітко уявляти цілі розвитку самої України як системного цілого, але й поєднати їх справжніми інтересами суспільства.

А це вимагає відновлення соціально відповідальної позиції нашої інтелігенції. Вчені-суспільствознавці, письменники, журналісти, діячі культури, політики, взагалі патріотично налаштовані особи, котрі зберегли відчуття національної ідентичності й усвідомлюють відповідальність за долю Батьківщини, стійкі до деструктивних інформаційних впливів (інформаційний імунітет) і тому здатні бути «центрами кристалізації» суспільних ідей. На базі цього можна було би створити своєрідний «проект» нової соціальної цілісності. Для цього згадані вище громадські діячі повинні консолидуватися і значно підвищити суспільну активність, реалізуючи свою діяльність на основі таких регулятивних принципів, як науковість, суб'єктність, релевантність²³².

Зупинимось на принципі суб'єктності. Людей, що усвідомлюють необхідність вживання заходів, які би блокували використання інформаційних технологій у деструктивних стосовно суб'єкта (індивіда, соціальної групи, нації) цілях, досить багато, особливо в науковому середовищі. Але далі алармістських закликів справа практично не йде. Суб'єктність як основоположний принцип передбачає насамперед наявність волі. Людина має не тільки захотіти позбавитися негативного інформаційного впливу, але і знайти в собі сили реалізувати це бажання, тобто стати (бути) соціально активною.

²³² У даному разі під релевантністю розуміємо міру відповідності отриманого результату бажаному. Релевантність визначає, наскільки повно те або інше рішення у царині інформаційного поля нашого суспільства відповідає соціально значущим критеріям, визначеним зазначеними представниками інтелігенції. Необхідно виробити власну соціокультурну програму (спайдер), яка б індексувала політичні рішення особливим способом на підставі критеріїв пріоритетності соціальних інтересів.

Принцип суб'єктності покликаний дати відповідь на питання: «Хто саме мусить робити?». Суб'єктність означає, що в сучасному українському суспільстві у жодному випадку не можна послабляти його суб'єктну складову. Тому пріоритетною має стати не стільки технічна організація інформаційних потоків, в яку входить підтримка необхідної для них швидкості, обсягу, міри різноманітності самих повідомлень, ринку інформаційних послуг і т. п., скільки соціально-суб'єктивна оцінка інформації кризь призму зворотного зв'язку: критичність до сприйнятої і циркулюючої у суспільстві інформації така ж важлива сьогодні, як і можливість доступу до неї. Отже, необхідним є негайний і активний пошук і відбір суб'єктів, стійких до інформаційного «гіпнозу» і здатних забезпечити зворотний зв'язок — відношення до самої інформації. Суб'єктів, що зберегли волю і прагнення до усвідомлення ідентичності як самої країни, так і себе з Україною, незважаючи на ідеалізацію Заходу, що має місце в газетах, журналах і на телебаченні. Але таку функцію критичності можуть здійснювати лише соціально консолідовані суб'єкти, які вийшли за рамки локальних або корпоративних інтересів і в змозі усвідомлювати свою відповідальність за сучасний стан і гідне майбутнє України.

Важливу роль у розробці концепції інформаційної безпеки повинен, без сумніву, відігравати телеологічний підхід. Ключовим питанням при цьому є: «Для чого? (З якою метою?)». На телеологічний підхід орієнтовані цілеспрямовані системи, здатні усвідомлювати свої цілі, способи й засоби їх досягнення, свої можливості й обмеження²³³.

С. Расторгуєв надає наявності мети вирішального значення в питанні виживання системи. Він зазначає, що розвал будь-якої складної інформаційної системи — держави, підприємства, колективу — може свідчити про відсутність у неї домінуючої мети. І навпаки, створення порядку із хаосу пояснюється наявністю цієї самої мети. Мета, що стала домінуючою, яка змогла підпорядкувати або знищити своїх суперників, а тим самим стати істинною, рятує не тільки себе, а й усю систему загалом²³⁴.

Істинність мети, звичайно ж, визначається не її домінуючим положенням серед безлічі інших цілей, а її відповідністю/невідповідністю життєво важливим умовам функціонування об'єкта, безпеку якого слід забезпечити. Таким чином, принцип релевантності є природним наслідком принципу відповідності суб'єкта й об'єкта регулювання, про що йшлося вище. Саме через цю умову здійснюється і можливість

²³³ Лепский В. Е. Становление стратегических субъектов в глобальном информационном обществе: постановка проблемы // Информационное общество. — 2002. — Вып. 1.

²³⁴ Расторгуев С. П. Философия информационной войны. — М., 2002. — <http://www.pobeda.ru/cyberwars/infowar/filos.htm>.

телеологічного підходу до забезпечення безпеки взагалі та інформаційної безпеки зокрема. Реалізація принципу релевантності дозволяє відповісти на питання: «До чого необхідно прагнути?».

Соціальне конструювання, спрямоване у майбутнє, мабуть, передусім, має стати конструюванням релевантного для населення країни сенсу. Саме на цій основі необхідно формувати відповідні форми комунікацій і завершувати все це побудовою систем. Хоча сенс — явище суб'єктивне, але саме він виступає тим «матеріалом», тією реальністю, яка зв'язує, консолідує суб'єктів у систему. Сенс стає інтегратором, загальною основою взаємодії цих двох великих сторін. Зрештою, соціальну систему можна розглядати як організований і структурований простір реалізації сенсу. А якщо сенс буде жорстко пов'язаний з життєво важливими потребами населення країни, то він стає важливою «рушійною силою», мотиватором у прагненні суспільства до досягнення соціально значущих цілей.

Якщо узяти, наприклад, політичний простір як спосіб консолідації відповідальних за країну суб'єктів, то мусимо визнати, що сьогодні характер побудови діючих політичних організацій в нашому суспільстві не заданий на подібне об'єктивування сенсу, його пріоритетність у регулюванні різних процесів і відносин. Так, нині в Україні зареєстровано більше ста двадцяти політичних партій і рухів. Більшість із них створена за принципом переваги структури (не важливо «що», важливо «хто» — Всеукраїнські об'єднання «Батьківщина» та «Громада», Народна партія і багато ін.), трохи менше — за принципом переваги комунікації (не важливо «хто», важливо «що» — захоплення влади на всіх рівнях управління — «Партія регіонів») і практично немає систем, в організаційних принципах яких превалював би сенс, ідея («навщо», «для чого»). Можливо, найближчою до такого типу організації є КПУ. Але, по-перше, ідея, яку вона проголошує, явно застаріла і не відповідає нинішнім реаліям. По-друге, партія фактично скотилася на перший рівень — переваги структури: особи еліти (лідерів), їхні інтереси вищі за комунікації і сенс (ідею).

Інтеграція суб'єктів у нашому суспільстві має різко розширити свої масштаби і зміст. Вона повинна вийти за рамки відособлених сфер життя — політики, економіки, науки, культури, освіти тощо і прийняти комплексний загальногромадянський характер. Тому інтеграція патріотично орієнтованих та інформаційно стійких соціальних суб'єктів має здійснюватися лише з урахуванням загальної спрямованості розвитку України через інститути громадянського суспільства за етапами:

- консолідація — об'єднання всіх «здорових» елементів в єдину структуру;
- цільове регулювання — вироблення єдиної стратегії, єдиної системи цінностей і цілей;

- синергія — об'єднання зусиль у досягненні поставленої мети.

Як відомо, структуротворчими в системі є стійкі зв'язки і відносини всередині організації, замкнуті самі на себе. Тому тільки зовнішніх притоків енергії (грошей, ресурсів) та інформації недостатньо для функціонування системи. Необхідні спеціальним чином створювані процеси відтворення організаційної єдності. Але раніше система мала бути відповідним чином захищена, щоб не «заразитися» знов. Для цього належить збудувати дієву систему «інформаційних фільтрів», «інформаційних меж». При цьому межу між системою і зовнішнім середовищем слід розуміти не як предмет, а як процес, котрий необхідно коригувати постійно, і не тільки стосовно зовнішнього середовища, але й щодо елементів самої системи. Якщо процес розмежування зупиняється, то система перестає бути системою, вона розпадається на частини, «розчиняється» в навколишньому середовищі. Для реалізації цього завдання необхідні відповідні технології захисту системи від внутрішніх і зовнішніх джерел інформаційної небезпеки.

Саме з обґрунтуванням діяльності суб'єктів із консолідації суспільства, посилення його інформаційної безпеки через формування свідомості ідентичності й розкривається принцип науковості. Наукове опрацювання механізмів забезпечення безпеки означає, що реалізовувати слід лише ідеї, проекти, рішення, які якнайглибше осмислені, що називається пройшли кризу «призму розуму». Майбутнє має спочатку створюватися віртуально, проектуватися розумом, всебічно й глибоко аналізуватися з точки зору можливих наслідків, а лише потім втілюватися в реальність. Але воно завжди повинне опиратися на виявлені об'єктивні тенденції, які існують уже сьогодні. Попередні, порівняно прості суспільні системи «справлялися» з проблемами саморегулювання ніби самостійно. Але сьогодні, коли суспільство незрівнянно ускладнилося і потребує все більш глибоких і обширних систем усвідомленого регулювання, стає очевидним, що у людства немає інших засобів виживання, окрім раціонального контролю і регулювання розвитку суспільства. Це може здійснитися лише на основі адекватного цій проблемі знання. Але таке (істинне) знання здатна виробляти й обґрунтовувати тільки наука.

Отже, принцип науковості набуває в сучасному світі статусу категоричного імперативу. Тому переднім краєм науки стає не лише розробка біотехнологій і освоєння космосу, а й вивчення процесів взаємодії між системними та інформаційними властивостями. Саме таким чином наука може забезпечити технологічний, організаційний та методологічний простір суб'єктної консолідації.

Іншими словами, реалізація принципу науковості покликана дати відповідь на питання: «Що і як робити?». Таким чином, реалізація принципу науковості — це в першу чергу вирішення питання методології.

Вона виявляється у власній політиці і стратегії держави, які випливають з умов її власної організації і цілей розвитку та можуть служити як засоби і методи захисту свого інформаційного простору. Так, колишній Радянський Союз обмежував можливості зовнішніх комунікацій, убачавши в них небезпеку збереженню ладу. Захід же, навпаки, наполегливо вимагав культурних обмінів, через які врешті-решт, і приходила згубна для СРСР інформація, що тиражувалася потім своїми ЗМІ.

Водночас, наприклад, ідея відновити суспільно-державний контроль за ЗМІ в умовах сучасної України уявляється утопічною. А ось пропозиція провести попередню класифікацію джерел інформації відповідно до міри достовірності інформації, що поступає з них, — розумна і, що найголовніше, — цілком можлива для реалізації. Наприклад, через випуск щомісячної аналітичної довідки з наведенням «рейтингу достовірності» — прорахованого за науково обґрунтованою методикою співвідношення опублікованих (трансльованих) в тому або іншому виданні (ЗМІ) матеріалів за критерієм істинно / хибно. Особливо актуальною є така ініціатива з огляду на те, що інтерактивні мультимедійні мережеві технології відкривають простір для циркуляції в глобальних мережах аудіо-відеоінформації, що сповідує ненависть, насильство, жорстокість, бездуховність. Зрозуміло, жодні посилення на свободу слова й інформації, на культурне різноманіття не можуть служити виправданням цьому.

Багато вчених вважають, що захист особистості від деструктивного інформаційного впливу орієнтований на збереження базових властивостей психіки і нормальної духовності, індивідуальності характеру, ціннісних настанов, етичних критеріїв, властивостей інтелекту і т. п. Звідси робиться висновок, що з відомих у теорії механізмів захисту особистості від деструктивного інформаційного впливу провідним є інтелектуалізація. Проте істинність такого висновку викликає серйозні сумніви. Парадокс полягає в тому, що інтелігенція, яка мислить узагальненими складними символами, є (принаймні, сьогодні) найбільш чутливою до інформаційних впливів частиною суспільства.

Соціальна практика українського суспільства кінця двадцятого століття повністю підтвердила правоту цієї гіпотези. Наявність високого інтелекту або величезного багажу знань не гарантує надійного захисту особистості або соціальної групи від деструктивного інформаційного впливу. Природно, що чим більше в цій масі буде індивідів з надійним особистим захистом, тим стійкішою виявиться й сама маса (соціум). Але тут немає лінійної залежності. Незначна кількість людей, що легко піддаються інформаційним впливам, на ключових постах у державі може забезпечити (і забезпечила у випадку з СРСР) перемогу противника в інформаційній війні. Іншими словами, підвищення освіченості й наявність високого рівня інтелекту веде до розширен-

ня функціональних можливостей окремої особистості і суспільства в цілому. Утім, це не обов'язково сприяє стабілізації суспільства, а частіше навпаки — створює системні умови для його дестабілізації. Це — ще один аргумент на доказ складності формування політики і моделей інформаційної безпеки держави.

У науковій літературі нещодавно з'явився термін «інформаційна культура». Багато питань, пов'язаних із з'ясуванням його змісту, ще не стали предметом цілісного, системного аналізу. Однак, зростання кількості робіт, у яких розглядаються ті або інші аспекти багатопланової проблеми інформаційної культури, свідчить про усвідомлення необхідності її формування. Актуальність формування інформаційної культури зумовлена багатьма чинниками. Відомо, що із зміною характеру виробництва змінюється не лише місце і значення самої інформації, а й форми інформаційної взаємодії. І, як ми переконалися, в цьому діалектично суперечливому процесі є не тільки позитивні, а й негативні аспекти. Інформаційна культура, її формування і розвиток покликані, якщо не нейтралізувати, то хоча б нівелювати ці негативні моменти. Інформаційна культура має стати невід'ємною частиною загальної культури людини.

У конкурентній боротьбі виживання обіцяють не закріплені, а набуті якості, вважає А. Дриккер²³⁵. Такими набутими якостями в епоху тотальної інформатизації стають високі інформаційні потреби, уміння й навички роботи з інформацією на основі сучасної інформаційної техніки. Проте їх формування — надзвичайно складний процес, що вимагає наукового управління, а, отже, і відповідних теоретико-методологічних розробок цілої низки проблем, серед яких особливою актуальністю відрізняється проблема створення теоретичної моделі інформаційної культури. Становлення ж сучасного українського суспільства й адекватної йому нової інформаційної культури відбувається в даний час як процес, що самоорганізовується, закони і правила розвитку якого ще не усвідомлені не лише середнім класом, але й науковою громадськістю України. І це попри те, що культура, а отже, і її складова — інформаційна культура, є стабілізуючою і регулюючою ланкою в системі суспільного устрою, основою соціального порядку.

Деякі соціологи ведуть мову навіть про «культуру безпеки» як філософську категорію, під якою розуміють процес збереження й розвитку цілей, ідеалів, цінностей, норм і традицій людини, сім'ї і суспільства, соціальних інститутів і мереж, забезпечення стійкої і конструктивної взаємодії людей, їх захищеності від неприйнятних ризиків, загроз, небезпек і викликів. На неспроможності підходу до забезпечення безпеки як процесу тільки збереження цілей, ідеалів, цінностей і т. д., без

²³⁵ Дриккер А. С. Эволюционный прогноз: пульсация народонаселения // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. — М., 2004.

загального системного забезпечення, ми вже зупинилися. Але питання про «культуру безпеки» як про один із аспектів культури взагалі і «культуру інформаційної безпеки» як її підвид має, на нашу думку, право на існування.

Інформаційна безпека — це особлива якість інформаційної культури суспільства. Вона показує, що існує відповідальне та усвідомлене ставлення до інформаційних процесів, що є своєрідною «несучою конструкцією» даного суспільства і його внутрішнього порядку. Дійсно, в концепції організаційного менеджменту є положення, згідно з яким організація проектується через завдання цілей і функцій, зв'язок між якими забезпечується за допомогою інформаційних потоків. Тому інформаційна структура однозначно виражає усталений у даному суспільстві внутрішній порядок, і, отже, захист інформаційних каналів, забезпечення надійності їх функціонування стає складовою частиною захисту і забезпечення порядку самого суспільства, стійкості й ефективності його інститутів.

Особливого значення в сучасних умовах набули стан і параметри зворотних інформаційних зв'язків — внутрішніх (самореферентних) і зовнішніх (ЗМІ, кіно, театр, книги тощо). Саме ці два контури інформаційного зворотного зв'язку відповідають за баланс між стійкістю системи та її розвитком. Уявляється, що основу нової інформаційної культури та її підвиду — культури інформаційної безпеки — повинна складати не тільки система заборон і противаг у справі оцінювання й подання інформації зовнішніми ланцюгами зворотного зв'язку, але, що значно важливіше, формування у суб'єкта здатності зберігати критичне ставлення до інформації, що надходить, навичок її верифікації. А починати, очевидно, слід з просвітницької діяльності: роз'яснення цілей, принципів, методів, наслідків деструктивних інформаційних впливів.

Виходить, що тільки коли розумна й соціально відповідальна позиція інтелігенції, активно й соціально орієнтованої, зможе в найближчому майбутньому посісти гідне місце у соціокультурному просторі українського суспільства, тільки тоді можна буде забезпечити виживання й розвиток України в потрібному напрямі. Але для цього необхідно, насамперед, подолати інерцію стихійно-іраціонального розвитку й перейти до раціонально керованого розвитку і становлення сфери розуму як сфери буття якісно нової цивілізації. Існує ж положення збережеться до тих пір, поки суспільство залишатиметься рабом каузального підходу і не дивитиметься в майбутнє, усвідомлюючи пріоритетність цієї позиції. В рамках старої парадигми воно не знайде принципово нових рішень. І більше того, постійно буде гонка в усуненні загроз і вічне відставання, яке колись закінчиться глобальною катастрофою.

До тих пір, поки не сформується позитивна філософія для сьогодення й майбутнього, основою для практичного мислення і, відповід-

но, для практичної діяльності будуть концепції з нашого минулого. Однак у минулому немає рецепту для майбутнього, погляд у майбутнє пов'язаний з інновацією, з конструкцією нового, того, чого ще не було. Але у будь-якому разі очевидно, що об'єктивний характер інформаційного детермінізму вимагає створення таких захисних механізмів, які би виявлялися відповідними масштабу й особливостям даної небезпеки в її різних формах і рівнях прояву.

Таким чином, ефективне управління сучасним інформаційним суспільством має обов'язково передбачати формування державної інформаційної політики та створення належних умов її реалізації, а метою цієї діяльності повинне стати узгодження системно-функціональної та інформаційної складових в умовах стрімкого поширення процесів глобалізації. Звідси зрозуміло, чому проблема забезпечення інформаційної безпеки увійшла до числа найбільш значущих і пріоритетних завдань, вирішення яких необхідне для існування й подальшого розвитку нашого суспільства. Інформаційна безпека важлива тому, що ми захищаємо свій інформаційний простір, а отже, свої інформаційні ресурси, свою національну культуру. Зрештою, ми захищаємо себе, своє право на життя, своє місце в історії.

4.3. Правові основи інформаційних відносин і захисту інформаційної сфери України

В умовах інформаційної революції, що відбувається в Україні та світі наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, однією з ключових особливостей світового соціально-економічного прогресу, як зазначалося, є зростання значимості інформації в суспільних відносинах. Широке впровадження й удосконалення техніко-технологічних засобів вироблення, збирання, зберігання, використання та поширення інформації призвели до стрімкого розвитку інформаційних відносини в суспільстві, а також до виникнення новітніх викликів і загроз інформаційній безпеці в умовах інтеграції України у світовий інформаційний простір.

За цих умов актуалізуються проблеми становлення і розвитку інформаційного права та інформаційного законодавства як правової основи забезпечення інформаційної безпеки і захисту інформаційного простору України.

Як свідчить аналіз, з 1990-х років в Україні розпочалося активне формування інформаційного законодавства. За цей час прийнято значну кількість законів та інших нормативно-правових актів, що дозволило юридично визначитися в найбільш важливих правових нормах

поведінки учасників інформаційних відносин та інформаційної діяльності, в тому числі з можливостями запобігання і протидії злочинам та іншим правопорушенням в інформаційній сфері, а також із забезпеченням інформаційного суверенітету та інформаційної безпеки як важливих складових національної безпеки України.

Нині інформаційні відносини в Україні регулюються низкою системоутворюючих нормативних актів, зокрема: Конституцією України, законами України «Про інформацію», «Про основи національної безпеки», «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про мови», «Про науково-технічну інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про бібліотеки і бібліотечну справу», «Про національний архівний фонд і архівні установи», «Про інформаційні агентства», «Про зв'язок», «Про національну програму інформатизації», «Про концепцію національної програми інформатизації», «Про телекомунікації», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про захист персональних даних», «Про авторське право і суміжні права», «Про державну таємницю» тощо.

Знаковим з погляду права є Указ Президента України від 30 вересня 2010 року № 926/2010, яким проголошено 2011 рік в Україні Роком освіти та інформаційного суспільства, а також визначено потребу подальшого розвитку інформаційної сфери суспільства і держави.

Слід також зауважити, що законодавство України приділяє значну увагу питанням захисту державного суверенітету та інформаційного простору України. Так, відповідно до статті 17 Конституції України захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності та недоторканості, економічної та інформаційної безпеки віднесено до основних функцій держави та визнано справою всього Українського народу.

Комплекс безпекових питань в інформаційній сфері, зокрема, основні виклики і загрози та основи державної політики висвітлено в законах «Про основи національної безпеки» та «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», а також у Стратегії національної безпеки України.

Загалом розвиток права і правової науки в інформаційній сфері вимагає створення необхідних умов для організації та проведення системних наукових досліджень з метою отримання нових знань щодо закономірностей взаємодії права, суспільних комунікацій, інформатики, інформатизації, інформаційних ресурсів, технологій та мереж. Нині ця нова юридична сфера отримала назву «інформаційне право». Головне її призначення — правове забезпечення розбудови інформаційного суспільства та входження України у світовий інформаційний простір.

Водночас, як свідчить системний аналіз, у правовому регулюванні інформаційних відносин в Україні існує низка організаційних, проце-

суальних та інших питань, які потребують комплексного опрацювання, а також актуалізують проблему подальшого розвитку нормативно-правової бази в інформаційній сфері, зокрема:

1) нормотворча діяльність в Україні часто здійснюється за відсутності загальнодержавної системності в інформаційній сфері, шляхом фрагментарного вирішення наявних проблем в окремих законах та підзаконних нормативних актах. Значний масив норм щодо інформації розміщено у різних галузях законодавства, в тому числі в цивільному, трудовому, адміністративному, кримінальному. Мають місце істотні розбіжності щодо розуміння структури системи законодавства у сфері інформаційних відносин та підходів до її формування;

2) різні закони та підзаконні акти, що регулюють суспільні відносини, об'єктом яких є інформація, приймалися впродовж двадцяти років без достатньої узгодженості понятійно-категоріального апарату і застосовують низку термінів, які є недостатньо коректними та неоднозначно сприймаються учасниками інформаційних відносин. Деякі категорії взагалі не мають чіткого визначення, що призводить до їх неоднозначного застосування на практиці;

3) види інформаційної діяльності жорстко обмежені положеннями Конституції України (збір, зберігання, використання, поширення), хоча сучасний електронний простір (е-простір) визначає свої види діяльності (обробка, введення, вивід, передача, компіляція, відображення даних та ін.). При цьому види інформаційної діяльності, які наведено у ст. 14 Закону України «Про інформацію» не повною мірою відповідають видам, визначеним ст. 32 Конституції України;

4) процес нормотворення в інформаційній сфері нерідко здійснюється без належного узгодження з положеннями міжнародних і європейських правових актів. Значна кількість юридичних норм, які регулюють інформаційні відносини, розпорошена по різних законах та підзаконних нормативних актах, що ускладнює їх пошук, аналіз та практичне застосування. Нові юридичні норми у сфері суспільних інформаційних відносин нерідко не узгоджені з раніше прийнятими, що призводить до правових колізій і падіння авторитету публічного права, нігілістичного ставлення суб'єктів суспільних відносин до законодавства;

5) через неузгодженість правового регулювання у законодавстві щодо збору інформації на різних рівнях державного управління, зокрема персональних даних, різні органи державної влади та органи місцевого самоврядування часто невиправдано примушують громадян надавати значну кількість довідкової інформації з різних установ. При цьому поширена недовіра до документів, виданих іншою інстанцією, в результаті чого громадяни змушені витратити багато часу на ходіння різними державними установами аби підтвердити правомірність

виданих їм раніше документів або переоформити їх (наприклад, при оформленні комунальних платежів, пільг тощо). Це призводить до значних ресурсних витрат і має викорінюватися, у тому числі й правовими засобами;

6) норми законодавства щодо захисту персональних даних потребують подальшої гармонізації з положеннями відповідних європейських стандартів, розробки і введення правових механізмів реалізації людиною права власності на її персональні дані. Водночас за умов реалізації угоди щодо запровадження безвізового в'їзду громадян України до країн Європейського Союзу, якою передбачається впровадження нових закордонних паспортів з біометричними відомостями українських громадян, актуалізується проблема фіксації, збереження і доступу до цих персональних даних, а також (з погляду міжнародного права) проблема рівності учасників договірних відносин та поширення аналогічних вимог на громадян країн-членів ЄС, які в'їжджають в Україну;

7) відсутнє спеціальне законодавче регулювання діяльності, пов'язаної із застосуванням Інтернету та інших телекомунікаційних систем в комерційних цілях і наданням відповідних послуг. Зазначене породжує соціальні конфлікти в інформаційних відносинах і створює передумови для уникнення відповідальності за скоєні правопорушення, а також істотно підвищує інвестиційні ризики і провокує відставання від темпів розвитку електронно-мережної економіки країн, які вже збудували інформаційне суспільство. Водночас зростають загрози особі, суспільству і державі, а також усій міжнародній спільноті від таких негативних явищ, як інформаційний тероризм (кібертероризм) та комп'ютерна злочинність (кіберзлочинність) — вчинення терористичних та інших злочинів з використанням інформаційних технологій і мереж.

У цілому, в середовищі фахівців вже давно сформувалася думка, що сукупність правових норм у сфері інформаційних відносин, визначених у законах і підзаконних актах, дозріла за кількістю до критичної маси, яка дає змогу здійснити перехід законодавства до нової якості. Суспільні процеси, що відбуваються в інформаційній сфері, також зумовлюють:

1) необхідність формування нової комплексної галузі права, яка буде ґрунтуватися на здобутках інформаційно-правового регулювання суспільних відносин;

2) виокремлення специфічних норм права та інформаційних відносин, що стосуються створення, збирання, використання, поширення інформації та обробки даних в інформаційних системах;

3) актуальність соціального та юридичного аналізу суб'єктів інформаційних відносин, інформаційного обміну та інформаційних послуг, інформаційних систем і нових інформаційних технологій в суспільстві.

Для вирішення вказаних та інших проблем необхідно застосовувати комплексний підхід та системно розглядати правові питання, що стосуються різних аспектів інформаційних відносин, а саме:

- вироблення і поширення інформації;
- пошуку, отримання та використання інформації;
- формування інформаційних ресурсів, підготовки інформаційних продуктів і надання інформаційних послуг;
- створення і застосування інформаційних систем та інформаційних технологій;
- створення і застосування засобів та механізмів інформаційної безпеки.

За такого підходу більш вдалим вбачається теоретико-правове опрацювання усього комплексу правових проблем, у тому числі з питань вивчення інформації, інформаційних процесів та інформаційно-правових систем, у рамках інформаційного права як нової галузі права.

З огляду на викладене досить логічним є рішення Вищої атестаційної комісії України щодо внесення змін до паспорта наукової спеціальності 12.00.07, де поряд з адміністративним правом передбачено проведення досліджень у галузі інформаційного права²³⁶.

Водночас слід враховувати, що наукові дослідження в інформаційній сфері, зокрема, у сфері інформаційної безпеки, є поліфункціональними та можуть здійснюватися, крім юридичних наук, у галузі технічних, економічних, соціальних, політичних, психологічних, історичних та інших галузей науки.

Зазначене є актуальним і в контексті євроінтеграції України. Стратегія України щодо приведення національного законодавства у відповідність до положень європейського та міжнародного права передбачає рух до реальної демократії, ринкового господарства та інформаційного суспільства, які базуються на засадах верховенства права та забезпечення прав і свобод людини. Курс на інтеграцію до Європейського Союзу визначається низкою правових критеріїв²³⁷, зокрема:

- визначення правил торгової політики у Європі — сфера виняткового відання Європейського Співтовариства. Співробітництво

²³⁶ Постанова ВАК України від 21.05.2003 № 26-11/5. — Бюлетень ВАК України № 8, 2003 р. (зі змінами і доповненнями).

²³⁷ *Ентін Л. М.* Право Європейського Союзу: основні категорії та поняття: навчальний посібник / Л. М. Ентін. — К.: ЛНУ імені Івана Франка, 2003; *Хартли Т. К.* Основи права Європейського Сообщества. Введение в конституционное и административное право Европейского Сообщества / Т. К. Хартли. — М., 1998; *Топорнин Б. Н.* Европейское право: учебник / Б. Н. Топорнин. — М., 1998. Право Европейского Союза; отв. ред. Кашкин С. Ю. — М., 2002; *Право Европейского Союза: правовое регулирование торгового оборота: учебное пособие*; под ред. Безбах В. В., Капустина А. Я., Пучинского В. К. — М., 1999.

ґрунтується на угодах про партнерство і співпрацю, які передбачають зближення національних законодавств з правом ЄС;

- право ЄС — це автономна правова система, яка виникла в результаті і в межах суверенних прав і правомочності, переданих державами-членами інтеграційним утворенням. За своїми основними кваліфікаційними характеристиками воно відрізняється від національного права держав-членів і загального міжнародного права;
- право ЄС формується на стику національного і міжнародного права та поширюється на територію Європейського Союзу, на громадян і на всіх юридичних осіб, що знаходяться під юрисдикцією держав-членів ЄС;
- предметна і просторова юрисдикція ЄС розширюється. Це має прямі наслідки для країн, що мають спільні кордони або тісно співпрацюють з ЄС. Наприклад, наслідки Шенгенських угод, що регулюють візову і міграційну політику щодо притулку;
- одна з найважливіших умов входження в число держав-членів співдружності і отримання економічних та торгових пільг — приведення національної правової системи у відповідність з правом ЄС. У своїй сукупності воно утворює спільне надбання ЄС (*acquis communautaire*), як це, зокрема, передбачено Угодою про партнерство та співробітництво, укладеною між Європейським Співтовариством, його країнами-членами і Україною.

Сучасне поширення інформаційно-комп'ютерних технологій та мереж, які активно сприяють нарощуванню інформаційних ресурсів у різних за призначенням базах даних, викликає економічною потребою в отриманні переваг у конкурентній боротьбі. За умов глобалізації інформаційних процесів, що супроводжуються різними видами злочинів проти особи, суспільства або держави, країни багато втрачають, якщо діють розрізнено, не дотримуючись загальних принципів та правил, визначених відповідними міжнародними стандартами. Узгодженість правових норм країн та спільнот, тобто адаптація національних законодавств, за умов необхідності упорядкування інформаційних відносин, зокрема в електронно-інформаційному середовищі, є досить актуальною та складною проблемою.

Україна у питаннях міжнародної інтеграції керується, зокрема, Статутом Ради Європи від 5 травня 1949 року, Конвенцією Ради Європи «Про захист прав людини та основоположних свобод» від 1950 р. та Протоколами 1–8, 11–14 до Конвенції, статтею 51 Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та їх державами-членами, Законом України «Про ратифікацію Угоди про відновлення Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво», указами Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції

України до Європейського Союзу» та «Про затвердження Програми інтеграції України до Європейського Союзу». У Національній програмі інформатизації інтеграція України у світовий інформаційний простір визначається як одне з основних завдань²³⁸. Вказаний курс офіційно закріплений і прийнятий 2010 року Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики».

Водночас в сучасних умовах «важливою проблемою залишається певна несистемність вітчизняної політики в інформаційній сфері. Значну кількість законодавчих актів ухвалюють для вирішення певних тактичних завдань, задоволення кланових інтересів, часто без урахування стратегічних орієнтирів та реалій українських умов»²³⁹.

Згідно з посібником Міністерства юстиції України «Адаптація законодавства України до законодавства ЄС — це процес зближення та поступового приведення законодавства України у відповідність до вимог законодавства ЄС»²⁴⁰. У цьому офіційному визначенні, по-перше, йдеться про «наближення» законодавств. По-друге — про «наближення» лише до законодавства Європейського Союзу (яке в першу чергу переймається питаннями економіки та єдиного ринку). Водночас, про рекомендації та інші акти Ради Європи, що визначають міжнародні стандарти щодо прав і основоположних свобод людини, мова, у т. ч. в інформаційній сфері, як бачимо, не йдеться.

У контексті зазначеного цікавими є висновки Шемшученка Ю. С. щодо визначення поняття «європейське право»²⁴¹: «Навколо нього ведеться багато дискусій як в нашій країні, так і за кордоном. ... Зараз уже загальноновизнано, що європейське право подібне до міжнародного, але не тотожне йому. Головна відмінність полягає в тому, що міжнародне право не є юридично обов'язковим для держав. Наприклад, в Україні тільки ратифіковані Верховною Радою України міжнародні договори стають частиною національного законодавства. Що стосується права Європейського Союзу, то його директиви є обов'язковими для держав-членів, тобто мають пріоритет перед національним законодавством.

Проте, чи можна ставити знак рівності між правом Європейського Союзу і європейським правом? Частина фахівців на це питання відповідає позитивно. Але є й інша точка зору.

²³⁸ Про Національну програму інформатизації: Закон України від 04.02.98 р. № 74/98-ВР. — Режим доступу: //www.rada.gov.ua.

²³⁹ Жилиєв І. Б. Інформаційне право України: теорія і практика: монографія / І. Б. Жилиєв. — К.: Парламентське видавництво, 2009.

²⁴⁰ Методично-нормативний посібник з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу; під заг. ред. міністра юстиції України С. Станік. — К.: «Логос», 2000.

²⁴¹ Шемшученко Ю. Теоретичні проблеми гармонізації законодавства України з європейським правом // «Правова інформатика». — № 3/2004.

У більш широкому плані під європейським правом мається на увазі не тільки право Європейського Союзу, але й інших міжнародних європейських організацій, поперед усього — Ради Європи. На мій погляд, ця позиція має суттєві переваги. Право Європейського Союзу є складовою частиною європейського права...».

Підсумовуючи, можна зазначити, що в інформаційній сфері ми ведемо дискусію про співробітництво з Європою на різних правових мовах. Нині належна методологія узгодженості законодавств відсутня, що сприяє перманентному «косметичному ремонту» національного законодавства, зокрема інформаційного законодавства України.

На наш погляд, розв'язання питань системного вдосконалення нормативно-правової бази у сфері інформаційних відносин та її адаптація з європейським та міжнародним правом має виходити з двох напрямів:

1) створення автоматизованої системи порівняння інформаційного законодавства України з європейським правом та міжнародним інформаційним правом;

2) систематизація інформаційного законодавства України на рівні кодифікованого акту (Інформаційного кодексу України або Кодексу України про інформацію).

Розвиток інформаційних технологій і мереж, розширення виробництва технічних засобів і застосування комунікативної техніки, а головне — наявність людського фактору породили новий вид суспільно небезпечних діянь, у яких комп'ютерна інформація все більше стає об'єктом зазіхань. Атаки у глобальній мережі Інтернет, інформаційно-психологічні операції та спроби маніпулювання свідомістю громадян через засоби масової інформації, шахрайство з пластиковими платіжними картками, крадіжки коштів з електронних банківських рахунків, корпоративне електронне шпигунство — лише деякі зі злочинів, що поширюються в сучасному світі. Такі протиправні діяння становлять суспільну небезпеку і створюють реальні загрози інформаційному суверенітету та інформаційній безпеці України.

Діяльність фінансових, банківських, енергетичних, транспортних систем, керування повітряним рухом, швидка медична допомога тощо перебувають у повній залежності від надійної та безпечної роботи автоматизованих систем обробки даних, що певною мірою ставить під загрозу не тільки інформаційну, а й національну безпеку держави.

В умовах формування світового електронно-інформаційного середовища жодна держава не здатна протистояти сучасним викликам і загрозам в інформаційній сфері самотійно. Зазначене потребує перегляду філософії відносин між державами в галузі забезпечення міжнародної, регіональної і національної безпеки, зокрема, у сфері інформаційної безпеки, суть якого є дуже простою — ми всі відповідаємо за безпеку один одного.

Загалом аналіз положень національного інформаційного законодавства і наукових здобутків в інформаційній сфері дає можливість виокремити деякі пріоритетні напрями подальших правових досліджень та розвитку нормативно-правової бази у цій сфері, зокрема:

1) в умовах глобалізації та згідно з вимогами Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» актуальною постає потреба постійного вивчення глобальних викликів і загроз людині, суспільству і державі в інформаційній сфері, розробки державно-правових засад їх запобігання і нейтралізації, а також забезпечення інформаційного суверенітету України;

2) формування в Україні інформаційного суспільства вимагає проведення низки теоретичних і державно-правових досліджень щодо визначення завдань і функцій держави, її органів та інститутів громадянського суспільства у цьому процесі, дальшого правового супроводження розбудови складових інформаційного суспільства, у тому числі розробки і застосування інформаційно-комп'ютерних систем і технологій, удосконалення національного законодавства у цій сфері;

3) подолання глобальної фінансової та економічної кризи потребує здійснення відповідних реформ, що мають проводитися з активним впровадженням і використанням сучасних інноваційних та інформаційних технологій. Реалізація зазначеного вимагає проведення низки інформаційно-правових досліджень, насамперед у фінансовій та банківській сферах, де поширеною стала практика застосування електронних платіжних та інших інформаційно-комп'ютерних систем регіонального, національного та міжнародного рівнів;

4) активний розвиток засобів масової інформації різних форм власності та рекламних технологій, які мають транснаціональний характер і можуть використовуватись у протиправних цілях (для втручання у внутрішні справи держави, здійснення маніпулятивних інформаційно-психологічних впливів, поширення ідей расової, національної чи релігійної нетерпимості, проведення інформаційних операцій тощо), потребує належного правового врегулювання та проведення відповідних прикладних досліджень. Зокрема, це стосується державно-правових проблем захисту національного інформаційного простору України. Водночас, потребують дослідження правові основи становлення і розвитку громадського телебачення в Україні, проблеми забезпечення дотримання конституційних прав громадян на свободу слова і доступ до інформації;

5) в умовах формування глобального інформаційного простору актуальною постає проблема розробки теоретико-правових основ забезпечення безпеки, прав і свобод людини і громадянина у цій сфері. Насамперед це стосується належного правового регулювання з питань обігу та охорони персональних даних, запобігання негативним інфор-

маційно-психологічним впливам на свідомість людини тощо. Вказані та інші загрози потребують розробки ефективних правових механізмів запобігання таким діям і посилення відповідальності суб'єктів інформаційної діяльності перед людиною і громадянином за можливі наслідки своєї діяльності;

б) зважаючи на те, що значна частка засобів боротьби зі злочинами належить до внутрішньої компетенції кожної держави, актуальним постає питання щодо подальшого розвитку національного законодавства у сфері боротьби з комп'ютерною злочинністю та кібертероризмом (з урахуванням позитивного світового досвіду та узгодженням його з європейським правом, яке нормативно визначається у документах Ради Європи та Європейського Союзу). Для реалізації зазначеного вважаємо за доцільне здійснити низку цільових кримінологічних, кримінально-правових, адміністративно-правових та міжнародно-правових досліджень, у тому числі з метою оптимізації національного законодавства України;

7) в умовах євроінтеграції та входження України у світовий інформаційний простір актуальною є проблема вивчення досвіду країн-членів Європейського Союзу, зокрема, *acquis communautaire* — «спільного здобутку» ЄС (сукупності правових документів, напрацьованих Співтовариством в інформаційній сфері — договорів, постанов, директив тощо), а також інших міжнародно-правових актів в інформаційній сфері з метою їх імплементації в національне законодавство України.

Крім цього, реалізація вказаних та інших актуальних проблем, на наш погляд, неможлива без активної участі юридичної науки у формуванні державної політики в інформаційній сфері та розробці відповідних концепцій, стратегій і програм.

Зазначене має бути враховане в ході вирішення вкрай актуальної для України проблеми — систематизації національного інформаційного законодавства. Нині в Україні вже створені не тільки наукові, але й законодавчі засади для реалізації зазначеного. Законом України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 09.01.2007 р. № 537-V (частина 2 Розділ III. «Національна політика розвитку інформаційного суспільства в Україні») передбачено, що «...з метою підвищення ефективності розвитку інформаційного суспільства необхідно створити цілісну систему законодавства, гармонізовану з нормами міжнародного права, ... здійснити кодифікацію інформаційного законодавства.

При створенні інформаційного законодавства слід керуватися загальними принципами Конституції України, а також базуватися на принципах свободи створення, отримання, використання та розповсюдження інформації; об'єктивності, достовірності, повноти і точності інформації; гармонізації інтересів людини, суспільства та держа-

ви в інформаційній діяльності; обов'язковості публікації інформації, яка має важливе суспільне значення; обмеження доступу до інформації виключно на підставі закону; мінімізації негативного інформаційного впливу та негативних наслідків функціонування ІКТ; недопущення незаконного розповсюдження, використання і порушення цілісності інформації; гармонізації інформаційного законодавства та всієї системи вітчизняного законодавства».

Аналіз вітчизняної та міжнародної практики упорядкування інформаційних відносин дає змогу визначити низку основних положень на рівні інформаційного законодавства, що виступає публічно-правовою основою інформаційного права:

- предмет правового регулювання — інформаційні та інформаційно-інфраструктурні відносини;
- об'єкти інформаційних відносин — інформація (знання, відомості) та дані (електронні сигнали й структури в е-просторі, до яких інформація пристосована);
- метод правового регулювання — системне, комплексне застосування методів цивільного, адміністративного і кримінального права (що визначає міжгалузеву сутність публічно-правового регулювання) з урахуванням методів приватноправового регулювання (на рівні угод, добрих звичаїв, традицій, норм суспільної моралі, ділової етики).

Через предмет правового регулювання та міжгалузеві інститути права інформаційне право отримує зв'язок з іншими галузями права (господарським, трудовим та ін.) і створює з ними складну, велику, агреговану гіперсистему права інформаційного суспільства.

Серед основних напрямів упорядкування та регулювання інформаційних відносин, які складають правове поле інформаційної діяльності, можна виділити такі:

- забезпечення правового режиму формування і використання національних інформаційних ресурсів щодо збирання, обробки, зберігання та поширення інформації;
- створення системи юридичних процедур реалізації конституційних прав громадян України, охорони та захисту їх безпеки, прав і свобод в інформаційній сфері та персональних даних в інформаційно-комп'ютерних системах і базах даних;
- забезпечення умов для розвитку гарантій, охорони і захисту всіх форм власності на інформацію, інформаційні продукти, інформаційні ресурси, інформаційні технології та інформаційні послуги;
- забезпечення сумісності і взаємодії державних та регіональних інформаційно-комп'ютерних систем і мереж в єдиному інформаційному просторі України;

- пошуку балансу між правами і свободами людини та потребами суспільства і держави у захищеності інформаційного суверенітету та інформаційної безпеки України.

У цілому, розгляд питання щодо удосконалення нормативно-правової бази у сфері інформаційних відносин та їх гармонізації з відповідним міжнародним і європейським правом можна узагальнити такими основними висновками і пропозиціями:

1) суспільні процеси, що відбуваються в інформаційній сфері, зумовлюють необхідність формування нової комплексної галузі права — інформаційного права, яке ґрунтуватиметься на здобутках інформаційно-правового регулювання суспільних відносин та норм міжнародного інформаційного права;

2) розв'язанню проблеми адаптації норм європейського та міжнародного інформаційного права в інформаційне законодавство України, а також реалізації одного із ключових критеріїв євроінтеграції — наближення українського законодавства до спільного правового надбання Європейського Союзу — *acquis communautaire* сприятиме створення автоматизованої системи порівняння інформаційного законодавства України з європейським правом та міжнародним інформаційним правом, а також використання розроблених в Україні та світі сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій, у т. ч. більш активне запровадження у практику порівняльного права інформаційно-пошукового тезауруса EUROVOС;

3) вирішення завдання щодо створення цілісної системи інформаційного законодавства України, гармонізованого з нормами міжнародного права, потребує систематизації інформаційного законодавства України на рівні кодифікованого акту, створення Урядової комісії з кодифікації інформаційного законодавства України за участі фахівців заінтересованих органів державної влади, експертів та вчених, широкого обговорення проекту кодифікованого акту в науковому та експертному середовищі, з громадськістю та винесення його в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України.

Вказані системні та інші заходи, щодо розвитку інформаційного права та інформаційного законодавства в контексті розбудови інформаційного суспільства та інтеграції України у світовий інформаційний простір також сприятимуть розвитку правових основ захисту національного інформаційного простору та інформаційного суверенітету України.

ПІСЛЯМОВА

Наведені у монографії результати дослідження суспільно-правових аспектів інформаційного насильства та безпеки в умовах інформаційної глобалізації, розбудови інформаційного суспільства та входження України у світовий інформаційний простір ще раз підтвердили актуальність піднятих проблем для кожної людини і громадянина, суспільства і держави. Рівень сучасних викликів і загроз в інформаційній сфері наочно підтверджує справедливість і виключну значимість положень Конституції України про те, що захист державного суверенітету і забезпечення інформаційної безпеки є однією з основних функцій держави і справою всього Українського народу.

Проблема інформаційної агресії, деструкції й насильства відноситься до вкрай актуальних та перспективних напрямів досліджень, що мають наукове, прикладне та суспільно-політичне значення. Вивченням цієї проблематики займаються представники різних галузей науки: філософи, психологи, соціологи, політологи, кримінологи, біологи, етнологи, антропологи та інші. Науковий інтерес до теоретичної розробки руйнівного й агресивного начала в людині викликаний безпрецедентним зростанням інформаційного насильства в сучасних умовах і небаченими за своїми масштабами проявами людської агресії й жорстокості.

Насильство — надзвичайно складний і багатоаспектний соціокультурний феномен, постійний атрибут історичного процесу й людського життя. Насильство існує у відкритих і закам'юльованих формах в усіх сферах суспільного буття: політичній, економічній, духовній, сімейно-побутовій, має універсальний соціальний харак-

тер. Однак, саме в інформаційній сфері його наслідки є вражаючими, оскільки провідна роль інформаційної складової діяльності людей над усіма іншими її формами й компонентами нині стає очевидною.

Насильство має місце лише у відносинах між людьми, оскільки вони володіють вільною волею. Воно розриває суспільну комунікацію, руйнує її загально визнані підстави, виражені у звичаях, праві, традиціях та інших формах культури. Здійснюване у формі інформаційного насильства руйнування людської комунікації не є тотальним. У процесі такого насильства одні індивіди нав'язують себе, свої цілі й норми поведінки іншим, прагнуть підпорядкувати їх собі. Інформаційне насильство — це не просто розрив інтерсуб'єктивної комунікації, а такий розрив, який здійснюється за її власними законами.

Насильство, його ідеологія і прояви, незалежно від конкретних спонукальних мотивів, є проявами культурної або соціальної патології. Рівень насильства може залежати від соціально-економічного стану суспільства, ступеня його політичної стабільності, соціально-психологічного самопочуття людей, ступеня розвитку інформаційної сфери суспільства тощо. Проблема усунення інформаційно-психологічного насильства із взаємодії людей є вирішальною для ліквідації або зведення до мінімуму інших форм насильства.

Ми, наша свідомість і підсвідомість, знаходимося під безперервним впливом усе зростаючих інформаційних потоків. За цих умов наші бажання є постійними об'єктами маніпуляції, а свобода нашої волі знаходиться під загрозою. Для її захисту необхідно мати чітке уявлення про прийоми маніпуляції, які застосовуються проти нас, що дозволить виробити відповідні заходи протидії маніпуляції. Перш за все, необхідно навчитися бути пильними при отриманні будь-якої інформації, насамперед через засоби масової інформації, виробити діалогічність мислення, частіше звертатися до традиційних культурних і духовних цінностей, що сприятиме формуванню бар'єрів від маніпуляції. Коли ж виникає відчуття, що інформація обходить свідомість та діє безпосередньо на підсвідомість, слід відключити джерело інформації.

Маніпулювання та інформаційно-психологічне насильство породжують решта форм прояву насильства й жорстокості. Невидима діяльність з маніпуляції суспільною свідомістю змінила зовнішність світу й торкнулася практично усього людства. Якби свавілля й насильство не були обмежені моральними, релігійними, правовими та іншими нормами й механізмами, то неможливим було б існування ані суспільства, ані культури: світ людського буття перетворився би на хаос, безперервну війну всіх проти всіх. Лише принципи й підходи, які виключають насильство як засіб вирішення будь-яких проблем, можуть створити в суспільстві умови, що показують насильство у його дійсному світлі — як збочення й відхилення від норм людських взаємин.

Сучасне українське інформаційне суспільство перебуває у стадії формування, що вимагає наукової рефлексії логіки його подальшого розвитку, аналізу критеріїв ефективності змін і практики управління суспільством. Доступність інформаційних ресурсів для рядового користувача часто сприяє його усиплянню, наркотизації, аніж активності. Все більша частина часу відводиться пошуку та ознайомленню з інформацією, і, відповідно, менша частина часу може бути приділена організованій соціальній дії. Індивід може бути задоволений своїм високим рівнем інформованості, але не помічати своєї відірваності від ухвалення рішень і дій. Він починає ототожнювати знання про проблеми з діями відносно цих проблем. Його соціальна свідомість залишається абсолютно чистою, а його соціальна діяльність повністю витіснена процесом інформаційного споглядання.

Аналіз проблем інформаційного насильства та інформаційної безпеки також засвідчив, що одним з найсерйозніших наслідків інформаційної небезпеки є запізнювання суспільства в його адаптації до вимог сучасного інформаційного середовища і тенденцій його розвитку. З огляду на це, забезпечення інформаційної безпеки постає важливою передумовою реального входження України у світовий інформаційний простір та збереження при цьому своєї національної ідентичності й самотутності, тисячолітніх культурних традицій.

Проте, Українська держава і суспільство й дотепер не змогло повністю усвідомити реально існуючих загроз інформаційній і національній безпеці та вжити відповідних заходів щодо захисту інформаційної інфраструктури й інформаційного простору держави (суспільства), виходячи, перш за все з того, що при будь-якому технічному розвитку кінцевою метою інформаційного впливу залишається людина.

Основні зусилля державної інформаційної політики та вітчизняної науки переважно зосереджені на вирішенні техніко-технологічних проблем розбудови інформаційного суспільства, які правильніше було б трактувати як захист інформації від спотворення, знищення, витоку тощо. В результаті неефективно витрачаються значні ресурси, відсутній необхідний державний контроль над цією найважливішою сферою забезпечення національної безпеки. Звідси ключовою проблемою інформаційної безпеки України постає комплекс питань, що вимагають концептуально-світоглядного, доктринального і законодавчого забезпечення. Але нині подібної комплексної системи, здатної блокувати негативні інформаційні впливи на різні сторони буття українського суспільства, поки що не створено. А в цьому — один із найважливіших показників якості й ефективності управління країною.

Іншою системною проблемою залишається відсутність єдиного розуміння сутності ключової складової інформаційного суспільства та світового інформаційного простору — інформації. Слід зауважити,

що природа інформації активно досліджувалась починаючи з другої половини ХХ століття і вченими різних країн було запропоновано десятки варіантів визначення цього поняття.

У контексті зазначеного заслуговують на увагу висновки німецького вченого Вернера Гітта про те, що «в будь-якій галузі науки і техніки дві величини здавна вважаються основоположними та універсальними: енергія і матерія. Але є ще одне поняття, котре є таким же широким і фундаментальним — інформація. Ми маємо справу з інформацією на кожному кроці: в інформаційних технологіях, системах зв'язку, системах управління, в мовах, біологічних системах, в інформаційних системах живих клітин. Тому інформація правомірно вважається третьою універсальною та основоположною величиною. Жодний матеріалізм, що не здатний взяти це до уваги, в наш час більше не має шансів на виживання й не залишає місця механіцизму»²⁴².

Тобто, мова йде про існування трьох фундаментальних величин — матерії, енергії та інформації, які є взаємопов'язаними, доповнюють одна одну, становлять основу світобудови і мають бути базовими для сучасної науки, у тому числі в галузях філософії і права.

До подібних висновків, на відміну від низки радянських вчених, які сповідували переважно матеріалістичні погляди, також дійшли Н. Вінер (основоположник теорії інформації та кібернетики), К. Штейнбух, І. Юзвішин та інші науковці. За їх оцінками, інформація — це інформація, вона ні матерія, ні енергія. Існуюча матерія та енергія хоча і становлять фундаментальні основи життя, але самі по собі не визначають принципової різниці між живими і неживими системами. Ця різниця, насамперед, визначається іншою фундаментальною основою — інформацією, властивою для усіх живих організмів.

З огляду на наведене філософське визначення ролі й місця фундаментального поняття інформації досить дискусійним виглядає його юридичне закріплення в Законі України «Про інформацію», що переважно ґрунтується на побутовому сприйнятті інформації. Загалом, за нашими оцінками, наявне законодавче визначення понятійного апарату в інформаційній сфері потребує комплексного наукового опрацювання та юридичного уточнення.

В контексті предмета монографічного дослідження та розуміння глибинних підвалин негативних інформаційних впливів, заслуговують на увагу висновки вчених про те, що самою складною системою обробки інформації, без сумніву, є людина, щоденний обсяг інформаційних процесів якої, як свідомих (мова, інформаційно керовані свідомі дії), так і несвідомих (інформаційно керовані функції органів,

²⁴² *Gitt W.* Информация: третья фундаментальная величина. — Тезисы доклада на 4-м Европейском Конгрессе по креационизму, 1990. — Режим доступа: <http://www.creationism.org/crimea/text/23c.htm>.

гормональна система) в мільйон разів перевищує обсяг усіх знань людства, зібраних у бібліотеках країн і народів світу. При цьому однією з головних характеристик усіх живих організмів є наявна в них інформація, що визначає їх життєдіяльність (виконання усіх життєвих функцій та генетичне відтворення). Ця інформація міститься у молекулах ДНК, котрі, як носії інформації, у 45 мільйонів разів ефективніші новітніх людських «високих» технологій²⁴³.

З цього можна зробити й інший висновок, що самою природою у сферу свідомого та несвідомого людини закладено відповідні механізми й запобіжники протидії інформаційному насиллю, які можуть бути активовані свідомо і несвідомо самою людиною або соціальним середовищем, у якому вона перебуває. І саме на злам цих запобіжників або їх блокування спрямовуються негативні інформаційно-психологічні впливи, у тому числі зомбування, нейролінгвістичне програмування людини тощо.

Із наведеного випливає головне завдання держави і права — сформувати ефективні законодавчі механізми та передумови своєчасного виявлення, запобігання, припинення чи локалізації реальних та потенційно можливих фактів (процесів) зовнішнього чи внутрішнього інформаційного насилля та негативних інформаційних впливів на свідомість людини. Наочним прикладом такого внутрішнього насилля, як свідчать результати дослідження, можна вважати вкрай агресивну і нав'язливу телевізійну рекламу, а зовнішнього — поширення культури «споживацтва» і так званої «масової культури», яка руйнує підвалини національної культури, вікові народні традиції, духовні основи суспільства та сприяє маргіналізації населення країни.

Не зважати на вказані та інші виклики і загрози в умовах інтеграції України у відкритий світовий інформаційний простір, надалі зосереджувати зусилля на розвиткові виключно технічних і технологічних складових інформаційного суспільства, а у формуванні інформаційних відносин — на суто фінансовій чи іншій матеріальній вигоді є неприпустимим з погляду інтересів людини, суспільства і держави. Ця проблема, вважаємо, також є характерною для більшої частини світової спільноти, багатовимірної в соціокультурному, релігійному, правовому та інших відношеннях.

Загалом, ефективне управління суспільством і державою в сучасній інформаційній сфері має передбачати розробку державної інформаційної політики та комплексу практичних заходів (стратегічних, середньо- й короткострокових) з її реалізації, а метою цієї діяльності повинне стати узгодження системно-функціональної та інформацій-

²⁴³ *Gitt W.* Информация: третья фундаментальная величина. — Тезисы доклада на 4-м Европейском Конгрессе по креационизму. — 1990. — Режим доступа: <http://www.creationism.org/crimea/text/23c.htm>

ної складових в умовах набираючої темпи глобалізації. Водночас, на рівні міжнародного інформаційного права слід запровадити новий принцип міждержавних відносин: «усі країни спільно відповідають за колективну безпеку в інформаційній сфері та інформаційну безпеку один одного». Звідси зрозуміло чому проблема протидії інформаційному насильству та ефективного забезпечення інформаційної безпеки є однією із найбільш значущих з погляду існування та подальшого розвитку українського суспільства й держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажажа В. Г., Белимов Г. С. К вопросу об информационной первооснове микро и макромиров Вселенной // Философские науки. — 2001. — № 1. — С. 12–18.
2. Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження): Монографія. — К.: Атіка, 2007. — 304 с.
3. Анохин П. К. Узловые вопросы функциональной системы. — М.: Наука, 1980. — 198 с.
4. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы. — М.: Наука, 1978. — 128 с.
5. Арон Р. Мир и война между народами / Под общ. ред. Даниленко В. И. — М.: NOTA BENE, 2000. — 880 с.
6. Атаманов Г. А. Информационная безопасность в современном российском обществе: Социально-философский аспект: Автореф. дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — Волгоград, 2006. — 16 с.
7. Афанасьев В. Г. Системность и общество. — М.: Наука, 1980. — 560 с.
8. Балувев Д. Г. Новые информационные технологии и глобальное гражданское общество // Международные отношения в эпоху глобальной информатизации. — www.auditorium.ru.
9. Барков В. Ю., Шехов О. В. Нові виклики міжнародній безпеці та позиціонування України в антитерористичній діяльності // Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. — К.: НІСД, 2002. — С. 336-354.
10. Барсуков В. С. Электромагнитный терроризм: защита и противодействие. — http://ess.ru/publications/6_2003/barsukov/barsukov.htm.
11. Батай Ж. Маркиз де сад и 20 век. («Философия по краям»). — М.: Интер-Версо, 1992. — 254 с.
12. Бевзенко Л. Доглибиннопсихічний чинник як підстава самоорганізаційного аналізу динаміки соціальних систем // Філософська і соціологічна думка. — 1996. — № 5–6. — С. 36–74.

13. Берг А. И., Бирюков Б. В. Кибернетика и прогресс науки и техники. — М.: Наука, 1969. — 650 с.
14. Бергсон А. Два источника морали и религии: Пер. с фр. / Примеч. А. Б. Гофмана. — М.: Канон, 1994. — 382 с.
15. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память: Пер. с фр. — Минск: Харвест, 1999. — 1407 с.
16. Берталанфи Л. фон. История и статус общей теории систем // Системное исследование. Ежегодник. — М.: Наука, 1973. — С. 20–36.
17. Бжезинский З. Геостратегия для Евразии: Краткосрочные и долгосрочные цели политики США в этом регионе // Независимая газета. — 1997. — 24 октября.
18. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы: Пер. с англ. — М.: Международные отношения, 2000. — 256 с.
19. Бжезинский Зб. Преждевременное партнерство // Полис. — 1994. — № 1. — С. 58–67.
20. Бжезинський Зб. Великі перетворення: Процес суспільних перетворень в посткомуністичних країнах Центральної Європи // Політична думка. — 1994. — № 3. — С. 5–15.
21. Биктимирова З. З. Безопасность в концепции развития человека // Общественные науки и современность. — 2002. — № 6. — С. 135–142.
22. Бирюков С. В. Агрессия как проявление антропологического кризиса. — www.russ.ru/politics/2004Q323-bvrr.html.
23. Блюменау Д. И. Информация и информационный сервис. — Л., 1989. — 120 с.
24. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. — М.: Добросвет, 2000. — 400 с.
25. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. — М.: Добросвет, 2000. — 360 с.
26. Бойко І. Г. Приватизована правда. Як українців інформують про НАТО. — К.: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2009. — 80 с.
27. Бриллюэн Л. Наука и теория информации. — М., 1960. — 120 с.
28. Бриллюэн Л. Научная неопределенность и информация. — М., 1966. — 200 с.
29. Бэрон Р, Ричардсон Д. Агрессия: Пер. с англ. — СПб.: Питер, 1997. — 336 с.
30. Вакулич В. М. До методології дослідження явищ тероризму і антитероризму // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Питання політології». — 2006. — № 737. — С. 151–159.
31. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
32. Використання інформаційного ресурсу для прийняття управлінського рішення / Мацюк В. Я., Бесчастний В. М., Шамрай В. О. та ін. — Донецьк, 2006. — 208 с.
33. Винер Н. Кибернетика и общество. — М.: Наука, 1958. — 240 с.
34. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. — М., 1968. — 200 с.
35. Винер Н. Творец и будущее. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 180 с.
36. Вирус-убийца — окончание темы. — <http://www.bugtraq.ru/law/articles/.html>.

37. Влияние телевизионной рекламы на детей и подростков. — <http://vivovoco.rsl.ru/>.
38. Воздействие рекламы на сознание людей. — <http://www.textreferat.com/referat-2273-1.html>.
39. Галатенко В. А. Основы информационной безопасности. — www.intuit.ru.
40. Гальцев И. И. Информационное обеспечение национальной Безопасности России: политический и социокультурный аспекты: Дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. — М., 2005. — 178 с.
41. Герье В. Блаженный Августин. — М., 1910. — 348 с.
42. Гесиод. Работы и дни // Античная литература. Греция. Антология. — Ч. 1 / Сост. Н. А. Федоров, В. И. Мирошенкова. — М.: Высшая школа, 1989. — С. 59–69.
43. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия // Вопросы философии. — 1992. — № 3. — 12–18.
44. Глазьев С. Новая эпоха — новый смысл для российской политики // Независимая газета. — № 10. — 21.01.2000.
45. Голубев В. О. Інформаційна безпека: проблеми боротьби з кіберзлочинами. — Запоріжжя, 2003. — 250 с.
46. Голубев В. О., Гавловський В. Д., Цимбалюк В. С. Інформаційна безпека: проблеми боротьби зі злочинами у сфері використання комп'ютерних технологій / Р. А. Калужний (заг. ред.). — Запоріжжя: Просвіта, 2001. — 252 с.
47. Горбачева О. С. Компьютерная преступность в современных условиях: причины возникновения и тенденции развития. — Саратов: СЮИ МВД России, 2003. — 124 с.
48. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются государственное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер. с лат. А. Л. Саккетти. — М.: Гос. Изд-во юрид. лит-ры, 1957. — 868 с.
49. Гуггенбуль А. Зловещее очарование насилия. — СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проспект», 2000. — 120 с.
50. Гусейнов А. А. Возможно ли моральное обоснование насилия? // Вопросы философии. — 2004. — № 3. — С. 19–27.
51. Гусейнов А. А. Понятия насилия и ненасилия // Вопросы философии. — 1994. — № 6. — С. 6–12.
52. Гусейнов А. А. Террористические акты 11 сентября и идеал ненасилия // Насилие и ненасилие: Философия, политика, этика. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003. — С. 12–18.
53. Гусейнов А. А. Этика ненасилия // Вопросы философии. — 1992. — № 3. — С. 8–14.
54. Даник Ю. Г., Катков Ю. І., Пічугін М. Ф. Національна безпека: запобігання критичним ситуаціям. — Житомир: Рута, 2006. — 387 с.
55. Данил'ян В. О. Глобальне інформаційне суспільство: культура і людина // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. — Київ–Полтава, 2005. — Вип. 14. — С. 10–16.

56. Данил'ян В. О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз): Монографія. — Х.: Право, 2008. — 200 с.
57. Демельханова Ф. С. Благоговеніє перед життям як принцип людського буття в ученні А. Швейцера // Насиліє і ненасиліє: філософія, політика, етика / Под ред. Р. Г. Апресяна. — М.: Фонд незалежного радіо-вещання, 2003. — С. 12–16.
58. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності: Монографія. — Х.: Майдан, 2010. — 260 с.
59. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Глобалізація і державна безпека України: філософські аспекти взаємозв'язку // *Materialy V Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Naukowa myśl inormacyjnego wieku — 2010»*, 07–15 marca 2010 roku. — Volume 10. Psychologia i socjologia. Politologia. Filozofia: Przemysł. Nauka i studia. — С. 60–62.
60. Дзьобань О., Соснін О. Теоретичні основи національної безпеки України. Навчальний посібник. — К.: Освіта України, 2009. — 384 с.
61. Дзьобань О. П. Інформаційні аспекти безпеки у соціальних процесах // Національні інтереси та проблеми забезпечення безпеки України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (18–19 листопада 2010 року). — Кіровоград: Кірюї ХНУС, 2010. — С. 11–13.
62. Дзьобань О., Чернієнко В. Інформаційно-енергетична концепція еволюції в контексті проблем національної безпеки // *Людина і політика*. — 2004. — № 2 (32). — С. 122–129.
63. Дзьобань О. П. Безпека духовної сфери України з точки зору соціально-філософського аналізу (до постановки проблеми) // *Право і безпека*. — 2002. — № 1. — С. 172–175.
64. Дзьобань О. П. Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи // *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. — Харків: ХВУ, 2003 — Вип. 3 (18). — С. 69–78.
65. Дзьобань О. П. До проблеми адекватності філософсько-правової рефлексії основних категорій національної безпеки (філософсько-соціологічний аспект) // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. — 2004. — № 4. — С. 48–63.
66. Дзьобань О. П. До проблеми визначення основних критеріїв національної безпеки (термінологічно-сутнісний аспект) // *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. — Харків: ХВУ, 2004 — Вип. 1 (19). — С. 121–134.
67. Дзьобань О. П. Засоби масової комунікації в контексті інформаційної безпеки: діяльнісні й функціональні аспекти // *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. — Харків: ХУПС, 2005. — Вип. 2(23). — С. 37–43.
68. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека в умовах глобалізаційних тенденцій: до проблеми осмислення сутності // *Збірник наукових праць «Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії»*. — Запоріжжя: ЗДІА, — Випуск № 24. — 2006. — С. 101–108.

69. Дзьобань О. П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: Монографія. — Харків: НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2004. — 291 с.
70. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): Монографія. — Харків: Константа, 2006. — 440 с.
71. Дзьобань О. П. Національна безпека України в контексті варіативних факторів впливу // *Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Науковий журнал*. — 2004. — № 1–2. — С. 64–73.
72. Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: Монографія. — Х.: Майдан, 2007. — 284 с.
73. Дзьобань О. П. Національні інтереси як основа національної безпеки // *Державна безпека України*. — 2010. — № 18–19. — С. 25–32.
74. Дзьобань О. П. Національні інтереси як основа національної безпеки: світоглядно-методологічні аспекти // *Вісник Національної Академії правових наук України: зб. наук. пр. / редкол.: В. Я. Тацій, та ін.* — Х.: Право, 2010. — № 3 (62). — С. 40–51.
75. Дзьобань О. П. Особливості механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій // *Практична філософія*. — 2008. — № 3 (29). — С. 41–50.
76. Дзьобань О. П. Проблема духовної безпеки з точки зору системного підходу // *Політика: історія і сучасність: Збірник наукових праць*. — Вип. 1. — Миколаїв–Одеса: «ТОВ Від», 2002. — С. 44–50.
77. Дзьобань О. П. Соціальні архетипи в контексті безпеки соціальної системи // *Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*. — Випуск 13. — Київ–Полтава, 2005. — С. 50–64.
78. Дзьобань О. П. Соціальні джерела агресії і фактори стримування в контексті національної безпеки // *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. — Харків: ХВУ, 2003. — Вип. 2 (17). — С. 67–73.
79. Дзьобань О. П. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект) // *Культура народів Причорномор'я (Научный журнал)*. — 2003. — № 43. — С. 254–257.
80. Дзьобань О. П., Руденко С. О. Традиції й новації як детермінанти розвитку культури // *Філософія і сучасність: Науково-теоретичний і практичний журнал / За ред. професора С. М. Пазиніча*. — Х.: ХДАДМ, 2010. — Випуск № 4. — С. 123–135.
81. Дзьобань О. П., Кальницький Е. А. Політичний тероризм і політичний екстремізм: до проблеми розмежування понять // *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. — Харків: ХУПС, 2006. — Вип. 2(26). — С. 41–45.
82. Дзьобань О. П., Разметаєва Ю. С. Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта (філософсько-правовий аспект) // *Проблеми філософії права*. — Том III. — № 1–2. — Київ–Чернівці: Рута, 2005. — С. 368–373.

83. Дзьобань О. П., Романюк С. М. Інформаційна безпека: деякі філософські аспекти аналізу // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Харків: ХУПС, 2006. — Вип. 2(26). — С. 9–15.
84. Дзьобань О. П. Інформаційне насильство в інформаційному суспільстві: до проблеми розуміння сутності // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я: Тези доповідей XVIII міжнародної науково-практичної конференції. Ч. IV (12–14 травня 2010 р., м. Харків) / за ред. проф. Товажнянського Л. Л. — Харків: НТУ «ХП». — С. 251.
85. Дзьобань О. П., Руденко С. О. Глобалізація та інформаційна безпека: сутнісні аспекти взаємозв'язку // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Харків: ХУПС, 2008. — Вип. 2 (31). — С. 24–31.
86. Дзьобань О. П., Руденко С. О. Національна безпека в умовах соціокультурних трансформацій: рефлексія механізму забезпечення // Філософія і сучасність: Збірник наукових праць / За ред. професора С. М. Пазиніча. — Х.: ХДАДМ, 2008. — Випуск № 1. — С. 41–50.
87. Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю. Національна безпека в контексті політичних засобів її забезпечення (соціально-філософський аспект) // Нова парадигма (Альманах наукових праць). — Вип. 35. — Київ–Запоріжжя. — 2004. — С. 111–119.
88. Доктрина совместных действий по проведению информационных операций. Наставление объединенного штаба Комитета начальников штабов ВС США. / Пер. с англ. — М.: Генштаб, 1999. — 120 с.
89. Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. — М.: Academia, 1990. — С. 34–40.
90. Дриккер А. С. Эволюционный прогноз: пульсация народонаселения // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. — М., 2004. — С. 430–442.
91. Дюркгейм Э. Норма и патология // Социология преступности. — М.: Знание, 1966. — С. 39–40.
92. Дятлов С. А. Информационные аспекты анализа экономических явлений // Проблемы новой политической экономии. — 1999. — № 1. — С. 12–18.
93. Дятлов С. А., Добрынин А. И. Информационные основы цикличности // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. — 1998. — № 3. — С. 22–30.
94. Жиляев И. Б. Информационное право Украины: теория і практика: монографія / І. Б. Жиляев. — К.: Парламентське видавництво, 2009. — С. 21.
95. Жданухин Д. Ю. Границы использования информации: стратегия непрямого воздействия // Международные отношения в эпоху глобальной информатизации. — www.auditorium.ru.
96. Задорин И., Бутова Ю., Сюткина А. СМИ и массовое политическое сознание: взаимовлияние взаимозависимость. — www.camegie.ru.
97. Закон України «Про основи національної безпеки України». — Відомості Верховної Ради України. — № 39. — 26.09.2003.

98. Захаров М. Ю. Информационная безопасность социума: (социально-философское исследование): Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. — Р/н-Д, 2000. — 258 с.
99. Электроний ресурс: База даних «Інформаційно-пошукова система «Законодавство» (бібліотека баз даних). — К.: Науково-дослідний центр правової інформатики Національної академії правових наук України, 2010.
100. Электроний ресурс: ІПС «Термінологія законодавства України» (бібліотека баз даних). — К.: Науково-дослідний центр правової інформатики Національної академії правових наук України, 2010.
101. «Європа і всесвітнє інформаційне суспільство. Рекомендації Європейської Ради: звіт групи М. Бангемана від 05.12.93 р. Комісії Європейського Союзу». — Системна інформатизація правоохоронної діяльності: європейські нормативно-правові акти упорядкування інформаційних відносин у зв'язку з автоматизованою обробкою даних: посібник / [В. Брижко, В. Цимбалюк, М. Швець]. — Кн. 2. — К.: ТОВ «ПанТот», 2006. — С. 444–448.
102. Иванов В. Н., Назаров М. М. Массовая коммуникация в условиях глобализации // СОЦИС. — 2003. — № 10. — С. 18–25.
103. Ильин И. А. О сопротивлении злу силою // Ильин И. А. Собр. Соч.: В 10 т. — М.: Русская книга, 1995. — Т. 5.
104. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. — М., 1998. — 300 с.
105. Информационная безопасность систем организационного управления. Теоретические основы / Кузнецов Н. А., Кульба В. В., Микрин Е. А. и др.: в 2 т. / Н. А. Кузнецов (ред.), В. В. Кульба (ред.) — М.: Наука, 2006. — 496 с.
106. Информационные технологии и информационная безопасность в науке, технике и образовании «Инфотех-2009»: материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Севастополь, 7–12 сентября 2009 г. / А. В. Скатков (науч. ред.) — Севастополь: СевНТУ, 2009. — 466 с.
107. Інтеграція і різноманітність: нові тенденції політики України в сфері масової інформації та нових комунікативних послуг / Губерський Л. В., Камінський Є. Є., Ожеван М. А. та ін.: Інформаційна доповідь: Спец. видання до 7-ої Європ. міністерської конф. з питань політики у сфері засобів масової інформації. — К., 2005. — 120 с.
108. Інформаційна політика України: європейський контекст / Губерський Л. В., Камінський Є. Є., Макаренко Є. А. та ін.: Монографія. — К.: Либідь, 2007. — 360 с.
109. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: Пер. с фр. — М.: Политиздат, 1990. — 415 с.
110. Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. — СПб.: Наука, 1995. — 528 с.
111. Каптюг Ю. А. Проблема информационной безопасности: философский и квантово-физический аспекты: Автореф. дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.08. — М., 2009. — 16 с.
112. Кара-Мурза С. Левая идея и цивилизация безопасности // Завтра. — 2004. — № 4(531).

113. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. — М.: Алгоритм, 2000. — 340 с.
114. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
115. Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. ВЛ. Иноземцева. — М.: Academia, 1990. — С. 80–96.
116. Кинг Мартин Лютер. Любите врагов ваших // Вопросы философии. — 1992. — № 3. — С. 66–71.
117. Кобозева А. А., Хорошко В. А. Анализ информационной безопасности: Монография. — К.: ГУИКТ, 2009. — 251 с.
118. Колин К. К. Информационная цивилизация. — М., 2002. — 400 с.
119. Коловоротный С. В. Виртуальная реальность: манипулирование временем и пространством // Журнал практической психологии и психоанализа. — 2003. — № 1. — С. 22–40.
120. Компьютеры-убийцы. — <http://bugtraq.ru/law/articles/perets1.html>.
121. Колах В. К. Забезпечення інформаційної безпеки держави як складової системи національної безпеки (приклад США): Автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01. — К., 2005. — 20 с.
122. Корнілов Д. І. Вплив інформаційно-комунікаційних проектів у мережі Інтернет на рівень інформаційної безпеки // Стратегічна панорама. — 2009. — № 4. — С. 152–161.
123. Криза не завадила популяризації Інтернету в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gfk.ua/public_relations/press/press_articles/005422/index.ua.html.
124. Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри: Монографія. — К.: НІСД, 2005. — 368 с.
125. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). — Минск, 1999. — 240 с.
126. Кузнецов О. О., Евсеев С. П., Кавун С. В. Захист інформації та економічна безпека підприємства: Монографія. — Х.: ХНЕУ, 2008. — 360 с.
127. Лазарев И. А. США строят новую систему информационной безопасности / И. А. Лазарев // Эксперт. — 1999. — № 3. — С. 12–17.
128. Левин А. А. Приоритетные направления деятельности государства по обеспечению информационной безопасности Российской Федерации: дисс. ... канд. полит. наук: 20.01.02. — М., 2004. — 150 с.
129. Ленков С. В., Перегудов Д. А., Хорошко В. А. Методы и средства защиты информации: в 2 т. — К.: Арий, 2008. — Т. 2: Информационная безопасность. — К.: Арий, 2008 — 344 с.
130. Ленский В. Е. Становление стратегических субъектов в глобальном информационном обществе: постановка проблемы // Информационное общество. — 2002. — Вып. 1. — С. 52–60.
131. Лисичкин В., Шеленин Л. Третья мировая информационно-психологическая война. — М., 1999. — 240 с.
132. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») // Вопросы философии. — 1992. — № 3. — С. 5–38.

133. Лоренц К. Так называемое зло. К естественной теории агрессии // Лоренц К. Обратная сторона зеркала. — М.: Республика, 1998. — С. 6–46.
134. Лотман Ю. Семиосфера. — СПб., 2000. — 400 с.
135. Лукацкий А. В. Информационная безопасность в фактах і цифрах. — <http://bezpeka.com/ru/lib/sec/gen.html>.
136. Луман Н. Введение в системную теорию: [лекции] / Дирк Беккер (ред.), К. Тимофеева (пер. с нем.). — М.: Логос, 2007. — 359 с.
137. Луман Н. Дифференциация / Б. Скуратов (пер. с нем.). — М.: Логос, 2006. — 317 с.
138. Макиавелли Н. Государь. — М.: Мысль, 1990. — 769 с.
139. Максименко Ю. Є. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. — К., 2007. — 20 с.
140. Малашиенок С. К философии террора. — www.russ.ru/istsovr/20010924.htm.
141. Маркузе Г. Одномерный человек: Пер. с нем. — М.: Reel-Book, 1994. — 445 с.
142. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. — К.: «ИСА», 1995. — 400 с.
143. Матвеев П. Б. Насилие как зло и грех // Насилие и ненасилие: философия, политика, этика. / Под ред. Р. Г. Апресяна. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003. — С. 22–40.
144. Митрохин Л. Н. Мохандас Ганди и Мартин Лютер Кинг // Насилие и ненасилие: философия, политика, этика / Под ред. Р. Г. Апресяна. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003. — С. 24–46.
145. Михальченко И. А. Информационные войны и конфликты идеологий в условиях современных геополитических изменений. — <http://mihalchenkol.narod.ru/html.html>.
146. Міжнародна інформаційна безпека: сучасні виклики та загрози / Макаренко Є. А., Рижигов М. М., Ожеван М. А. та ін. — К.: Центр вільної преси, 2006. — 916 с.
147. Методично-нормативний посібник з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу; під заг. ред. міністра юстиції України С. Станік. — К.: «Логос», 2000. — 120 с.
148. Насилие и ненасилие: Философия, политика, этика. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003. — 400 с.
149. Нечитайло Д. А. Джихад в информационном пространстве (киберджихад). — <http://antiterror.ru/library/smi/144812970>.
150. Николаев А. А. Информационная безопасность России в условиях социальной трансформации: политологический анализ: Автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02. — М., 2007. — 16 с.
151. Новости «National Science Foundation» на SecurityLab. ru. — <http://www.securitylab.ru/news/tags/National+Science+Foundation/>.
152. Нормативне забезпечення інформаційної безпеки / Головань С. М., Петров О. С., Хорошко В. О. та ін. — К.: ДУІКТ, 2008. — 533 с.
153. Носов Н. А. Словарь виртуальных терминов // Труды лаборатории виртуалистики. Выпуск 7, Труды Центра профориентации. — http://www.virtualistica.ru/vip7_a_i.html.
154. Об информационном противоборстве в ходе вооруженного конфликта в Косово. — <http://psyfactor.org/warkosovo.htm>.

155. Овидий. Метаморфозы / Пер. с лат. С. Шервинского. — М.: Художественная литература, 1977. — 430 с.
156. Окинавская Хартия глобального информационного общества. — <http://www.iis.ru/library/okinawa/charter.ru.html>.
157. Основи інформаційної безпеки / Лужецький В. А., Войтович О. П., Кожухівський А. Д. та ін. — Черкаси: ЧДТУ, 2008. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) — (Series «Information security»).
158. Остроухов В. В. Насилие сквозь призму веков: Историко-философский анализ. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 400 с.
159. Паламарчук Л. П. Розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій. — К., 2007. — 144 с.
160. Панарин И. Н. Информационная война и власть. — М.: Мир безопасности, 2001. — 400 с.
161. Перчук Е. Е. Информатизация и информационная безопасность (философско-методологические аспекты): Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.08. — М., 2002. — 16 с.
162. Печчеи А. Человеческие качества. — М.: Издательство «Прогресс», 1980. — 400 с.
163. Пилипчук В. Г. Пріоритети розвитку права і правової науки в галузі безпеки в умовах глобалізації та геополітичних трансформацій // Вісник Академії правових наук України. — 2009. — Харків: АПрН України. — № 3 (58). — С. 13–24.
164. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П., Настюк В. Я. Система і компетенція державних органів зі спеціальним статусом у сфері національної безпеки України: Монографія. — Харків: Право, 2009. — 200 с.
165. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Вплив глобалізаційних процесів на конституційний лад, територіальну цілісність і недоторканість України // Гуманітарний часопис — збірник наукових праць. — Харків: ХАІ, 2010. — № 1 (22). — С. 5–10.
166. Пилипчук В. Г. Пріоритети розвитку права і правової науки в інформаційній сфері // Вісник Академії правових наук України. — 2010. — Харків: АПрН України. — № 4 (63). — С. 23–32.
167. Пилипчук В. Г. Пріоритети розвитку наукових досліджень в галузі інформаційного права та інформаційної безпеки // Державна безпека України: наук.-практ. зб. НАНУ та СБУ. — 2010. — № 20. — С. 6–14.
168. Пилипчук В. Г., Горювий В. М. Права і безпека людини і громадянина: Науково-інформаційний огляд. — Випуск 1. — К.: ІДПДБ СБ України. — 2010. — 228 с.
169. Пирогов А. И. Информатизация как тенденция развития современного общества. — М., 2003. — 240 с.
170. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Аверьянов Ю. И. — М.: Издательство Коммерческого Университета, 1993. — 431 с.
171. Поттер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона: Пер. с англ. Под ред. В. Н. Садовського. — М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. — 448 с.

172. Поттер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы: Пер. с англ. Под ред. В. Н. Садовського. — М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. — 528 с.
173. Почепцов Г. Г. Информационные войны. — М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2001. — 400 с.
174. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. — М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 2001. — 260 с.
175. Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції: Монографія / Ю. П. Битяк, О. Г. Данильєна, О. П. Дзьобань та ін.; за ред. акад. Ю. П. Битяка, проф. О. Г. Данильєна. — Х.: Право, 2010. — 384 с.
176. Прибутко П. С. Інформаційні впливи: роль у суспільстві та сучасних військових конфліктах. — К.: Видавець Паливода А. В., 2007. — 252 с.
177. Райх В. Психология масс и фашизм: Пер. с нем. — СПб.: Университетская книга, 1997. — 380 с.
178. Рассел Б. Здравый смысл и ядерная война Пер. с англ. В. М. Карзинкина]. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959. — 77 с.
179. Расторгуев С. П. Философия информационной войны. — М., 2002. — <http://www.pobeda.ru/cyberwars/infowar/filos.htm>.
180. Региональная безопасность: геополитические и геоэкономические аспекты (теория и практика) / Возжеников А. В., Выборнов М. А., Синеок Н. В., Шекин М. В. — М.: Издательство РАГС, 2006. — 260 с.
181. Rogozin D. O. Россия между миром и войной. — М.: Мысль, 1998. — 234 с.
182. Романчук Ю. В. Міжнародне співробітництво у сфері інформаційної безпеки: концептуальний та регулятивний аспекти: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04. — К., 2009. — 20 с.
183. Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности // Вестник Московского университета. — Серия 7: «Философия». — 2003. — № 5. — С. 36–52.
184. Сапожникова А. С. Взаимодействие государства и общества в политике информационной безопасности РФ: Автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02. — М., 2009. — 16 с.
185. Сартр Ж. П. Экзистенциализм — это гуманизм // Сумерки богов. — М.: 1989. — 254 с.
186. Сен-Симон А. Избранные сочинения / Пер. с франц. Под ред. и с коммент. Л. С. Цетлина. Вступ. ст. В. П. Волгина. — М.; Л.: АН СССР, 1948. — Т. 1. — 468 с.
187. Сетров М. И. Информационные процессы в биологических системах: Методологический очерк. — Л., 1975. — 120 с.
188. Синтез виртуальной реальности. — <http://subscribe.ru/archive/news.zachem/>.
189. Словарь по психоанализу / Ж. Лапласи, Ж.-Б. Панталис: Пер. с франц. — М.: Высшая школа, 1996. — 623 с.
190. Смерть от компьютера. — <http://www.liveinternet.ru/users/molotov/>.
191. Согомонов А. Ю. Глобальность // Глобализация и постсоветское общество. — М., 2001. — С. 60–69.
192. Соловьев В. С. Философские начала цельного знания. — Соч. в 2-х т. — Т. 2. — М.: Политиздат, 1989. — 465 с.

193. Соловьев В. С. Чтения о богочеловечестве. Духовные основы жизни. Оправдание добра. — Минск: Харвест, 1999. — 911 с.
194. Соціокультурні трансформації в процесі становлення інформаційної цивілізації в Україні: Монографія / Штанько В. І., Тіхонова Л. А., Леонтьєва В. М. та ін. — Х.: ХНУРЕ, 2009. — 176 с.
195. Стайкуца С. В. Соціотехнічні аспекти становлення сучасної інформаційної цивілізації: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. — О., 2009. — 17 с.
196. Стенин В. С. Ненасилие как биологический и социокультурный феномен // Насилие и ненасилие: философия, политика, этика / Под ред. Р. Г. Апресяна. — М.: Фонд независимого радиовещания, 2003. — С. 34–48.
197. Стратегия национальной безопасности США / Пер. с англ. — М.: ИНФРА-М, 1995. — 35 с.
198. Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика: Монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. — К.: НАДУ, 2009. — 396 с.
199. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу: Монографія. — К.: Міленіум, 2008. — 340.
200. Тезаурус EUROVOC: автоматизована інформаційно-аналітична система порівняння законодавства України із законодавством держав ЄС: посібник; за ред. академіка НАН України В. Тація та академіка АПН України В. Зайчука. — К.: Парлам. вид-во, 2004. — 383 с.
201. Тер-Акопов А. А. Безопасность человека: Теоретические основы социально правовой концепции. — М.: МНЭТТУ, 1998. — 194 с.
202. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Пер. с англ. / Сост. А. П. Огурцов; Вступ. ст. В. И. Уколовой; Закл. ст. Е. Б. Рожковского. — М.: Прогресс, 1991. — 736 с.
203. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: / Пер. с англ. — 2-е изд. — М.: Абрис-пресс, 2003. — 592 с.
204. Толстой Л. Н. Закон насилия и закон любви // Толстой Л. Н. — Полн. собр. соч. в 9-т. — М., Л.: Художественная литература, 1928–1958. — Т. 3.
205. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. — 800 с.
206. Тоффлер Э. Третья волна. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 1999. — 784 с.
207. Тоффлер А. Футурошок. — СПб.: Лань, 1997. — 464 с.
208. Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. М.: ООО «Изд-во АСТ», 2002. — 557 с.
209. Требін М. Інформаційне суспільство. Війни нової епохи // Віче. — 2002. — № 4 (121). — С. 64–68.
210. Триняк В. Ю. Інформаційна безпека як соціокультурний феномен (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. — Д., 2009. — 19 с.
211. Туроу Л. Будущее капитализма // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 122–134.
212. Указ Президента України «Про доктрину інформаційної безпеки України» від 8 липня 2009 року № 514/2009. — <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=04&find=1&typ=3>.

213. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. А. В. Єрмолаєва. — К.: НІСД, 2010. — 528 с.
214. Україна у системі міжнародної безпеки: Монографія / Базиліук Я. Б., Бодрук О. С., Веніковський Д. Ю. та ін. / О. С. Власюк (заг. ред.). — К.: Фоліант, 2009. — 572 с.
215. Урсул А. Д. Информатизация общества. Введение в социальную информатику. — М., 1990. — 340 с.
216. Урсул А. Д. Путь в ноосферу. — М., 1993. — 240 с.
217. Урсул А. Д. Устойчивое развитие и проблема безопасности // Информационный сборник «Безопасность». — 1995. — № 9. — С. 47–51.
218. Уткін О. Інформаційні впливи і національна безпека України // Віче. — 2004. — № 1. — С. 79–80.
219. Фейерабенд П. Против методологического принуждения // Избранные труды по методологии науки. — М.: Мысль, 1986. — 482 с.
220. Флешли Т. Энциклопедия пороков // Оправдание изъянов и слабой человеческой природы. — Киев: 1996. — 409 с.
221. Франкл В. Человек в поисках смысла: Пер. с нем. — М., 1990. — 367 с.
222. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. — М., 1989. — 400 с.
223. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности / Сборник. — Пер. с нем. — Минск: Попурри, 1997. — 480 с.
224. Фреймарк М. Оккультизм и сексуальность: Пер. с нем. — Харьков: Велес, 1990. — 60 с.
225. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: — Пер. с англ. — М.: Республика. — 1994. — 447 с.
226. Фромм Э. Бегство от свободы / Г. Ф. Швейник (пер.). — 2-е изд. — М.: Прогресс, 1995. — 253 с.
227. Фромм Э. Душа человека. — М.: Республика, 1992. — 340 с.
228. Фромм Э. Мужчина и женщина. Здоровое общество. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 1998. — 512 с.
229. Фромм Э. Психоанализ и этика / П. С. Гуревич (сост. и вступ. сл.), С. Я. Левит (сост.). — М.: АСТ, 1998. — 400 с.
230. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий: О гуманизации технологического общества. Сопоставление взглядов Маркса и Фрейда / П. С. Гуревич (отв. ред., предисл.), Н. Г. Кротовская (пер. с англ.). — М.: Айрис-пресс, 2005. — 344 с.
231. Фромм Э. Человеческая ситуация / Д. А. Леонтьев (ред. и авт. предисл.). — М.: Смысл, 1995. — 240 с.
232. Фуко М. История безумия в классическую эпоху. — СПб.: Университетская книга, 1997. — 400 с.
233. Фуко М. Надзирать и наказывать: Пер. с фр. — М.: Изд-во «Ad Marginem», 1999 — 478 с.
234. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Пер. с нем. — М.: АО «КАМИ», 1995. — 245 с.
235. Хайдеггер М. Бытие и время: Пер. с нем. — М.: Республика, 1993. — 447 с.

236. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной философии. — М., 1988. — С. 198–210.
237. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.
238. Целуйко М. Є. Тероризм і міжнародна силова політика держави. Специфіка методів // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Питання політології». — 2006. — № 737. — С. 159–169.
239. Ценев В. Интернет: зависимость и независимость. — www.psinet.ru.
240. Чеботарева Н. В. Феномен агрессии в человеческом опыте: социально-философское измерение: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03. — Х., 2002. — 212 с.
241. Швейцер А. Благоговение перед жизнью: Сборник работ / Пер. с нем. — Сост. и послесл. А. А. Гусейнова. Общ. ред. А. А. Гусейнова, М. Г. Селезнева. — М.: Прогресс, 1992. — 572 с.
242. Швейцер А. Жизнь и мысли: Сборник / Сост., пер. с нем., послесл., примеч. и указ. А. Л. Чернявского. — М.: Республика, 1996. — 527 с.
243. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры: Избранное / [Переводы]. — М.: Прометей, 1993 — 511 с.
244. Шеннон К. Статистическая теория передачи сигналов // Теория передачи электрических сигналов при наличии помех. — М., 1953. — С. 58–78.
245. Шемшученко Ю. С. Теоретичні проблеми гармонізації законодавства України з європейським правом // «Правова інформатика». — № 3/2004. — С. 2–5.
246. Юзвизишн И. И. Основы информатиологии. — М., 2001. — 240 с.
247. Юричко А. В. Інформаційні маніпуляції у повідомленнях світової періодичної преси в контексті інформаційної безпеки України: стан та шляхи протидії: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08. — К., 2007. — 19 с.
248. Ясперс К. Духовная ситуация времени: Пер. с нем. — М.: Мысль, 1998. — 420 с.
249. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — М.: Политлит, 1991. — 528 с.
250. Abrams M. The Dawn of the E-bomb / M. Abrams // IEEE Spectrum Online. — 2003. — November. — <http://www.apectrum.ieee.org/WEBONLY/publicfeature/>.
251. Adorno T. W. The Authoritarian personality. — N. Y. (USA), 1950. — 348 p.
252. Aum Shinri-kyo and Related Controversies. — <http://www.cesnur.org/testi/aum1>.
253. Bahro R. From Red to Green. — L., 1984. — 140 p.
254. Bailey K. D. Sociology and the New Systems Theory: Toward a Theoretical Synthesis. — Albany. State University of New York Press, 1994. — 340 p.
255. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. — N. Y., 1973. — 400 p.
256. Bell D. The Year 2000 — The Trajectory of an Idea // Toward the Year 2000. Work in Progress — Ed. by D. Bell. — Boston, 1968. — 340 p.
257. Bloomfield L., Leiss A. Controlling Small Wars: A Strategy for the 1970's. — N. Y.: Basic Books, 1969. — 124 p.

258. Brounell B. The Human Community: Its Philosophy and Practics for a Time of Crises. — N. Y.: Guilford Press, 1950. — 346 p.
259. Brzezinski Zb. Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era. — N. Y., 1970. — 200 p.
260. Buckley W. Sociology and Modern Systems Theory. — Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1967. — 124 p.
261. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture: End of Milenium. Maiden (Ma.) — Oxford: Blackwell Publ., 1998. — 300 p.
262. Cimbala S. J. Collective Insecurity — U. S. Defense Policy and the New World Disorder. — Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1995. — 400 p.
263. Coser L. A. The function of social conflict // Sociological theory: A book of reading / Coser L. A., Rosenberg B. — N.-Y.: Macmillan, 1957. — P. 195–203
264. Coulborn R. The Origin of Civilized Societies. Princeton: Princeton Jniversitv Press. 1959. — 380 p.
265. Cramer M. L. The Information Revolution: it's Current and Future Consequences. — www.infowar.com/survev/infowar.html.
266. Crozier M. La Sosiete bloque. — Paris, 1971. — 400 p.
267. Dzeban O., Danilyan O. Freedom as essence description of right: attempt of philosophical comprehension // Уральский научный вестник. — 2009. — №4(19). — С. 5–13.
268. David S. General Systems Theory. — <http://www.survey-software-solutions.com>.
269. Denning D. Activism, Hacktivism, and Cyberterrorism: The Internet as a tool for influencing Foreign Policy // J. Arquilla, D. Ronfeldt Networks and Netwars. — Rand, 2001. — 240 p.
270. Dordick H. S., Wang G. The Information Society: A Retrospective View. Newbury Park — L., 1993. — 120 p.
271. Dray J. Computer security and crime: Implication for policy a action // Office: Technology a people. — Amsterdam, 1993. — 240 p.
272. Drucker P. F. Post-Capitalist Society. — N. Y.: Harper-Collins Publ., 1995. — 244 p.
273. Education et societe: Les Defis de Tan, 2000. — Paris: Le Mond, 1988. — 300 p.
274. Eisenstadt S. N. Cultural Traditions and Political Dynamics: The Origins and Modes of Ideological Politics // British Journal of Sociology. — 1981. — Vol. 32. — June. — P. 155–181.
275. Farber H. and Gowa J. Politics and Peace // International Security. — Fall, 1995. — P. 119–134.
276. Ellul J. Le bluff tehnologique. — Paris (France), 1988. — 600 p.
277. Fukuyama F. The Great Disruption. Human Nature and the Reconstitution of Social Order. — N. Y.: The Franss Press, 1999. — 354 p.
278. Galbraith D. The New Industrial State. — Bostjn, 1967. — 300 p.
279. Gattung Y. The True World: a Transnational Perspective. — N. Y.: Guilford Press, 1980. — 458 p.
280. Gorz A. Farewell to the Working Class: An Essey on Post-Industrial Socialism. — L., 1982. — 120 p.

281. Green J. The Myth of Cyberterrorism / J. Green // Washington Monthly. — November 2002. — <http://www.washingtonmonthlv.com/features/2001/02l/1/green.html>.
282. Gurr T. R. and Harff B. Ethnic Conflict and World Politics. — Boulder, CO: Westview Press, 1994. — 140 p.
283. Habermas J. Theorie des Kommunikative Handeln. — Frankfurt-a-Main, 1981. — Bd. 2. — 240 p.
284. Handelman S. Thieves in Power: The New Challenge of Corruption // Nations in Transit. — Wosh. — 2001. — P. 40–56.
285. Heilbroner R. L. Business Civilisacion in Decline. — N. Y.-L., 1976. — 300 p.
286. <http://blog.i.ua/search/>.
287. <http://polityka.in.ua/info/>.
288. <http://www.razumkov.org.ua/ukr/>.
289. <http://myhail.hiblogger.net/>.
290. <http://www.kiis.com.ua/>.
291. Kaplan D. Playing Offence: The inside story of how U. S. terrorist hunters are going after Al Qaeda / D. Kaplan // U. S. News and World Report. — 2003. — 2 June.
292. Katz R. L. The Information Society: An International Perspective. — N. Y., 1988. — 200 P.
293. Krasavin S. What is Cyberterrorism? // Computer Crime Research. 2004 — 23 April. — <http://www.crime-research.org/analytcs/Krasavin/>.
294. Kubicek P. Delegative Democracy in Russia and Ukraine // Communist and Post Communist Studies. — 1994. — № 27(4).
295. Libicki M. C. Incorporating information technology in defense planning // New challenges, new tools for defense decisionmaking. — <http://www.rand.org/pubs/monograph reports/MR1576/>.
296. Libicki M. C. What is information warfare? // National Defense University, ACIS Papers 3. — August 1995. — <http://permanent.access.gpo.gov/lps2475/l/www.dodccrp.org/>.
297. Lippmann W. U. S. Foreign Policy: Shield of the Republic. — N.-Y., 1943. — 200 p.
298. Luhmann N. Die Gesellshaft der Gesellschaft. — 2 vols, — Frankfurtam-Main; Suhrkamp, 1997. — 124 p.
299. Martin L. National Security in a New World Order // World today. — Vol. 48 — № 2. — P. 20–28.
300. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. — Wash., 1981. — 124 p.
301. Matus V. Dropping the E-Bomb / V. Marus // The Weekly Standard. 2003. — 2 February. — <http://theweeklvstandard.com/Utilities/printer>.
302. Merton Robert K. Anomie, anomie, and social interaction: contexts of deviant behavior / Clinard M. (ed.). Anomie and Deviant Behavior: Discussion and Critique. — New York: Free press, 1964. — 400 p.
303. Modelski G., Tompson W. The Long and Short of Global Politics in the Twen-ty-first Century: An Evolutionary Approach // International Study Review. — 1999. — Summer. — P. 101–122.

304. National Science Foundation. — http://en.wikipedia.org/wiki/National_Science.
305. Operation Iraqi Freedom. Information Operations. Lessons Learned: First Look. — <http://www.insidedefense.com/secure/data extra/pdf3/dplus2004 265.pdf>.
306. Park R. Race and culture. — Glencoe: Free press, 1950. — 340 p.
307. Pearry U. Annual Report to the President and Congress. — Washington. — February, 1995. — 340 p.
308. Porat M., Rubin M. The Information Economy: Development and Measure-ment. — Wash., 1978. — 340 p.
309. Prigogine I. The Philosophy of Instability // Futures. — August. — 1989. — 240 p.
310. Ratzel F. Über die Gesetze des räumlicher Wachstum der Staaten. — Lpz., 1901. — 360 s.
311. Renner M. National security: the economic and environmental dimensions. Worldwatchpaper, 1989. — 120 p.
312. Report by the Center for the Study of Terrorism and Irregular Warfare at the Naval Postgraduate School. — <http://www.nps.naw.mil/ctiw/reports>.
313. Riesman D. Leisure and Work in Post-Industrial Society // Mass Leisure / Eds. E. Larrabee, R. Meyersohn. — Glencoe (111), 1958. — P. 363–385.
314. Roszak T. Where the Waste land Ends: Politics and Transcendence in Post-industrial Society. — N. Y., 1972. — 200 p.
315. Schiesel S. Taking Aim at an Enemy's Chips / S. Schiesel // New York Times. — 2003. — 20 February.
316. Sirak M. U. S. vulnerable to EMP Attack / M. Sirak // Jane's Defense Weekly. — 2004. — 26 July. — <http://vAv\v.ianes.com/defence/news/idw/>.
317. Stein G. Information War — Cyberwar — Netwar. — www.infowar.com/mil c4i/steinl.
318. Stonier T. The Wealth of Information. — L., 1983. — 240 p.
319. Stonequist E. V. The marginal man. A study in Personality and Culture Con-flict. — N. Y., 1961. — 240 p.
320. Strausz-Hupe R. Geopolitics. The Struggle for Spase and Power. — N. Y.: Harper, 1942. — 240 p.
321. Sweetman B. High Tech and Low Cunning / B. Sweetman // Jane's International Defense Review. — 2003. — 1 March.
322. Systems and «Systems theory». — <http://www.outbacksoftware.com/>.
323. Terrorism: An Introduction. — <http://www.terrorismanswers.com/terrorism>.
324. Toward the Year 2000. Work in Progress / Ed. by D. Bell. — Boston, 1968. — 124 p.
325. Trager F., Simone F. An introduction to the Study of National Security / National Security and American Society: Theory, Process and Policy. Ed. By Trager F., Kronenberg P. Lawrence: University of Kansas Press, 1973. — 300 p.
326. U. S. Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms. — January 2003. — <http://www.dtic.mil/doctrine/iel/doddict/data/i/index.html>.
327. UNESCO Institute for Statistics. — http://www.uis.unesco.org/ev.php?ID=2867_.

328. Unger R. Plasticity into Power. — Oxford. N. Y., 1990. — 200 p.
329. Vasquez J. A. Classics of International Relations. — New Jersey, 1996. — 240 p.
330. Verton D. A Definition of Cyber-terrorism. — <http://vwww.computerworld.com/>.
331. Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-system. — Cambridge: Cambridge University Press, 1992. — 380 p.
332. Washington ProFile (Независимая информация и аналитика из США). — <http://www.washprofile.org/ru/node/3515>.
333. Wilson C. Information Operations and Computer Network Attack Capabilities of Today / C. Wilson // International Expert Conference on Computer Network Attacks and the Applicability of International Humanitarian Law. Proceedings. Edited by K. Bystr5m. — Stockholm: Swedish National Defence College, 2005. — 340 p.
334. Windrem R. 9/11 Detainee: Attack Scaled Back. — <http://www.msnbc.com/>.
335. Wright Q. A Study of War. — Chicago: The University of Chicago Press, 1942. — 200 p.

Наукове видання

ДЗЬОБАНЬ О. П.,

ПИЛИПЧУК В. Г.

**ІНФОРМАЦІЙНЕ НАСИЛЬСТВО ТА БЕЗПЕКА:
СВІТОГЛЯДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

Монографія

За заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука

Технічний редактор Є. Онишко

Підписано до друку 7.04.11. Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура MinionPro. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 15,25. Наклад 200 прим. Зам. № 11-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
тел.: (057) 700-37-30